

T.C.
ONDOKUZ MAYIS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

CUMA HUTBELERİ BAĞLAMINDA DİYANET İŞLERİ
BAŞKANLIĞI'NIN TASAVVUF ALGISI (1980-2017)

Yüksek Lisans Tezi

Şule ÇAKIR

Danışman
Prof. Dr. Ali BOLAT

Samsun, 2019

T.C.
ONDOKUZ MAYIS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

CUMA HUTBELERİ BAĞLAMINDA DİYANET İŞLERİ
BAŞKANLIĞI'NIN TASAVVUF ALGISİ (1980-2017)

Yüksek Lisans Tezi

Şule ÇAKIR

Danışman
Prof. Dr. Ali BOLAT

Samsun, 2019

BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ

Hazırladığım yüksek lisans tezinin/doktora tezinin bütün aşamalarında bilimsel etiğe ve akademik kurallara riayet ettiğimi, çalışmada doğrudan veya dolaylı olarak kullandığım her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, yazımda enstitü yazım kılavuzuna uygun davranıldığını taahhüt ederim.

08 /07/ 2019

(İmza)

Şule ÇAKIR

TEZ KABUL VE ONAYI

Şule ÇAKIR tarafından hazırlanan Cuma Hutbeleri Bağlamında Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Tasavvuf Algısı (1980-2017) başlıklı bu çalışma, 08.07.2019 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oy birliğiyle/oy çokluğuyla başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

İmza

Başkan:_____

Üye:_____

Üye:_____

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

___/___/___

Enstitü Müdürü

(İmza ve Mühür)

ÖZET

CUMA HUTBELERİ BAĞLAMINDA DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI'NIN TASAVVUF ALGISI (1980-2017)

Şule ÇAKIR

Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü

Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans, Temmuz 2019

Danışman: Prof. Dr. Ali BOLAT

Bu çalışma Türkiye’de din işlerini yürütmek ile görevli Diyanet İşleri Başkanlığı’nın din algısında tasavvuf geleneğinin yerini tespit etmeyi amaçlamaktadır. Bu amaca ulaşabilmek için Diyanet’in irşad faaliyetlerinin en önemlilerinden olan Cuma hutbeleri incelenme konusu olarak belirlenmiş ve 1980-2017 yılları arasındaki tüm hutbeler incelenerek tasavvufa dair kavram, eser, şahıs ve muhteva analizi yapılmıştır.

Diyanet’in din algısında nasıl bir tasavvuf düşüncesi olduğunu tespit etme noktasında; hutbelerde ele alınan tasavvufî içeriğin nasıl doldurulduğu, tasavvuf ve tarikatlara dair eleştirel bir bakış olup olmadığı, halka sunulan hutbelerde şekilci bir söylem mi yoksa öze inen bir tavır mı olduğu kriterimiz olarak belirlenmiştir.

Din hizmeti yürütmekle beraber bir devlet kurumu olarak Diyanet’in söylemlerinde zaman zaman ülkemizin gündemiyle ilintili olarak nisbî değişiklikler yaşandığı görülmektedir. Bu durumu tasavvuf geleneği özelinde de gözlemlemek mümkün olabilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Diyanet İşleri Başkanlığı, Hutbe, Din Algısı, Tasavvuf

ABSTRACT

THE PERCEPTION OF SUFISM BY THE PRESIDENCY OF RELIGIOUS AFFAIRS IN THE CONTEXT OF FRIDAY KHUTBAS (1980-2017)

Şule ÇAKIR

Ondokuz Mayıs University, Institute of Social Sciences

Department of Basic Islamic Sciences, M.A., July 2019

Supervisor: Professor Ali BOLAT

This study aims to determine the location of the Sufi tradition in the perception of religion of the Presidency of Religious Affairs which is responsible for the religious affairs. In order to achieve this aim, Friday khutbas, one of the most important true path activities of the Presidency determined as the subject of examination, and by examined all khutbas between 1980 and 2017 concept, work, individual and content of Sufism were analyzed.

At the point of determining what kind of sufi thought in the religious perception of the Presidency of Religious Affairs, how the sufistic content handled in the khutbas is filled, whether there is a critical view of Sufism and sects, whether the khutbas presented to the public is a formalist discourse or an attitudes towards the essence is determined as our criterion.

Although the Presidency of Religious Affair is a state institution that carries out religious services, it can be seen in its discourses that have changed from time to time in relation to the agenda of our country. It was also possible to observe this situation in the Sufi tradition.

Key Words: The Presidency of Religious Affairs, Khutba, The Perception of Religion, Sufism.

ÖN SÖZ

İnsanlık tarihinin başından beri kendisini yaratan varlığı arama ve ona ulaşma çabası her insanın gündeminde olmuş bir konudur. İslam Dini söz konusu olduğunda bu arayışlardan biri olan “tasavvuf”, kökü Hz. Peygamber ve sahabilerin uygulamalarına dayanan bir anlayıştır. Zühd ile başlayıp geçirdiği aşamalar sonucunda tarikatlar olarak kurumsallaşan bu oluşum, Türk İslam Tarihi’ne bakıldığında her dönemde gerek halkın gerekse yönetici kadroların iltifatına muhatap olmuştur.

Tarikat faaliyetlerinin birtakım siyasi endişelerle yasaklanması dahi halkın tasavvufa olan ilgisini azaltmamış, bu oluşum gayr-i resmi de olsa varlığını sürdürmeye devam etmiştir. Nitekim rağbetin devam etmesiyle; resmîyette bir yasak bulunsa bile halk nazarında da devlet nazarında da yasağın uygulama olarak hükmü kalmamıştır. Hal böyle iken ülkemizde din hizmetleri ile sorumlu olan Diyanet İşleri Başkanlığı’nın halk üzerinde tesiri yadsınamaz bir dînî oluşum olan tasavvuf hakkındaki düşüncesi ve ona olan yaklaşımı önem arz etmektedir.

Diyanet İşleri Başkanlığı’nın sahip olduğu ve insanlara tebliğ ettiği din algısında, tasavvuf geleneğinin herhangi bir yeri olup olmadığının incelendiği bu çalışmada; DİB’in aynı anda çok sayıda insana ulaşabilmesi dolayısıyla irşad faaliyetlerinin en önemlilerinden olan Cuma hutbeleri üzerinden tespitler yapılmıştır. 1980-2017 yılları arasındaki otuz yedi yılın hutbelerinin değerlendirildiği çalışma giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Çalışmanın amaç, yöntem ve çerçevesinin izah edildiği giriş bölümünden sonra tezin bir yönünü oluşturan Diyanet İşleri Başkanlığı’nın; tarihi, kuruluş amacı ve teşkilat yapısı içindeki faaliyetlerinden bahsedilen birinci bölüm gelmektedir. Çalışmanın ana konusunu teşkil eden; Diyanet’in nasıl bir tasavvuf algısına sahip olduğu ve yayımladığı hutbelerde bu algıyı halka nasıl sunduğu ise ikinci bölümde irdelenmiştir.

Cuma Hutbeleri Bağlamında Diyanet İşleri Başkanlığı’nın Tasavvuf Algısı adlı bu çalışmada konunun şekillenmesi aşamasında ve tüm çalışma boyunca ilgi ve alakasını eksik etmeyen, yapıcı ve yol gösterici tavsiyeleriyle önümü daha rahat görmemi sağlayan danışmanım, kıymetli hocam Prof. Dr. Ali BOLAT’a, süreç boyunca desteğini gördüğüm herkese ve bilhassa çalışmanın bitişini sabırla bekleyen kızım Nursima ve eşim Recep Çakır’ a teşekkürlerimi arz ederim.

Şule ÇAKIR

Samsun, 2019

İÇİNDEKİLER

ÖZET	iii
ABSTRACT	iv
ÖN SÖZ	v
İÇİNDEKİLER	vi
KISALTMALAR	viii
GİRİŞ	1
1. Araştırmanın Konusu	4
2. Araştırmanın Amacı ve Önemi	4
3. Araştırmanın Kapsamı ve Yöntemi	5

BİRİNCİ BÖLÜM

BİR TEŞKİLAT OLARAK DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI ve HUTBE GELENEĞİ

1.1. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Kuruluş ve Tarihçesi	8
1.2. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Kuruluş Amacı ve Görev Alanı	12
1.3. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Teşkilat Yapısı	14
1.4. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Hizmet ve Faaliyetleri	16
1.5. İslam İrşad Geleneğinde Hutbe	20

İKİNCİ BÖLÜM

DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI'NIN TASAVVUF ALGISI

2.1. Hutbelerde Geçen Tasavvufi Kavramlar	24
2.1.1. Tevbe	24
2.1.2. Havf ve Recâ	33
2.1.3. Edeb-Hayâ	39

2.1.4. İhlâs	50
2.1.5. Tevekkül	55
2.1.6. Zühd	62
2.1.7. Fakr	72
2.1.8. Murâkabe-İhsan	76
2.1.9. Zikir	81
2.1.10. Nefs	87
2.1.11. Zâhir-Bâtın	95
2.1.12. Marifet	107
2.2. Hutbelerde Geçen Tasavvufî İsim ve Eserler	113
2.3. Hutbelerde Tasavvuf ve Tarikatlara Eleştirel Bakış	123
2.4. Hutbelerde Ortaya Konulan Tasavvuf Algısı	126
SONUÇ	130
KAYNAKÇA	134
ÖZGEÇMİŞ	140

KISALTMALAR

a.s.: Aleyhisselam

AİBÜ: Abant İzzet Baysal Üniversitesi

C.: Cilt

CÜİFD: Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi

çev.: çeviren

DİA: Diyanet İslam Ansiklopedisi

DİB SGB: Diyanet İşleri Başkanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı

DİB: Diyanet İşleri Başkanlığı

ed.: editör

haz.: Hazırlayan

Hz.: Hazreti

İ.Ü.: İstanbul Üniversitesi

MÜİFD: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi

ö.: Ölüm

s.: Sayfa

S.: Sayı

s.a.v: Sallallahu aleyhi ve sellem

trs: Tarihsiz

UNESCO: United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization
(Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü)

v.d.: Ve diğerleri

y.y.: Yayın Yeri Yok

GİRİŞ

Hız. Peygamber Dönemi'nde zühd anlayışı ile başlayıp sonrasında sistemleşerek tarikat adını alan tasavvufî düşünce, İslamiyet'in yayılmasına ve kalplere yerleşmesine büyük katkı sağlamıştır. Türk toplumu da Anadolu topraklarında önemli izler bırakan sufiler aracılığıyla tasavvuf kültürüyle tanışmış, onun etkisi altında kalmış ve dînî hayatını önemli oranda tasavvuf düşüncesinin ürünleri ile şekillendirmiştir.

Cumhuriyet yıllarıyla birlikte kendisine din hizmetlerini düzenleme ve halkın dînî anlamdaki ihtiyaçlarını karşılama görevi verilen Diyanet İşleri Başkanlığı, ülkemizde dînî hayatın diğer bir yönünü oluşturmaktadır. Geleneğinde tasavvuf kültürünün izlerini taşıyan toplum, tekke ve zaviyelerin kapatılması ve tarikat faaliyetlerinin yasaklanması ile başlı başına devlet eliyle yürütülen resmî bir din anlayışıyla muhatap olmuştur. Bununla birlikte halkın tasavvuf ile olan bağı kopmamış, kurumsal yapıları ortadan kalkmış/yasaklanmış da olsa tasavvufî düşünce varlığını sürdürmeye devam etmiştir.

Süregelen bu durum içinde tasavvuf ile bağı kopmayan toplumun din hizmetlerini yürüten DİB'in, halkı irşad hizmetlerinde tasavvuf düşüncesini yanına mı yoksa karşısına mı aldığı ya da hiç yokmuş gibi mi davrandığı önem arz eden bir konudur.

Diyanet İşleri Başkanlığı'nın yayınları, hutbeleri ve dînî algısı hakkında günümüze değin doktora ve yüksek lisans düzeyinde yapılmış olan, aşağıda sıralı olarak verilen çalışmalar, kurumun tasavvuf düşüncesine bakışıyla alakalı bugüne değin ciddi bir çalışmanın yapılmamış olduğunu göstermektedir.

- Ece Han Yıldız, "Türkiye'de Diyanet İşleri Başkanlığı, Kadın ve Siyaset: 1968-2014": Boğaziçi Üniversitesi 2018 (Doktora Tezi).
- Hicret Kiraz Toprak "Diyanet İşleri Başkanlığı-Türkiye Cumhuriyetinde İslam'ın Kurumsal Statüsü- (1924-1950)": Hacettepe Üniversitesi 2017 (Doktora Tezi).
- Ayşe Yanardağ "Atatürk Devrimleri ve Diyanet İşleri Başkanlığı": Ankara Üniversitesi 2012 (Doktora Tezi).
- Hasan Yavuzer "Dini Otorite ve Teşkilatlarının Sosyolojik Analizi (Diyanet İşleri Başkanlığı Örneği)": Erciyes Üniversitesi 2005 (Doktora Tezi).

- Kemaleddin Taş “Türk Toplumunun Diyanet İşleri Başkanlığı’na Bakışı: İstanbul Örneği”: Ankara Üniversitesi 2001 (Doktora Tezi).
- Mehmet Bulut “Diyanet İşleri Başkanlığı’nın Yaygın Din Eğitimindeki Yeri”: Ankara Üniversitesi 1997 (Doktora Tezi).
- Kamil Kaya “Sosyolojik Açıdan Türkiye’de Din-Devlet İlişkileri ve Diyanet İşleri Başkanlığı”: İstanbul Üniversitesi 1994 (Doktora Tezi).
- Hasan Polat “Diyanet Aylık ve Avrupa Dergilerinde Değişen Din Anlayışının Sosyolojik Analizi”: Erciyes Üniversitesi 2018 (Yüksek Lisans Tezi).
- Ömer Akalın “Türkiye’de Resmi İslam’ın Değişimi: Diyanet İşleri Başkanlığı Tarafından Hazırlanan Hutbeler Üzerine Bir İnceleme”: Sabancı Üniversitesi 2016 (Yüksek Lisans Tezi).
- Esra Keskin Korumaz “İslamcı Feminizm ve Türkiye Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınlarının Cinsiyet Söyleminin Karşılaştırmalı Analizi”: Yıldız Teknik Üniversitesi 2016 (Yüksek Lisans Tezi).
- Kenan Aydın “Türkiye’de Çocuk Dergiciliği: Diyanet Çocuk Dergisinin İçerik Analizi”: Kocaeli Üniversitesi 2015 (Yüksek Lisans Tezi).
- Halil İbrahim Erdin “John Locke’un Perspektifinden Türkiye’de Devlet-Din İlişkisi ve Diyanet İşleri Başkanlığı”: Kocaeli Üniversitesi 2015 (Yüksek Lisans Tezi).
- Halil Arslan “Diyanet İşleri Başkanlığı’nın Din Algısı: 1972 ve 2011 Yılları Cuma Hutbeleri Örneği”: Harran Üniversitesi 2015 (Yüksek Lisans Tezi).
- Muhammet Habib Saçmal “Rıza ve Müzakere: Cuma Hutbelerinin Yazımında Diyanet’in Rolü”: Boğaziçi Üniversitesi 2013 (Yüksek Lisans Tezi).
- Çiğdem Akgül “Diyanet İşleri Başkanlığı’nın 2000 Yılından İtibaren Kadın ve Aileye Yönelik Süreli ve Basılı Yayınlarının Analizi”: Ankara Üniversitesi 2013 (Yüksek Lisans Tezi).
- Mevlüt Şahiner “Camilerde Hutbe ve Diyanet İşleri Başkanlığı Kayseri İl Müftülüğü Hutbelerinde Kullanılan Hadislerin Tahriç ve Tahlili (2006-2010)”: Erciyes Üniversitesi 2012 (Yüksek Lisans Tezi).
- Celal Sürgeç “Diyanet İşleri Başkanlığı ve Eğitim Faaliyetleri”: Fırat Üniversitesi 2010 (Yüksek Lisans Tezi).

- Ahmet Aslantaş “Diyanet İşleri Başkanlığı’nın Hutbelerinde Kullanılan Hadislerin Tahriç ve Tenkidi (2001-2005)”: Erciyes Üniversitesi 2009 (Yüksek Lisans Tezi).
- Hafize Esra Kurt “Diyanet Aylık Derginin Yetişkin Din Eğitimi Açısından Değerlendirilmesi”: Marmara Üniversitesi 2008 (Yüksek Lisans Tezi).
- Yusuf Ay “Diyanet İşleri Başkanlığı’nın Yayımladığı Hutbelerdeki Hadislerin Tahrîci ve Genel Değerlendirmesi (2001-2004)”: Gazi Üniversitesi 2008 (Yüksek Lisans Tezi).
- Ayşe Nur Çiftçi “T.C. Diyanet İşleri Başkanlığı Takvimlerinde Yer Alan Hadislerin Tahric ve Tenkidi”: Uludağ Üniversitesi 2008 (Yüksek Lisans Tezi).
- Mahmut Bektaş “Türk Halkının Dini ve Sosyal Meseleler Çerçevesinde Diyanet’e Bakışı (Erzurum Örneği)”: Atatürk Üniversitesi 2008 (Yüksek Lisans Tezi).
- Zuhal Özduval “Diyanet İşleri Başkanlığı’nın Cuma Hutbelerinde Kadına İlişkin Söylemler”: Ankara Üniversitesi 2006 (Yüksek Lisans Tezi).
- Zafer Yıldız “Diyanet Çocuk Dergisinde Din Eğitimi Açısından Değerlendirilmesi”: Ankara Üniversitesi 2004 (Yüksek Lisans Tezi).
- Ümran Deniz “T.C. Diyanet İşleri Başkanlığı’nın Yayınladığı Hutbelerdeki Hadislerin Tahrici ve Tahlili (1995-2000 Yılları)”: Fırat Üniversitesi 2002 (Yüksek Lisans Tezi).
- Fazlı Polat “Diyanet İşleri Başkanlığı Çerçevesinde Din Toplum İlişkinine Bir Bakış (1980-1990): Atatürk Üniversitesi 1996 (Yüksek Lisans Tezi).
- Nihat Kaya “Diyanet İşleri Başkanlığı Süreli Yayınlarında Çocuklara Din Öğretimi”: Erciyes Üniversitesi 1995 (Yüksek Lisans Tezi).
- Ali Rıza Abay “Cumhuriyet Dönemi Diyanet İşleri Başkanlığı’nın Organizasyonu”: İstanbul Üniversitesi 1989 (Yüksek Lisans Tezi).

Tarihten günümüze, toplumumuzun dînî hayatında önemli bir yer tutan tasavvuf düşüncesine yönelik Diyanet İşleri Başkanlığı’nın tavrını ortaya koyabilmek adına yapılmış herhangi bir çalışmanın bulunmayışı alandaki eksikliği açıkça görülen bir konudur. Ve görülen eksikliği giderme adına atılan ilk adım olan bu çalışma, zaman aralığı olarak belirlenen yıllardaki topluma sunulan tasavvuf algısının tespit edilebilmesine olanak sağlamaktadır.

1. Araştırmanın Konusu

Türk toplumunun dînî hayatında önemli bir yer tutan tarikat faaliyetlerinin yasaklanması ve din hizmetleri görevinin yalnızca devletin bir kurumu olan Diyanet İşleri Başkanlığı'na bırakılması halkın tasavvufa olan yönelişini tam olarak bitirmese de bu oluşumların faaliyetlerini kısıtlı olarak yerine getirmesi durumunu ortaya çıkarmıştır. Manevî ihtiyaçlarını karşılamak ve dînî konulardaki bilgilerini artırmak için yönelebileceği en önemli yer cami olan halkın arzuladığı din hizmetini sunmak için gayret gösteren Diyanet İşleri Başkanlığı bu noktada en çok vaaz ve hutbelerden faydalanmaktadır.

Dînî bir vecibe olan Cuma namazını eda etmek ve hutbeyi dinlemek için camilerde toplanan halk, hiçbir ortamda bu nicelikte bir araya gelmemektedir. Diyanet İşleri Başkanlığı için bu çok büyük bir fırsat olup ulaşabildiği her kitleye iletmek istediği mesajları duyurabilmektedir. Hutbeler vasıtasıyla topluma istediği mesajı ulaştırabilme gücüne sahip olan Diyanet İşleri Başkanlığı'nın irşad faaliyetlerinde verdiği mesajlar toplumsal bir bilincin oluşması noktasında oldukça önemlidir.

Hutbelerde kullandığı kavramlar, ele aldığı konular, olaylara bakış açısı ve toplumu yönlendirici ifadeleri ile bir bilinç oluşturmaya çalışan Diyanet'in bu faaliyetindeki tasavvuf kültürüne yönelik tavrı; hem hutbeleri dinleyen halkın muhatap olduğu tasavvufî söylemi hem de kurumun nasıl bir tasavvuf algısına sahip olduğunu göstermesi bakımından önem arz etmektedir.

Tüm bunlar göz önünde bulundurularak hazırlanan çalışmada; dini temsil eden ve ülkemizde din işlerini yürütmek için devlet tarafından görevlendirilmiş bir kurum olan Diyanet'in 1980-2017 yılları arasında yayımlamış olduğu hutbelerden yola çıkarak, dînî bir yorum biçimi olan tasavvufu nasıl algıladığı, bu kültürü ne ölçüde kabul ya da reddettiği, mevcut düşüncesini hutbeler aracılığı ile halka nasıl yansıttığı ve irşad faaliyetlerinde tasavvuftan faydalanma durumunun söz konusu olup olmadığı konuları incelenmiştir.

2. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Diyanet'in hizmet alanları olan Kur'an Kursları, vaaz ve irşat faaliyetleri, yazılı ve görsel yayınların hiçbiri Cuma Namazı için camiye toplanan kalabalıklar kadar yoğun bir kitleye ulaşamamaktadır. Yaygın Din Eğitimi bağlamında toplumu

eğitmek ve bilgilendirmek için kullanılan hutbelerde dînî düşüncenin unsurlarından biri olan tasavvufa, hutbeler özelinde ne düzeyde yer verdiğini tespit etmek Diyanet'in din algısında tasavvufun yerini anlayabilmek için önemli bir kriter oluşturmaktadır. Bu noktada Diyanet'in faaliyet alanlarından hutbelere yönelmiş olunmasının tek sebebi sadece çok kişiye ulaşılması değil, kitap, dergi, sempozyum gibi ilmi faaliyetlerle belli bir ilmi düzeydeki kişilere hitap edilirken, hutbeler aracılığıyla halkın her kesimiyle muhatap olunmasıdır.

30 Kasım 1925 tarihinde yasalaşan “Tekke ve zaviyelerle türbelerin seddine ve türbedarlıklar ile bir takım unvanların men ve ilgasına dair kanun” ile tasavvufî düşüncenin, varlığını gayr-i resmi bir şekilde devam ettirmesi; çalışmanın diğer bir yönünü oluşturan Diyanet İşleri Başkanlığı'nın ise bir devlet kurumu olarak tasavvufî geleneğe mesafeli duruşu çalışma açısından bir sınırlılık olsa da değişen şartlar ve halkın tasavvufî mecralara meylinin devam etmesi neticesinde yasağın neredeyse resmiyette kalması ve çoğu zaman devlet adamlarının dahi tasavvuf kültürü ile anılan ortamlarda bulunması, tasavvufî içerikli konuşmalar yapması muhakkak ki hutbeler üzerinde de etki gösteren bir durum olmuştur.

Ortaya çıkışından bu yana insanların manevi dünyası üzerinde önemli etkiler gösteren tasavvuf düşüncesinin, dînî faaliyetleri yürütme ve halkın dînî ihtiyaçlarını gidermek göreviyle mes'ul bir kurum tarafından nasıl anlaşıp anlatıldığını, varlığının ne ölçüde kabul edildiğini tespit etme amacı güdülen bu çalışma; eksiklikleri üzerinde araştırmalar ve çalışmalar yapılan, insanlara faydalı olacak şekilde hazırlanılmaya gayret gösterilen hutbelerin; dînî değerler yönündeki eksikliklerinin fark edilebilmesi açısından önem arz etmektedir.

3. Araştırmanın Kapsamı ve Yöntemi

Çalışmada 1980-2017 yılları arasında Diyanet İşleri Başkanlığı'nın görevlilerine Cuma namazlarında cemaate okumaları için ulaştırmış olduğu hutbelerde geçen tasavvufî kavram, şahsiyet, eserler ve muhtevalar tespit edilip, elde edilen veriler eşliğinde hutbelerdeki tasavvuf anlayışı değerlendirilmiştir. Halkı dînî konularda bilgilendirmek için birçok imkana sahip olan Diyanet İşleri Başkanlığı'nın hutbelerde sunduğu algı; tasavvufu bir kalp/nefis eğitimi olarak gören, acılarını ibadetinde dindiren, kulluğu şekil değil mana olan bir toplumdan; Mevlânâ ve Yûnus'un birkaç güzel sözü ile sosyal medya duvarlarını süsleyen, düğünlerinde

semazen döndüren, tekkeleri ev-araba-çocuk sahibi olmak için dua edilen yerler olarak algılayan, zikri; düğmesine basıldığında artan sayı ölçüsünde değer biçilen makinelere indirgeyen ve bunlar gibi nice örneklerin yaşandığı topluma dönüşülmesinde Diyanet'in de etkisi olup olmadığının anlaşılmasına yardımcı olacaktır.

Çalışma için gerekli olan hutbelere ulaşma noktasında öncelikle Diyanet İşleri Başkanlığı'nın resmi internet sitesinde yayımlamış olduğu hutbe arşivinden faydalanılmıştır. Orada eksik olan hutbeler için de DİB'e bağlı Dini Yayınlar Dairesi Başkanlığı'nın hazırlamış olduğu 1968-2004 yılları arasını kapsayan Süreli Yayınlar CD-ROM'undaki Diyanet Dergisi arşivi içinde yer alan hutbeler incelenerek çalışmanın zaman aralığını kapsayan hutbeler eksiksiz olarak temin edilmeye çalışılmıştır. Sonraki yıllarda uygulamadan geri dönülmüş olsa da 2006 yılının yarısından sonra her ilin kendi personeline bırakılan hutbe hazırlama görevi neticesinde merkezden gönderilmeyen hutbeler için DİB'in vitrini mesabesinde olan Ankara Müftülüğü'nün hutbeleri referans olarak kullanılmıştır.

Diyanet İşleri Başkanlığı'nın genel yapısı ile alakalı olan birinci bölümde; Başkanlık'ın kuruluş ve tarihçesi, kuruluş amacı ve görev alanı, teşkilat yapısı, hizmet ve faaliyet alanları üzerinde durulurken bilhassa dikkat çekilmek istenen husus DİB'in kuruluşundan itibaren kaçınılmaz gerçeği olan “devlet kurumu olma” durumu olmuştur. Nitekim inceleme konusu kapsamında Diyanet hakkında ne söylenirse söylensin bunlar aslında Türkiye’de din işlerini yürütmekle mükellef kişilerin değil resmi bir devlet kurumunun görüşlerinin muhatabında bıraktığı intibalar olacaktır.

Çalışma incelendiğinde de fark edilecektir ki DİB'in tasavvuf ve tarikatlar hakkında almış olduğu olumlu ya da olumsuz bir karar yürütmüş olduğu bir politika göze çarpmamaktadır. Zaman neyi gerektirdiyse, fazla göze batmadan hiçbir kesimin tepki ve dikkatini çekmeden faaliyetlerini sürdürmek düşüncesiyle hareket eden Diyanet İşleri Başkanlığı'nın yeni yeni düzene oturmaya başlayan hutbe faaliyetlerinde bundan sonra alacağı tavır da ilerleyen dönemlerde üzerinde durulması gereken konulardandır.

Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Tasavvuf Algısı başlığı ile ele alınan ve çalışmanın ana temasını oluşturan ikinci bölümde hutbelerde geçen tasavvufi

kavramlar, isim ve eserler, hutbelerde tasavvuf ve tarikatlara eleştirel bakış, hutbelerde ortaya konulan tasavvuf algısı alt başlıklarıyla araştırma bir sonuca bağlanmaya çalışılmıştır. Hutbelerde geçen tasavvufî kavramları tespit ederken kimi zaman “nefs” gibi doğrudan ismi geçen kavramlar, kimi zaman da “zühd” örneğinde görüleceği üzere ismi geçmese de içerdiği muhteva hutbelerde yer alan kavramlar inceleme konusu olarak belirlenmiştir. Kavramların; önce tasavvuf kaynaklarında nasıl ele alındığı, sufilerin o konudaki uygulamalarının ne olduğu izah edilmiş; sonrasında aynı kavramın Diyanet hutbelerinde nasıl algılanıp halka sunulduğu, bu sunuş esnasında tasavvuftan faydalanma ya da onu görmezden gelme gibi bir durumun söz konusu olup olmadığı tespit edilmeye çalışılmıştır. Hutbelerde geçen isim ve eserler ise değerlendirme kısmı sona bırakılmak üzere sadece hangi sufinin, hangi söz ya da şiirinin hutbe metinlerinde geçtiği, hutbeleri hazırlarken tasavvufî eserlerden ne ölçüde istifade edildiği belirtilerek neticelendirilmiştir. Çalışmanın sınırları olan 37 yılın hutbeleri içinde doğrudan tasavvuf ve tarikatları hedef alan eleştirilerin dile getirildiği başlıktan sonra öncesindeki üç konunun özeti ve toparlayıcısı olan, hutbelerde ortaya konulan tasavvuf algısının daha net bir şekilde ele alındığı içeriğe yer verilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

BİR TEŞKİLAT OLARAK DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI ve HUTBE GELENEĞİ

1.1. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Kuruluş ve Tarihçesi

Sosyal hayatın vazgeçilmez unsurlarından olan din, Türk Toplumunu için başka şeylerle ikame edilemeyecek bir öneme sahiptir. Her ülkenin kendi gelenek ve kültürüne göre şekillendirdiği din hizmetleri, Osmanlı Devleti'nde Şeyhülislamlık makamı ile idame ettirilirken, devamında kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nde kısa bir süre Şer'îye ve Evkaf Vekâleti'ne verilmiş, ardından ilk adı Diyanet İşleri Reisliği olan Diyanet İşleri Başkanlığı'na devredilmiştir.

Bilindiği üzere İslam'ın ilk çağlarında din eğitim ve öğretimi ile dînî hizmetlere rehberlik belli insanların görevi olmamış, bunun için devlet tarafından maaşlı personel istihdam edilmemiş, bu hizmetlerden bütün ümmet sorumlu tutulmuş, ilmi ve eğitimi uygun olanlar ümmet adına ve Allah rızası için bu hizmetleri yürütmüşlerdir. Değişen sosyal ve siyasi hayat şartları, iman, ahlak ve dînî heyecanın zayıflaması zaman içinde müezzin, imam, vaiz, müftü, kadı, Kur'an öğreticisi, müderris, şeyhülislam gibi hizmet elemanlarının ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır.¹

Osmanlı Devleti'nde iç karışıklıkların olduğu II. Murat zamanında Sünnî İslam'ı savunmak adına kurulan Şeyhülislamlık makamı, hukuk işlerine bakan kadılık, din hizmetlerine bakan müftülük ve eğitim işlerine bakan medrese kurumlarını bünyesinde bulunduran² kapsamlı bir kurum olup halifelik/padişahlık ve sadrazamlıktan sonra devletin en üst ve itibarlı organı olarak hizmetlerini sürdürmüştür.³

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçerken diğer kurumlarda olduğu gibi dînî kurumlarda da bir değişiklik süreci yaşanmıştır. Osmanlı'daki Şeyhülislamlık Kurumu Cumhuriyet ile birlikte Diyanet İşleri Başkanlığı bünyesinde

¹ Hayreddin Karaman, "Diyanet, Dini Hürriyet, Baskı ve Hoşgörü Üzerine", *Hz. Muhammed ve Gençlik (Kutlu Doğum Haftası: 1992)*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1995, s.5.

² Halil Arslan, *Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Din Algısı: 1972 ve 2011 Yılları Cuma Hutbeleri Örneği*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa 2015, s.5.

³ İsmail Kara, "Din ile Devlet Arasında Sıkışmış Bir Kurum: Diyanet İşleri Başkanlığı", *MÜİFD*, S.18, İstanbul 2000, s.37.

teşkilatlanmıştır. Diyanet İşleri Başkanlığı 3 Mart 1924 tarihinde kurulmuş ise de; 1920-24 yılları arasında din işlerinin devlet düzeyinde yürütülmesinden Şer'îye ve Evkaf Vekâleti sorumlu olmuş, kurumun görevleri “fetva, adalet ve eğitim” olarak belirlenmiştir.⁴

Cumhuriyet'in ilanından sonra da çoğunluğu Müslüman olan Türk toplumunun vazgeçilmezlerinden biri olan dînî alandaki ihtiyaçları karşılayacak, devletin gözetiminde bir kurum arama yoluna gidilmiştir. Bununla birlikte; Cumhuriyet'in kuruluş dönemlerinde modernleşme yolunda ilerlemeye karar veren kurucu kadro, topluma hakim olan geleneksel din anlayışının ve aynı anlayıştaki din adamlarının, hedeflerinin önünde duran en önemli engellerden biri olduğunu düşünmüş ve Cumhuriyet felsefesini benimseyecek, kendisine tayin edilen sınırlar içinde Müslümanlığı idare edecek bir din adamı tipini şeyhülislamlığa çok benzeyen ve protokoldeki yeri Başbakan'dan hemen sonra gelen Şer'îye ve Evkaf Vekâleti ile gerçekleştiremeyeceklerini anlayarak onun yerine 3 Mart 1924 tarih ve 429 sayılı kanunla protokolde genel müdürlük mesabesinde yer alan, Başbakanlık'a bağlı Diyanet İşleri Başkanlığı'nı kurmuşlardır.⁵ Adı geçen kanun, Türkiye'de din ve devlet işlerini birbirinden ayırmış, devleti Diyanet'e karşı karar alma yetkisine haiz, Diyanet'i ise bütün teşkilat ve personeliyle birlikte hükümetin emri altında bir teşkilat haline getirmiştir.⁶ Kurumun başına, Milli Mücadele yıllarında Mustafa Kemal Atatürk'ün yanında yer alan, süreci idare edebilecek ve devletin yeni uygulamalarını halka benimsetebilecek bir kişi olarak dönemin Ankara Müftüsü Mehmet Rıfat Börekçi getirilmiştir.⁷

Kurulan yeni teşkilatın görev ve sorumluluğu kendisinden önce bu görevi ifa eden kurumların çok aşagısında, “İslam dininin inanç ve ibadet esasları ile ilgili işleri yürütmek ve ibadet yerlerini yönetmek”⁸ olarak belirlenmekle birlikte bu hizmetleri nasıl sunacağı yönünde bilgi içermesi gereken kuruluş yasası, Diyanet teşkilatı ve kadroları hakkında net bir husus içermemiş, 1927 Yılı Bütçe Kanunu'nda Diyanet

⁴ Celal Sürgeç, *Diyanet İşleri Başkanlığı ve Eğitim Faaliyetleri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 2010, s.8,9.

⁵ Fazlı Polat, “Din-Devlet İlişkisi ve Diyanet”, *EKEV Akademi Dergisi-Sosyal Bilimler*, 6/10, 2002, s.125,126.

⁶ Ali Fuat Başgil, *Din ve Laiklik*, Yağmur Yayınları, İstanbul 2007, s.189.

⁷ Polat, *Diyanet İşleri Başkanlığı Çerçevesinde Din Toplum İlişkisine Bir Bakış*, s.11.

⁸ İsmail Kara, *Cumhuriyet Türkiye'si'nde Bir Mesele Olarak İslam*, Dergah Yayınları, İstanbul 2010, s.64; Mehmet Bulut, *Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Yaygın Din Eğitimindeki Yeri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1997, s.423.

İşleri Başkanlığı'nın merkez ve taşra teşkilatlarının idari yapısı ilk defa belirtilmiş,⁹ 14 Haziran 1935 tarihli 2800 sayılı kanun ise DİB'in ilk teşkilat kanunu olmuştur.¹⁰

Başkanlık'ın kuruluş kanunu olan 3 Mart 1924 tarihli kanunun beşinci maddesi ile Türkiye Cumhuriyeti'ndeki bütün cami, mescit, tekke ve zaviyelerin yönetimi, imam, hatip, vaiz, şeyh, müezzin ve kayyımlar ve diğer hizmetlilerin atama ve görevden alınmaları Diyanet İşleri Başkanlığı'na verilmekle birlikte¹¹ 1925 yılında tekke ve zaviyelerin kapatılması dolayısıyla bunlara dair hususlar Diyanet'in görev alanından çıkarılmış,¹² 8 Haziran 1931 yılında bütün cami ve mescitlerin idaresi, bunların görevlileri Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne devredilmiş, yapılan bu düzenlemeyle Diyanet'in görev alanı ve yetkileri sadece hutbe vaaz metinlerini kontrol etmek olarak daraltılmıştır. 1950 yılında çıkarılan kanunla cami ve mescitlerin idaresi yeniden DİB'e verilmiş ve kurumun Diyanet İşleri Reisliği olan adı da yine aynı tarihli kanunla Diyanet İşleri Başkanlığı olarak değiştirilmiştir.¹³ Kendisine devredilen cami ve mescitlerle alakalı tek görev alanı onları idare etmek olarak belirlenen DİB'in cami inşa etme ve bu tür faaliyetlere ödenek ayırma yetkisi bulunmayıp, halkın ibadetlerini yapabilecekleri yer olan cami ve mescit inşası çeşitli sivil toplum kuruluşları, vakıflar ve dernekler vasıtasıyla yerine getirilmiştir.¹⁴

Diyanet'in, ismi dışında bir varlık gösteremediği ve faaliyetlerinin en zayıf kaldığı dönem olan 1930-1950 yılları arasında kuruma eleman sağlayacak tek yapı olan İmam Hatip Mektepleri ve Darülfünun İlahiyat Fakültesi'nin kapalı bulunması ve Diyanet İşleri Başkanlığı'nın din eğitimi verecek personeli yetiştirmesinin mümkün olmaması sebebiyle Başkanlık din hizmeti verebileceği tabi kaynaklarından mahrum kalmıştır.¹⁵ 1960'lı yıllara gelindiğinde Diyanet'in hutbelerine ve

⁹ Halil İbrahim Erdin, *John Locke'un Perspektifinden Türkiye'de Devlet-Din İlişkisi ve Diyanet İşleri Başkanlığı*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kocaeli 2015, s.34.

¹⁰ Kamil Kaya, *Sosyolojik Açıdan Türkiye'de Din Devlet ilişkileri ve Diyanet İşleri Başkanlığı*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1994, s.98.

¹¹ Ayşe Yanardağ, *Atatürk Devrimleri ve Diyanet İşleri Başkanlığı (1924-1938)*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara 2012, s.147.

¹² Yanardağ, *Atatürk Devrimleri ve Diyanet İşleri Başkanlığı (1924-1938)*, s.98.

¹³ Kaya, *Sosyolojik Açıdan Türkiye'de Din Devlet ilişkileri ve Diyanet İşleri Başkanlığı*, s.98,99; Erdin, *John Locke'un Perspektifinden Türkiye'de Devlet-Din İlişkisi ve Diyanet İşleri Başkanlığı*, s.35.

¹⁴ Erdin, *John Locke'un Perspektifinden Türkiye'de Devlet-Din İlişkisi ve Diyanet İşleri Başkanlığı*, s.40.

¹⁵ Kara, *Cumhuriyet Türkiye'si'nde Bir Mesele Olarak İslam*, s.57.

yayınlarına sıkı denetim getirilmiş ve “İslam’da birlik ve beraberlik, ulü’l-emre itaat, vatan ve millet” gibi konulara ağırlık verilmiştir.¹⁶

1965 yılında düzenlenen Başkanlık’ın kuruluş kanunuyla “İslam dininin ahlak esasları ile ilgili işleri yürütmek ve din konusunda halkı aydınlatmak” da DİB’in görevleri arasında sayılmış,¹⁷ 30.04.1979 tarihinde yürürlüğe giren 26.04.1976 tarih ve 1982 sayılı kanunla, 633 Sayılı “Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun”da değişiklikler yapılmış, Başkanlık’ın kadrosu ihdas edilerek yurt dışında da teşkilatlanması sağlanmıştır.¹⁸ 28 Şubat 1997’de gerçekleşen askeri müdahaleye kadar mevcut durumunu devam ettiren Diyanet İşleri Başkanlığı’nın işlerliği kısıtlanmış ve bütçeleri azaltılmıştır.¹⁹

Diyanet İşleri Başkanlığı, 1950’li yıllara kadar kuruma ve halkın dindarlığına en çok müdahalenin yapıldığı, Türkçe ezan ve ibadet, halkın din eğitimi kaynaklarının sınırlandırılması gibi uygulamaların söz konusu olduğu, sonrasında din hizmetleri anlamında eskiye nazaran büyük ölçüde rahatlama olmakla birlikte her askeri müdahale ile yeniden dizayn edilme çabasına girilen bir geçmişe sahiptir.²⁰

Tarihi boyunca zaman zaman çıkarılan kanunlarla işlevsiz hale getirilen bazen de önu bir nebze olsun açılan Diyanet İşleri Başkanlığı 633 sayılı Kanun’da kapsamlı değişiklikler yapan 01.07.2010 tarihli ve 6002 sayılı Kanun ile çok önemli kazanımlar sağlamış, hiyerarşik olarak genel müdürlük seviyesinden müsteşarlık seviyesine yükselmiş, hizmet birimleri artırılmış, cami dışı hizmetlerin önu açılmış, radyo ve televizyon kurulması Diyanet’e bir görev olarak verilmiş, sağlanan bu imkanlarla bir anlamda din hizmetlerinin çeşitliliği sağlanmıştır.²¹

¹⁶ Erdin, *John Locke’un Perspektifinden Türkiye’de Devlet-Din İlişkisi ve Diyanet İşleri Başkanlığı*, s.62.

¹⁷ Kara, *Cumhuriyet Türkiye’sinde Bir Mesele Olarak İslam*, s.64.

¹⁸ Orhan Yılmaz, *Avrupa Birliği Sürecinde Diyanet İşleri Başkanlığı ve Dinlerarası Diyalog*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2007, s.8.

¹⁹ Erdin, *John Locke’un Perspektifinden Türkiye’de Devlet-Din İlişkisi ve Diyanet İşleri Başkanlığı*, s.36.

²⁰ Ejder Okumuş, “Dindarlık ve Diyanet”, *Eskiye Dergisi*, S.10, 2008, s.40,41.

²¹ Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş Ve Tarihi Gelişimi, <https://www.diyanet.gov.tr/tr-TR/Kurumsal/Detay/1>, (07.05.2019).

1.2. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Kuruluş Amacı ve Görev Alanı

İnsanlık tarihinin vazgeçilmezlerinden olan dinin en önemli işlevlerinden biri, insanlara belli bir dünya görüşü kazandırmasıdır. İnananlar, dinin kendilerine kazandırdığı zihniyet yapısıyla dünyevî olaylar karşısında nasıl bir tutum içinde olacaklarını belirlerler.

Her devlet şu veya bu şekilde mensuplarının davranışlarına yön veren bir dinle aynı ortamı paylaşmak durumunda kalmıştır.²² Tarih, siyasi egemenin, toplumsal ve dinsel alanı belirleme girişimleri ile doludur.²³ Türkiye özelinde düşünüldüğünde Milli Mücadele yıllarında lider kadro, dinin bütünleştirici ve yönlendirici özelliğinden faydalanarak dînî hassasiyetleri olan halkın manevi duygularını canlandırarak yediden yetmişe bir direniş gösterilmesini sağlamıştır. Maraş'ta bir Cuma günü Rıdvan Hoca'nın "Hürriyeti olmayan bir milletin Cuma namazı kılması caiz değildir." sözünün ardından halkın harekete geçmesi bu durumun bariz örneklerindendir.²⁴

Savaş sona erip yeni hükümetin kurulması safhasına gelindiğinde dinin halk üzerindeki etkisinin farkında olmakla birlikte; hilafeti kaldırarak devletin dînî kimliğinden uzaklaştırılması, tekke ve zaviyelerin kapatılması, harf inkılâbının kabulü gibi batılılaşma yolunda dindar kesimin tepkisini çekebilecek adımlar atmak isteyen kurucu kadro, dine sırt çevirip toplumu karşısına almaktansa dinin etki alanını yeniden tanımlama yoluna gitmiş; bu sebeple "Laiklik ilkesi doğrultusunda, bütün siyasi görüş ve düşüncülerin dışında kalarak ve milletçe dayanışma ve bütünleşmeyi amaç edinerek, İslam Dini'nin inanç, ibadet ve ahlak esasları ile ilgili işleri yürütmek, din konusunda toplumu aydınlatmak ve ibadet yerlerini yönetmek" amacı doğrultusunda görev yapacak, geçmişinde Şer'îye ve Evkaf Vekâleti'nin verdiği hizmeti kısmen yerine getirecek, Başbakanlık'a bağlı genel müdürlük seviyesindeki bir kurum olan Diyanet İşleri Başkanlığı kurulmuştur.²⁵

Yönetim içinde devletin dînî hüviyetinden sıyrıldıktan sonra üzerine aldığı laiklik abasını dinden de sıyrılmak olarak anlayanlar olmakla birlikte hükümet alenen anti-İslami bir politikayı hiçbir zaman benimsememiş, camileri yıkıp onun yerine

²² İzzet Er, "Din Devlet İlişkisi ve Diyanet İşleri Başkanlığı", *Diyanet İlmi Dergi*, 45/3, 2009, s.16.

²³ Polat, "Din-Devlet İlişkisi ve Diyanet", s.126.

²⁴ Arslan, *Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Din Algısı*, s.31,32.

²⁵ Diyanet İşleri Başkanlığı'nın kuruluş süreci ile alakalı daha detaylı bilgi için İsmail Kara'nın "Cumhuriyet Türkiye'sinde Bir Mesele Olarak İslam" adlı kitabına bakılabilir.

alternatif yerler üretmektense her zaman camide toplanan halka, oradan seslerini duyurmak, dini değil din adamı sınıfını ortadan kaldırarak din ve dünya namına konuşacak, “hurafelerden arındırılmış” dînî bilgi ve kültürü halka aktaracak kişileri kendisinin yetiştirmesini hedeflemiştir.²⁶

Diyanet İşleri Başkanlığı’nın kurulmasıyla hem toplumun ihtiyaç duyduğu din hizmetlerinin yerine getirilmesi ve halkın dînî ihtiyaçlarını farklı mecralarda gidermemesi hem de Cumhuriyet’in kuruluş felsefesine aykırı bir anlayışla ortaya çıkabilecek dînî kurumsallaşmaların önüne geçilmesi,²⁷ böylece İslam dinini kullanarak Cumhuriyet değerlerine karşı oluşabilecek faaliyet ve yapılanmaların önüne geçilmesi hedeflenmiştir.²⁸ Tüm bunlardan şu anlaşılmaktadır ki; DİB’in kuruluş amacı dinin devletçe denetlenmesi, laik sistemin korunması ve din hizmeti verenlerin kontrol altında tutulmasıdır.²⁹ Tevhid-i Tedrisat kanunu ile dînî eğitimin yalnızca devlet eliyle yapılabileceği kararının verilmesi, bahsi geçen niyetin bir yansıması olmuş ve devlet, kendi istediği çerçevede dînî bilgi edindirdiği insanların dine dayalı bir devlet taleplerinin önüne geçmeyi düşünmüş hatta uygulamıştır.³⁰

İnsanlar üzerinde büyük bir yönlendirici etkisi olan dinin ve din hizmeti veren kişilerin denetim altına alınarak yeni sisteme karşı ortaya çıkabilecek tehditlerin önünü alma kaygısı sonucunda her kamu kurumu için geçerli olan bazı sınırlamaların sadece Diyanet için Anayasa’da yer alarak “Laiklik ilkesi doğrultusunda, bütün siyasi görüş ve düşüncelerin dışında” varlığını sürdürmeyi amaç edinmesi gerektiğinin belirtilmesi³¹ ve özellikle en çok da Diyanet personelinden politikayla ilgilenmemelerinin istenmesi devletin Diyanet’e olan “özel” hassasiyetinin ve kurumun varlık sebebinin bir göstergesidir.³²

Diyanet İşleri Başkanlığı’nın kuruluş kanun maddesi kuruma toplumu dînî konularda aydınlatma görevi vermekle birlikte, Başkanlık’ın -özellikle ilk dönemlerinde- dînî içerikli hizmet vermek yerine Cumhuriyet idaresinin uygulamalarının dine uygunluğunu halka anlatarak siyasi otoriteye karşı bir tepki

²⁶ Kara, *Cumhuriyet Türkiye’sinde Bir Mesele Olarak İslam*, s.34

²⁷ Niyazi Akyüz, İhsan Çapcıoğlu, Şahin Gürsoy, “Din İşlerinde Özgün Türk Deneyimi: Diyanet’in Kurumsal Kimliği ve Güncel Değerlendirmeler”, *Dini Araştırmalar*, 9/25, 2006, s.34.

²⁸ Akyüz vd, “Din İşlerinde Özgün Türk Deneyimi”, s.39.

²⁹ Sönmez Kutlu, “Diyanet İşleri Başkanlığı ve İslamiçi Gruplarla (Mezhep ve Tarikatlar) İlişkileri”, *Dini Araştırmalar*, 12/33, 2009, s.108.

³⁰ Bulut, *Diyanet İşleri Başkanlığı’nın Yaygın Din Eğitimindeki Yeri*, s.142.

³¹ Erdin, *John Locke’un Perspektifinden Türkiye’de Devlet-Din İlişkisi ve Diyanet İşleri Başkanlığı*, s.63

³² Bulut, *Diyanet İşleri Başkanlığı’nın Yaygın Din Eğitimindeki Yeri*, s.158.

oluşmasını önlemeyi temel görev edindiği görülmektedir. Nitekim Arap alfabesinin kutsallığı algısının din hizmetlileri aracılığı ile değiştirilmeye çalışılması,³³ hutbeler aracılığı ile şapka giymekte dinen bir mahzur olmadığı izah edilmesi,³⁴ sonraki dönemlerde Türk Hava Kurumu'na zekat verilebileceği fetvası³⁵ ve hatta “27 Mayıs İhtilalinin faziletlerinin” halka anlatılması³⁶ gibi hususların bu kuruma yüklenmesi devlet eliyle yürütülen din hizmetlerinin serencâmını ortaya koymaktadır.

Zaman içerisinde Diyanet'e dönük bu politikaların yumuşadığı, dönüştüğü görülmektedir. Bunun sonucu olarak zamanla siyasi otorite ile ilişkilerin daha normal bir mecraya doğru seyrettiğini söylemek mümkündür. Bu durum din hizmetlerine nitelik ve nicelik açısından da yansımıştır.

Günümüzde Diyanet İşleri Başkanlığı hiçbir devlet görevlisinin bulunmadığı köylerde dahi bulunan bir imam vasıtası ile devletin hemen her yerleşim yerine uzanan eli gibidir.³⁷ Bu özelliği ile de Diyanet devletin millet ile irtibat kurmasının en önemli vasıtalarından biri olmuştur.

1.3. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Teşkilat Yapısı

Kamu hizmetleri Anayasa, kanunlar, kanun hükmünde kararnameler, yönetmelikler, genelgeler ve talimatlar çerçevesinde yürütülür. Teşkilatın görev, yetki ve sorumlulukları anayasa kanunlarıyla belirlenir. Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk Anayasası olan Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nda toplumun din konusunda nasıl aydınlatılacağı hususunda herhangi bir düzenleme yapılmamış, Diyanet İşleri Başkanlığı anayasal bir kuruluş olarak 1961 Anayasası'nda Türk idare sistemine dahil olmuş ve 1982 Anayasası ile de bu konumunu korumuştur.³⁸

Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun'a göre Başkanlık, merkez, taşra ve yurt dışı teşkilatından oluşur.³⁹

Merkez Teşkilatı Başkan ve yardımcıları, Din İşleri Yüksek Kurulu Başkanlığı, Mushafları İnceleme ve Kıraat Kurulu Başkanlığı, Rehberlik ve Teftiş Başkanlığı, İç Denetim Birimi Başkanlığı, Hukuk Müşavirliği, Özel Kalem Müdürlüğü, Basın ve

³³ Yanardağ, *Atatürk Devrimleri ve Diyanet İşleri Başkanlığı (1924-1938)*, s.131.

³⁴ Yanardağ, *Atatürk Devrimleri ve Diyanet İşleri Başkanlığı (1924-1938)*, s.161.

³⁵ Erdin, *John Locke'un Perspektifinden Türkiye'de Devlet-Din İlişkisi ve Diyanet İşleri Başkanlığı*, s.58.

³⁶ Bulut, *Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Yaygın Din Eğitimindeki Yeri* s.171

³⁷ Arslan, *Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Din Algısı*, s.14.

³⁸ Celal Sürgeç, *Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Eğitim Faaliyetleri*, s.35,36.

³⁹ <https://mevzuat.gov.tr/mevzuatmetin/1.5.633.pdf> , (22.05.2019).

Halkla İlişkiler Müşavirliği, Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü, Eğitim Hizmetleri Genel Müdürlüğü, Hac ve Umre Hizmetleri Genel Müdürlüğü, Dini Yayınlar Genel Müdürlüğü, Dış İlişkiler Genel Müdürlüğü, İnsan Kaynakları Genel Müdürlüğü, Yönetim Hizmetleri Genel Müdürlüğü ve Strateji Geliştirme Başkanlığı'ndan müteşekkil iken, Taşra Teşkilatı İl Müftülüğü, Dini Yüksek İhtisas Merkezi Müdürlüğü ve Eğitim Merkezi Müdürlüğü'nden, Yurt Dışı Teşkilatı ise Din Hizmetleri Müşavirliği ve Din Hizmetleri Ataşeliği'nden oluşmaktadır.⁴⁰

DİB'in en üst amiri olan Diyanet İşleri Başkanı, Başkanlık'ı temsil eder. Başkanın vereceği görevleri yapmak ve başkana karşı sorumlu olmak üzere en fazla beş başkan yardımcısı atanabilir.⁴¹

Diyanet İşleri Başkanlığı'nın ana hizmet birimlerinden olan *Din İşleri Yüksek Kurulu Başkanlığı*, Başkanlık'ın en yüksek karar organıdır. Hizmet politikasını tespit eder, dînî soruları cevaplandırır, dînî konularda inceleme ve araştırma yapar, DİB tarafından yayınlanacak yazılı, sesli ve görüntülü yayınların neşrine karar verir. *Mushafları İnceleme Kurulu Başkanlığı* Kur'an-ı Kerim metinlerinin ve mealli Mushafların eksiksiz basım ve yayımını sağlamak üzere kontrol eder ve mühürler, hatalı basılan Mushaf ya da sesli ve görüntülü Kur'an-ı Kerim yayınlarını tespit eder, kıraat ilmi ile ilgili çalışmalar yapar. *Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü*, cami ve mescitleri yönetip ibadet ve irşat hizmetlerini yürütür, dînî konularda panel, konferans, seminer gibi ilmi toplantılar düzenler, öğrenci yurtları, infaz kurumları, sağlık kuruluşları gibi yerlerde işbirliği esasına göre manevi danışmanlık ve din hizmeti sunar, toplumun her kesimini gerek yüz yüze gerekse medya vasıtasıyla aydınlatıp rehberlik eder, İslam Dini'ne mensup farklı dînî yorum çevreleri ile ilgili çalışmalar yapar. *Eğitim Hizmetleri Genel Müdürlüğü*, personelinin bilgisini artırmak amacıyla ihtisas merkezleri açar, Kur'an-ı Kerim okumayı öğrenmek, hafızlık yapmak, din eğitimi almak isteyen kişiler için kurslar ve bu kurslarda okuyan öğrencilerin barınabilecekleri pansiyonlar açar. *Hac ve Umre Hizmetleri Genel Müdürlüğü*, hac ve umreye gidecek kişilerin bu yolculukları ile ilgili her türlü hizmeti planlayıp hac ve umre ibadetinin usulüne uygun şekilde yapılabilmesi için gerekli çalışmaları yapar, aynı zamanda hac ve umreye gideceklerin ve görevli personelin eğitimini de bu birim sağlar. *Dini Yayınlar Genel Müdürlüğü*, toplumu din

⁴⁰<https://www.diyanet.gov.tr/tr-TR/Kurumsal/TeskilatSemasi/4> , (23.05.2019).

⁴¹ <https://mevzuat.gov.tr/mevzuatmetin/1.5.633.pdf>.

konusunda aydınlatmak için ve Başkanlık'ın görev alanı ile ilgili konularda radyo ve televizyon yayını yapıp, bu mecralarda yayınlanmak üzere programlar hazırlar veya hazırlatır, yurtdışında yaşayan Müslüman topluluklara yönelik onların dil ve lehçelerinde yayınlar hazırlar. *Dış İlişkiler Genel Müdürlüğü*, uluslararası antlaşmalar çerçevesinde yurtdışındaki vatandaşlarımızın din hizmetleri ve din eğitimi ile ilgili işlerini yürütüp, İslam Dini'ne mensup diğer topluluklara dînî konularda yardımcı olur, uluslararası düzeyde yapılacak şûra toplantıları düzenler. Bu birim aynı zamanda yurtdışında görevlendirilecek personelin eğitim ihtiyaçlarını belirleyip eğitim planı hazırlamakla da görevlidir. Merkez teşkilatında yer alan diğer birimler, danışma ve denetim birimleri ve Başkanlığa bağlı yardımcı birimler olarak hizmet vermektedirler.⁴²

Taşra Teşkilatı'nda yer alan *İl Müftülükleri* bulundukları bölgelerde Diyanet İşleri Başkanlığı'nı temsilen dînî müesseseleri yönetir, din görevlilerinin hizmetlerini düzenleyip denetler. Diyanet personelinin görevde etkinlik ve verimliliğini artırmak üzere hizmet veren *Dini Yüksek İhtisas Merkezi Müdürlükleri* ve *Eğitim Merkezi Müdürlükleri* DİB'e bağlı olarak çalışmalarını sürdürmektedirler.⁴³

Diyanet İşleri Başkanlığı Yurtdışı Teşkilatı, vatandaş ve soydaşlarımızın bulunduğu ülkelerde Büyükelçiliklerimiz nezdinde *Din Hizmetleri Müşavirlikleri*, Başkonsolosluklarımız nezdinde de *Din Hizmetleri Ataşelikleri* olarak teşkilatlanmıştır.⁴⁴

1.4. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Hizmet ve Faaliyetleri

Halkı din konusunda aydınlatarak manevi dünyalarına rehberlik eden Diyanet İşleri Başkanlığı her ne kadar selefi olan Şeyhülislamlık ve Şer'îye ve Evkaf Vekâletini'nin görev yükünden daha dar bir alanda faaliyet gösterse de kurumun mevcut konumundaki hizmet ve faaliyetleri her dönemde önemini korumuştur.⁴⁵

Kamu yararını ve hikmeti öteleyen, dinin özüyle bağdaşmayan yaklaşımlara karşı Kur'an ve Sünnet ekseninde sahih dînî bilgi üreterek rehberlik etmek ve bu kaynaklar ışığında ihtilaftan uzak, sade, zamanın ruhunu yakalayan dil ve üslupla

⁴² Sürgeç, *Diyanet İşleri Başkanlığı ve Eğitim Faaliyetleri*, s.37-39;

<http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.633.pdf>

⁴³ Sürgeç, *Diyanet İşleri Başkanlığı ve Eğitim Faaliyetleri*, s.43;

<http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.633.pdf>

⁴⁴ Sürgeç, *Diyanet İşleri Başkanlığı ve Eğitim Faaliyetleri*, s.43.

⁴⁵ Arslan, *Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Din Algısı*, s.14.

çalışmalarını sürdürmek iddia ve gayretinde olan Diyanet İşleri Başkanlığı'nın⁴⁶ bugün itibarıyla faaliyetlerine kısaca değinmekte fayda görüyoruz. Bu çerçeveden 2018 yılı Faaliyet Raporu'nda belirtildiği üzere; *Din İşleri Yüksek Kurulu Başkanlığı* tarafından muhtelif konularda fetva metinleri oluşturulmuş ve bunlar elektronik ortamda yayınlanmış, 37 eser incelenmiş ve karara bağlanmış, çeşitli konularda 5 kitap yayına hazırlanmış, kurul uzman yardımcıları tarafından kurulun görev sahasını ilgilendiren 3 adet tez hazırlanmış, ufuk aydınlanma vakitleri gözlemsel yolla incelenmiş, tasavvuf, talak, geleneksel dînî oluşumlar gibi konularda toplantı, çalıştay ve konferanslar düzenlenmiş, bunların raporları hazırlanmış, ulusal ve uluslararası bilgi üreten kurum ve kuruluşlarla işbirliği kapsamında yurtdışı ziyaretlerinde bulunulmuş, ülkemizde ve dünyada dînî argümanları kullanarak barışı tehdit eden hareketlerle ilgili çalışmalar yapılmıştır.⁴⁷

Mushafları İnceleme ve Kıraat Kurulu Başkanlığı tarafından; 45 adet Kur'an-Kerim'in ilk incelemesi, 78 adet Kur'an-ı Kerim'in son inceleme işlemleri tamamlanarak 2.387.250 adet mühür yapılmış, uluslararası hafızlık yarışmalarına hazırlık semineri tertip edilmiş, nitelikli okuyucuların tespiti için yarışma düzenlenmiş, Uluslararası Türkiye VI. Hafızlık ve Kur'an-ı Kerim'i Güzel Okuma Yarışması organize edilmiş, Ramazan ayında "Kur'an Ziyafeti Programları" hazırlanmış, "Uluslararası I. Kur'an-ı Kerim Kitâbet-i Hat Müsabakası"nda dereceye girenlere yeni ve özgün bir Mushaf yazdırılması çalışmaları yapılmış, Camiler ve Din Görevlileri Haftası kapsamında din görevlileri arasında Kur'an-ı Kerim temalı yarışmalar tertip edilmiş, Kıraat İlmi tarihinin simge şahsiyetlerinden biri olan İbnü'l-Cezerî (ö.833/1429) içerikli sempozyum düzenlenmiştir.⁴⁸

Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü tarafından tüm yılın vaaz konuları ve hutbeleri hazırlanıp müftülüklere gönderilmiş, hazırlanan hutbeler İngilizce, Almanca ve Arapça dillerine çevrilerek Diyanet İşleri Başkanlığı web sitesinde yayınlanmış, dini istismar eden terör örgütleriyle mücadele kapsamında seminerler organize edilmiş, Mevlid-i Nebi Haftası boyunca çeşitli etkinlikler düzenlenmiş, toplumun her kesiminden insanın camiye ilgisini artırmak amacıyla "Cami ve Gençlik Buluşması", "Camilerde Okuma Programları" gerçekleştirilmiş, vatandaşları dînî konularda bilgilendirmek amacıyla Başkanlık yayınları arasında bulunan "İnanç

⁴⁶ DİB SGB, s.3.

⁴⁷ DİB SGB, s.36-38.

⁴⁸ DİB SGB, s.39.

Serisi”nde yer alan kitapların ülke genelindeki camilerde cemaate okunması sağlanmış, terör bölgelerindeki hasar gören camilerin ibadete elverişli hale gelebilmesi, bu bölgede yaşayan halka destek sağlanması ve dayanışmanın artırılması amacıyla “Kardeş Cami Projesi” ve “Kardeş Cami Buluşmaları Programları” tertip edilmiş, Camiler ve Din Görevlileri Haftası belirlenen tema etrafında çeşitli konferanslarla ihya edilmiş, din görevlileri arasında “Etkili Hutbe Sunumu”, “Hutbe Yazma”, “şiir Yazma”, “Proje” ve “Bilgi” yarışmaları düzenlenmiş, “Temel Aile Bilinci” projesi kapsamında halkı bilinçlendirecek faaliyetlerde bulunulmuş, “Diyanet Gençlik Merkezi” projesi üzerinde çalışma yapılmış, sosyal medya, ğrenci yurtları ve gençlik merkezleri aracılığı ile gençlere yönelik projeler yürütülmüş, Sosyal Hizmet Kurumları’nda kalan genç ve yetişkinlere yönelik manevi rehberlik çalışmaları hazırlanmış, Ramazan Ayı’nda farklı kesimlerden insanlara yönelik iftar programları düzenlenmiş ayrıca Ramazan Ayı’nda radyo ve televizyon yayınları yapılmış, Dinî ve Milli Günlerde programlar icra edilmiş, vekaletle kurban kesimi kapsamında dernek ve vakıflar denetime tabi tutulmuş, ocuk istismarının önlenmesi amacıyla halkı bilinçlendirecek olan din görevlilerine yönelik eğitim yapılmış, ceza infaz kurumları ve hastanelerde görev yapan personele yönelik eğitim seminerleri hazırlanmış, geçici barınma merkezlerinde kalan sığınmacıların din hizmetleri ve yaygın din eğitimi faaliyetlerinden faydalanmaları sağlanmış, engellilere ve bağımlılara yönelik çalışmalar yürütülmüş düzenlenen yarışmalarla çok sayıda engelli ve aynı zamanda bağımlılıktan kurtulmalarında Diyanet personellerinin aktif rol oynadığı bir çok genç umreye gönderilmiştir.⁴⁹

Eğitim Hizmetleri Genel Müdürlüğü yaygın din eğitimine yönelik faaliyetleri kapsamında Kur’an Kursu, yurt ve pansiyonlar açmış, Kur’an Kursları’nda uygulanan Hafızlık, 4-6 Yaş Grubu, İhtiyaç Odaklı, Yurtdışı Misafir ğrenci, Camilerde Kur’an ğretimi ve Yaz Kur’an Kursu programlarından engelli bireylerin de faydalanması sağlanarak tüm kesimlerden halkın Kur’an ve dini bilgiler eğitimi almaları sağlanmış, bu kurslarda eğitim gören öğrenciler çeşitli yarışmalara teşvik edilerek ödüllendirilmiş, personelin bilgi ve becerilerini artırmak için Aşere-Takrib

⁴⁹ DİB SGB, s.40-47.

Kursu, Tashih-i Huruf Kursu, Dini Musiki Kursu gibi eğitim kursları düzenlenmiştir.⁵⁰

Hac ve Umre Hizmetleri Genel Müdürlüğü, hac ve umreye gidecek vatandaşların bu yolculukla ilgili tüm işlemlerini planlayıp uygulanmasını sağlayarak bu ibadetlerin usulüne uygun bir şekilde yerine getirilmesini sağlamıştır.⁵¹

Dini Yayınlar Genel Müdürlüğü tarafından Türkçe, yabancı dil ve lehçelerde kitap basımı ve sesli-görüntülü yayın hizmetleri, Diyanet Aylık Dergi ve eklerinin basımı, radyo-televizyon yayın hizmetleri gerçekleştirilmiştir.⁵²

Dış İlişkiler Genel Müdürlüğü, yurt dışındaki Müslüman halka din hizmeti verilebilmesi için personel görevlendirmiş, cami ve kültür merkezleri yapımı çalışmalarını yürütmüş, vekaletle kurban kesimi, ramazan ayı yardımları, eğitim öğretim faaliyetleri, gençlere yönelik projeler, aile seminerleri, yayın hizmetleri gibi yurt içinde yapılan çalışmaların benzerlerinin yurt dışında da yapılmasını sağlamıştır.⁵³

Faaliyet raporunda da görüldüğü üzere Diyanet, toplumun her kesiminden insana rahatlıkla ulaşabilecek alt yapı ve imkana sahiptir. Siyasi müdahaleler sonucunda halka din hizmeti sunma noktasında geçmişi pek de aydınlık olmayan Diyanet İşleri Başkanlığı sunduğu hizmet ve gerçekleştirdiği faaliyetlere bakıldığında makus talihinden kurtulmuş, ülkemizle sınırlı kalmayıp dünyanın bir çok yerine din hizmeti götürebilme şansına kavuşmuştur.

Diyanet İşleri Başkanlığı'nın hizmetlerinin daha çok halka bakan yönünü tanzim eden Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü ve Eğitim Hizmetleri Genel Müdürlüğü'nün faaliyetlerinin İslam Dini'nin sembol mekanlarından biri olan cami ve çevresinde şekillendiği görülmektedir. Zira dînî bilgi ve kültürü canlı tutmak amacıyla tertip edilen yarışmalara belirli bir bilgi düzeyindeki insanlar katılırken ya da sempozyum, panel gibi ilmi toplantılara ilgi duyanlar iştirak ederken, cemaat halinde kılınması farz olan Cuma namazının eda edildiği yerler olmaları sebebiyle camiler, en azından haftada bir kez büyük bir kalabalığa ev sahipliği yapan mekanlardır. Bu kadar büyük bir kalabalığa camiler vasıtası ile ulaşma imkanına

⁵⁰ DİB SGB, s.48-61.

⁵¹ DİB SGB, s.62-66.

⁵² DİB SGB, s.66-77.

⁵³ DİB SGB, s.77-83.

sahip olan Diyanet için Cuma namazının şartlarından olan hutbelerin dînî konularda uyarı ve bilgilendirme aracı olarak ayrı bir yeri vardır.

Günümüz için düşünülecek olursa herkes kendi meşrebine uygun bilgilenme kaynaklarıyla hayatını tanzim etse, kendine yakın bulduğu gazete, televizyon ya da radyodan faydalansa bile,⁵⁴ Cuma hutbesi aynı kubbenin altında toplanan herkesi aynı mesaja muhatap kılacak yegane araçtır.

1.5. İslam İrşad Geleneğinde Hutbe

İslam Dini, “Yakın akrabayı uyar”⁵⁵ ayeti ile başlayıp “İçinizden hayra çağıracak, iyiliği emredecek ve kötülükten sakındıracak bir cemaat bulunsun.”⁵⁶ gibi ayetlerle devam ederek insanları uyarmayı her Müslüman üzerine bir görev olarak yüklemiştir. Ömrünü insanlara iyiyi, doğruyu, güzeli anlatma yolunda sarf eden Hz. Peygamber (s.a.v), Ranuna Vadisi’nde kıldırıldığı ilk Cuma namazında ve sonrasında kıldırıldığı tüm Cuma namazlarında da hutbe irad ederek halkı aydınlatmaya devam etmiştir.

Hz. Peygamber ile risalet ve nübüvvet sona ermiş ise de, İslam'a davet, tebliğ ve irşad faaliyetleri son bulmamış, aksine hızla gelişip dînî ve sosyal bir görev bilinciyle, değişik adlarla günümüze kadar süregelmiştir.⁵⁷ Faaliyetlerden biri olan hutbenin, müfessirler tarafından Cuma namazının farziyetinin bildirildiği ayette geçen⁵⁸ "Allah'ı zikir" ifadesi ile kastedilen şey⁵⁹ olduğunun söylenmesi ve Cuma namazının olmazsa olmazlarından sayılması onu insanlar nazarında değerli hale getirmektedir.

İslam eğitim tarihinde hutbeler, oldukça önemli görevler icra etmiş, İslam'ın ilk yıllarından itibaren insanların dînî konuları öğrenme vasıtalarından biri olmuşlardır.⁶⁰ Cuma hutbeleri ilk uygulamalarından günümüze kadar ibadetin bir cüzü olmasının yanında bağımsızlığın ve hakimiyetin de bir sembolü olmuştur. Hz.

⁵⁴ Arslan, *Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Din Algısı*, s.32.

⁵⁵ Suarâ, 26/214.

⁵⁶ Âl-i İmran, 3/104.

⁵⁷ Hasan Cirit, “Dini Hitabetin Kavramsal Çerçevesi ve Günümüze Yansımaları”, *I. Din Hizmetleri Sempozyumu (3-4 Kasım 2007)*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, C.1, Ankara 2008, s.462.

⁵⁸ Cum'a, 62/9.

⁵⁹

<https://www2.diyanet.gov.tr/DinHizmetleriGenelMudurlugu/Documents/Hutbenin%20%C3%96nemi%20ve%20Mahiyeti.pdf> (30.05.2019).

⁶⁰ Şükrü Keyifli, “Cami İçi Din Eğitimi ve İletişimi Süreci Olarak Hutbeler”, *EKEV Akademi Dergisi*, 17/55, 2015, s.78.

Peygamber'den sonra hutbe, dînî fonksiyonunun yanında halife ve sultan adına okunması dolayısıyla yönetimin, meşruiyeti konusunda halktan bir nevi biat alması olarak görülmüştür.⁶¹

Türkiye Cumhuriyeti'nde de durum tarihi vakıadan farklı olmamış, müminler için bilgilenme kaynağı, öğüt ve nasihat olan hutbe tarihsel süreç içerisinde dinin ideolojik bir hale dönüştüğü zamanlarda araçsallaştırılmış, dînî eksiklikleri giderme, ibadet olma gibi temel bileşenleri çoğu zaman göz ardı edilmiş ve daha çok devlet için bir haberleşme aracı olmuştur.⁶² Cuma Hutbeleri ile zaman zaman devletin resmi makamlarının görüş ve düşünceleri müminlere iletilmiş, bu görüşleri desteklemek için Kur'an ve hadislerden deliller getirilerek ilk dönem uygulamalarından örnekler sunulmuştur.

Cumhuriyet döneminde de hutbelerin halka devrimleri ve yeni Türkiye'nin arzulanan değerlerini ulaştırmada bir araç olarak kullanıldığı zamanlar olmuştur. Zaman zaman siyasi iradenin sıkı denetimine muhatap olan hutbelerin, Kurum tarafından, DİB'in kuruluş amacına uygun olarak yönetimin memnun olmayacağı içeriklerde olmamasına bilhassa dikkat edilmiş ve yayınlanan genelgelerle din görevlilerin irticalen hutbe okuması yasaklanmış, Diyanet tarafından belirlenen hutbelerin camilerde okunması sağlanmıştır.⁶³ Bu da demek oluyor ki geçmişten günümüze, Cuma namazına katılan halkın her hafta dinlediği hutbeler, alelade hazırlanmış içerikler olmayıp toplumun sahip olması istenen görüş ve düşüncelerin, halkta oluşması hedeflenen bilincin belli bir amaç etrafında metne dökülmüş hali olabilmektedir. Bunun yanı sıra DİB tarafından yapılan denetimlerde insanların dînî duygularının istismar edilmesini önlemek amacının bulunduğu da göz ardı edilmemelidir. Nitekim DİB'in hutbelerle ilgili belirlemiş olduğu kriterler bize bu hususu açıkça göstermektedir. Diyanet'in her kesimden insana doğru bir kanaldan ulaşabilmek ve onlara hedeflenen doğrultuda davranışlar kazandırabilmek gayesiyle hutbeler için belirlediği kriterler 2007 Genelgesi'nde bildirildiği üzere şunlardır:

Hutbe, vaaz ve konferanslarda dînî bütünlüğü, millî birlik ve beraberliği güçlendirecek konulara ağırlık verilecek, yıkıcı, bölücü propagandalara, zararlı akımlara karşı gerekli tedbirler alınacaktır. Vaaz ve hutbelerde toplumun dînî, ilmî ve

⁶¹ Mustafa Baktır, "Hutbe", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, XVIII, İstanbul 1998, s.426; Arslan, *Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Din Algısı*, s.2.

⁶² Arslan, *Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Din Algısı*, s.25.

⁶³ Bulut, *Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Yaygın Din Eğitimindeki Yeri*, s.199.

ahlâkî konularda bilgi ve kültürünün artırılması hedef alınacak, fitne, tefrika ve bölücülüğün kötülüğü, sevgi, acıma duygusu, af ve hoşgörü gibi hasletlerin fazileti, akraba, komşu ve insan hakları, düzenli ve tutumlu yaşama, sosyal dayanışma ve yardımlaşmanın önemi, lüks, israf ve düzensiz yaşamın zararları gibi yurt kalkınmamızın güçlenmesine yardımcı olacak ve millî bütünlüğümüzü pekiştirecek konulara yer verilecektir. Hutbe, vaaz ve konferanslarda samimî, duygulu, toplumun içinde bulunduğu manevî hastalıkları tedavi edici, ölçülü, yapıcı, uyarıcı, teşvik edici, sevdirci ve müjdeleyici ifadeler kullanılacak; aşırı, kırıncı, itham edici ifadelerden; bıktırıcı ve mesnetsiz sözlerden, dînî ve ilmî kesin bilgilere uymayan görüşlerden uzak durulacak, vaaz ve hutbelerde; siyaset ve şahsiyat yapmaktan kaçınılacak, konu bütünlüğü sağlanacak, iç ve dış politik konulara kesinlikle girilmeyecektir.⁶⁴

Büyük çoğunluğu diğer zamanlarda camiye gelmeyen dolayısıyla vaaz hizmetlerinden faydalanmayan halkın, farz olan Cuma namazına gelmesi ve milyonlarca insana tebliğ yapılabilmesi, bir görüş, düşünce ve dînî algı oluşturulabilmesi bakımından hutbeler son derece önem arz etmektedir.

Diyanet İşleri Başkanlığı'nın düzenlemiş olduğu I. Din Hizmetleri Sempozyumu'nda yer alan bildirilerden birinde ifade edildiği üzere vaaz ve hutbelerin zihniyet değişimine etkisini ölçmek amacıyla yapılan deneyde, cemaatin bazı konulara karşı tutumunu değerlendiren anket yapılmış, daha sonra aynı cemaate iki ay süre ile bahsi geçen konularda vaaz ve hutbe aracılığıyla irşad faaliyetinde bulunulmuş, tekrar yapılan anket sonucunda deney konusu olan cemaatin tutumlarında önemli ölçüde değişiklik olduğu gözlenmiştir.⁶⁵

İnsanlar üzerinde bu denli etkili olan ve amacı halka nasihat etmek, onların dînî duygularını geliştirmek, çeşitli konularda bilgilendirmek, yanlışlarını düzeltmek ve mevcut bilgilerini tazelemek olan hutbelerde⁶⁶ yer verilen ayet ve hadisler, kullanılan dine dair sembol kavramlar, dinin nasıl anlaşılması gerektiği, dînî bağlılığın hangi metaforlarla arttırılmak istendiği, neyi nasıl düşünmek gerektiği ve bunun sonucunda

⁶⁴ [https://hukukmusavirligi.diyanet.gov.tr/Documents/2007_ , \(30.05.19\).](https://hukukmusavirligi.diyanet.gov.tr/Documents/2007_ , (30.05.19).)

⁶⁵ Niyazi Usta, “Yaygın Din Eğitimi Hizmetlerinin Zihniyet Değişimindeki Rolü”, *I. Din Hizmetleri Sempozyumu (3-4 Kasım 2007)*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, C.1, Ankara 2008, s.470.

⁶⁶ Ahmet Akın, “Cami İçi Din Hizmetleri”, *I. Din Hizmetleri Sempozyumu (3-4 Kasım 2007)*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, C.1, Ankara 2008, s.253.

nasıl tavır alınması gerektiğini belleten tercihlerdir.⁶⁷ Bu sebeple Diyanet açısından büyük öneme sahip olan hutbelerde ortaya konulan ve halka sunulan algılar toplumu yönlendirme açısından ciddiyle ele alınması gereken konulardır.

Bu hususlara ilaveten, hutbelerin aslî hüviyeti çerçevesinde irâd edilmesinin, halkın bilgilenmesi açısından başka bir vasıta ile yerinin doldurulamayacak derecede öneme haiz olduğu açıktır. Yaygın bir eğitim metodu olarak değerlendirilebilecek hutbeler, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın aynı zamanda dînî söylemini geniş kitlelere doğrudan aktarabildiği bir enstrüman olarak görülebilir.

Türk toplumunun İslamlaşması noktasında katkıları yadsınamaz olan ve kültürümüzün de bir parçası olan tasavvuf kültürünün, hutbelerde ele alınış yöntemi dolayısıyla DİB'in topluma sunduğu din algısında yerinin olup olmadığını ve varsa konumunun nerede olduğunu göstermesi bakımından da hutbeler son derece önemlidir.

⁶⁷ Arslan, *Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Din Algısı*, s.70.

İKİNCİ BÖLÜM

DIYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI'NIN TASAVVUF ALGISI

Çalışmanın bu bölümünde DİB'in yayımlamış olduğu hutbelerde yer verdiği ve aynı zamanda tasavvufi gelenek içinde yer bulan kavramların hutbe metinlerinde nasıl bir içerikle ele alındığı, içerik itibarıyla tasavvuf geleneğinden ne ölçüde bir istifade olduğu incelenmiş, bunun yanında zaman zaman yer verilen eleştirel yaklaşımın boyutları ve muhtemel sebepleri değerlendirilerek Diyanet'in sahip olduğu tasavvuf algısına yönelik bir sonuca ulaşılmaya gayret gösterilmiştir.

2.1. Hutbelerde Geçen Tasavvufî Kavramlar

2.1.1. Tevbe

T-v-b kökünden türemiş bir isim olan tevbe; dönüş, geriye dönmek, pişman olmak, günahı dönmek ve günahı pişman olmak demektir.⁶⁸ Istılâhî manasıyla ise kişinin işlediği günahı ısrar etmeyerek kalben Allah'a dönmesi, sonrasında ise Rabb'inin bütün emirlerini yapıp nehiylerinden kaçınma kararlılığı ve gayretidir.⁶⁹

Tevbe insanlık tarihinin başından beri, hem iyilik hem de kötülük yapma potansiyeliyle yaratılan insana⁷⁰ yapılan hatadan dönmenin yolu olarak Allah-u Teâlâ tarafından öğretilmiştir.⁷¹ Rabb'inin emrine uymayıp, şeytana aldanan Adem (a.s.) ve eşi⁷² suçunu kabul edip pişman olunca; “Rabb'imiz! Biz kendimize zulmettik. Eğer bizi bağışlamaz ve bize acımazsan ziyan edenlerden oluruz.”⁷³ diyerek bağışlanma dilemişlerdir.

İslam inancına göre insanın günah işleyebilme potansiyelinde yaratılmış olması, onun fütursuzca günah işleyebileceği anlamına gelmemektedir. Hz. Peygamber (s.a.v) “Her insan hata eder. Hata edenlerin en hayırlısı tevbe edendir.”⁷⁴ sözü ile, günah işleyerek Rabb'ine karşı gelen insanın tevbe yolunu tutarak yanlışını telafi etmesi gerektiğini belirtmiştir.

⁶⁸ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, Dâru Lisân'il-Arab, y.y, trs, I, 336.

⁶⁹ Ali b. Muhammed eş-Şerif Cürcânî, *Kitabu't-Ta'rifât*, Saïd Efendi Matbaası, İstanbul 1883, s.48.

⁷⁰ Şems, 91/8 (Sonra da ona iyilik ve kötülük kabiliyeti verene and olsun ki).

⁷¹ Bakara, 2/37.

⁷² A'râf, 7/22.

⁷³ A'râf, 7/23.

⁷⁴ İbn Mâce, *Sünen*, 29/Kitâbü'z-Zühd, 30 (I, 689).

Allah’a giden yoldaki en büyük engel olan günahlardan kurtuluş reçetesi olarak gösterilen tevbe; tasavvuf yolunun başlangıcı⁷⁵, vuslata erme gayesindeki sâliklerin ulaştığı ilk makamdır.⁷⁶ Bu makam temel tasavvuf kaynaklarında çok yönlü bir şekilde ele alınmıştır.

Sufiler bir insanın tevbe etmesini ceza korkusu, sevap arzusu ve herhangi bir beklenti olmaksızın emre itaat etmek için olmak üzere üç sebebe bağlamışlar, bu sebepler sonucunda yapılan tevbeleri de tevbe, inâbe ve evbe olarak derecelendirmişlerdir.⁷⁷ Hucvîrî (ö.465/1072 [?]) bu üç dereceyi sırasıyla umum mü’minlerin, mukarrebûnun, nebî ve rasullerin makamı olarak değerlendirmiştir.⁷⁸ Cüneyd-i Bağdâdî’nin (ö.297/909) ifadesiyle Allah ile olan hâli ziyadeleştikçe bir önceki hâlden dolayı tevbe eden⁷⁹ Hz. Peygamber’in, “Ben günde yüz defa tevbe ediyorum”⁸⁰ sözü de tevbenin farklı sebeplerle yapıldığının bir göstergesidir.

Hangi sebeple yapılırsa yapılsın, tevbe imanın bir tezahürüdür.⁸¹ Yaratıcısının hoşnut olmayacağı işler yapan her mü’min, mevcut durumundan rahatsız olup onu telafi etmek ister. Kişinin yaptığı hatadan dönerek tevbe etmesinin ilk şartı Hz. Peygamber’in “Pişmanlık tevbedir.”⁸² hadisinde ifade ettiği gibi; pişman olmaktır.⁸³ Pişman olmak için de kul ile Allah arasında engel olan günahların neler olduğunu bilmek gerekir.⁸⁴ İşlediği günahın farkına varan ve Âdemî bir tavırla tevbeye yönelen kulun tevbesinin Allah katında kabul olacak bir tevbe olabilmesi için kişinin; günah işlerken duyduğu sevinci hüzne çevirmesi⁸⁵, günahın tadını kalbinden çıkarması, fikren de olsa günaha meyletmemesi⁸⁶, sadece işlediği günahı değil onu Allah’a asi kılacak her türlü günahı kerih görmesi⁸⁷, hatasının büyüklüğüne ya da küçüklüğüne

⁷⁵ Ebû Nasr Abdullah b. Ali Serrâc et-Tûsî, *Luma’*, Dâru’l-Kütübü’l-İlmiyye, Beyrut 2007, s.41.

⁷⁶ Abdülkerîm b. Hevâzin Kuşeyrî, *er-Risâletü’l- Kuşeyriyye*, Dâru’l-Kütübî’l-Hadîse, I, Kahire 1972, s.311.

⁷⁷ Kuşeyrî, *Risâle*, I, 318.

⁷⁸ Ebu’l-Hasan Ali b. Osman Hucvîrî, *Keşfu’l-Mahcûb*, Dâru’t-Turasi’l-Arabi, Kahire 1974, s.351, 352.

⁷⁹ Serrâc, *Luma’*, s.109.

⁸⁰ Ebû Dâvûd, *Sünen*, 8/Kitâbu’l-Vitr, 26 (II, 247).

⁸¹ Bekir Topaloğlu, “Tövbe”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, XLI, İstanbul 2012, s.280.

⁸² İbn Mâce, *Sünen*, 37/ Kitâbü’z-Zühd, 30 (I, 689).

⁸³ Muhammed b. Ali b. Atıyye el-Hârîsî Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtü’l-Kulûb fî Muâmeleti’l-Mahbûb ve Vafî Tarîki’l-Mürîd ilâ Makâmi’t-Tevhid*, Dâru Sâdır, I, Beyrut 2007, s.363.

⁸⁴ Hücetü’l-İslâm Muhammed b. Ahmed Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi’d-Dîn*, Ahmed Serdaroğlu (çev.), Bedir Yayınevi, IV, İstanbul 1975, s.31.

⁸⁵ Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtü’l-Kulûb*, I, 366.

⁸⁶ Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtü’l-Kulûb*, I, 366.

⁸⁷ Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi’d-Dîn*, IV, 64.

değil onu Rabb'ine karşı işlemiş olduğuna bakıp günahını büyük görmesi⁸⁸, işlediği günahı yok edecek iyilikte bulunması⁸⁹, kötülüğü ne ile işlediyse iyiliği de onunla yapması⁹⁰, haklarını yediği kişilerin haklarını ödeyip helallik alması⁹¹, eğer hayatta değillerse onlar adına hayır hasenatta bulunması⁹² gerekir. Tüm bunlar yerine getirilmeksizin gerçekleşen af dileme, sadece dil ile yapılan bir tevbe olarak kaldığından, sufiler tarafından yalancılara tevbesi olarak görülür.⁹³ Yukarıda bahsedildiği şekilde tüm şartları yerine getirilerek yapılan tevbe sahih tevbe olarak görülmüş ve bu tevbenin kabul olmayacağını düşünmek, güneşin doğduktan sonra etrafı aydınlatmayacağını sanmak gibi değerlendirilmiştir.⁹⁴

Tevbekâr, hem Sehl'in (ö.283/896) söylediği gibi "Günahını unutmayarak"⁹⁵ aynı günaha dönerim korkusuyla her an tetikte olmalı hem de Cüneyd'in tevbe tanımında olduğu gibi "günahını untabilmek" için günah olan fiilin zevkini ve izini kalbinden öylesine çıkarmalı ki ruhunda bundan eser kalmasın o günahı hiç işlememiş gibi olsun.⁹⁶

Kul işlediği bir günahın ardından tevbe etmeksizin başka bir günah daha işlerse, onun helak olmasından korkulur. Bir kişinin gûnahta ısrar etmesi hevâsına uyup Rabb'inden ayrılarak bedbaht olmayı seçmesi demektir.⁹⁷ Zira bir günahın adet ve alışkanlık haline gelmesi o gûnahtan tevbeyi zorlaştırır,⁹⁸ neredeyse imkansız hale getirir.⁹⁹ Üstelik tevbeyi erteleyerek gûnahta ısrar edenin işlediği günaha ek olarak tevbeyi terk etmesi ve gûnahta ısrarı için iki ayrı günah daha yazılır.¹⁰⁰ Tevbe etmeyi gerektiren bir günah işlediğine inanan kulun sürekli olarak gûnahtan uzak durmaya çalışması ve Allah'tan af dilemesi gerekir.¹⁰¹ Geçmiş günahlarından dolayı pişman olup, hatalarını telâfi etmeye çalışan kişinin dikkat etmesi gereken en önemli hususlardan biri; geçmişe duyduğu pişmanlık ve hüznün, kendisini ânın amellerini

⁸⁸ Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, I, 367.

⁸⁹ Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, IV, 84.

⁹⁰ Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, IV, 85.

⁹¹ Kuşeyrî, *Risâle*, I, 317.

⁹² Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, IV, 69.

⁹³ Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, I, 381; Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, IV, 86.

⁹⁴ Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, IV, 27.

⁹⁵ Serrâc, *Luma'*, s.41.

⁹⁶ Muhammed b. İbrahim Kelâbâzi, *et-Taarruf li Mezhebi Ehli't-Tasavvuf*, Mektebetü Külliyyati'l-Ezheriyye, Kahire 1980, s. 111.

⁹⁷ Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, I, 377.

⁹⁸ Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, I, 378.

⁹⁹ Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, I, 379.

¹⁰⁰ Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, I, 384.

¹⁰¹ Kuşeyrî, *Risâle*, I, 324.

yapmaktan geri koymamasıdır. Yani kişi geçmişini telafi edeyim derken o an yapması gereken şeyleri de kaçırmamalıdır.¹⁰²

Her ne kadar tüm mü'minlerin günden uzak durması gerekse de tevbe etmiş bir kişinin bu konuda daha ihtiyatlı olması gerekir. O bir kere günahın pişmanlığını yaşamış Rabb'inden uzak kalacak olmanın korkusunu hissetmiştir. Tüm bunları yaşayıp tevbe ederek af dileyen kişinin tekrar günah batağına düşmesi tasavvuf ehli tarafından hoş karşılanmamış ve Yahyâ b. Muâz'ın (ö.258/872) ifadesinde olduğu gibi “Tevbeden sonra işlenmiş bir günah tevbeden önce işlenmiş yetmiş günden daha çirkin” görülmüştür.¹⁰³

Tevbe, tasavvuf ehli tarafından her ne kadar “İşlediğin günahı hatırladığında o günden zevk almamak”¹⁰⁴ olarak ifade edilse de aynı zamanda insanın zaafının da farkında olan sufiler günahını hatırladığında istemeden de olsa ondan zevk duyan kişinin bu durumunu insan tabiatında olan bir şey olarak değerlendirip, bu halde olan kişinin günahına karşı kalbinden nefret beslemeye çalışması ve onu unutturması için zikrederek Allah'a dua etmesi gerektiğini söylemişlerdir.¹⁰⁵

Günahların kararttığı kalbi parlatacak tek şey olan tevbe etmeyi¹⁰⁶; vücuda giren ve öldürücü etkisi olan zehri hemen çıkarma çabasına benzeten Gazzâlî, tevbeyle geciktirmeyi ise son derece sakıncalı bulur. Zira zehir nasıl bedeni öldürüyorsa isyan da imanı öldürür.¹⁰⁷ O, tevbesini bugün-yarın diye erteleyenleri; bir ağacı yıkmayı başaramayıp “Bir sene sonra yıkarım.” diyen kişiye benzetmiştir. Ağacı yıkmak niyetindeki kişi bir sene sonra biraz daha yaşlanıp gücünün bir kısmını kaybederken ağaç önceki seneye göre daha kök salıp kuvvetlenecek ve kişinin o ağacı yıkması daha da zorlaşacaktır. Tevbeyi erteleyen insan da bugün ayrılmadığından yarın da ayrılamaz. Nefsinde kök salarak daha da kuvvetlenen günahla başa çıkamaz.¹⁰⁸ Bu sebeple kişi günahlar kalbinde kök salıp onu karartmadan bir an önce Rabb'inden af dilemeli, tevbeyle; Allah katında geçersiz

¹⁰² Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, I, 363.

¹⁰³ Kuşeyrî, *Risâle*, I, 325.

¹⁰⁴ Kuşeyrî, *Risâle*, I, 322.

¹⁰⁵ Ebû Hafs Şihâbüddîn Ömer b. Muhammed Sühreverdî, *Avârifü'l-Maârif*, Daru'l-Kitabi'l-Arabî, Beyrut 1966, s.487, 488.

¹⁰⁶ Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, I, 375.

¹⁰⁷ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, IV, 17.

¹⁰⁸ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, IV, 108.

sayılan ölüm anına¹⁰⁹ ya da elden ayaktan düşüp zaten günah işlemeye gücünün yetmeyeceği zamana bırakmamalıdır.¹¹⁰

İhya'da, insanı yaratıcısına asi kılan günahlar ve bunun telafisi olan tevbe konusunda teferruatlı açıklamalarda bulunan Gazzâlî; “Ademoğlunu şerden iki ateşten biri kurtarır. Bunların biri nedamet diğeri de cehennem ateşidir. Sana düşen vazife bu iki ateşten ehvenini tercihtir.”¹¹¹ diyerek cehennem ateşi ile temizlenme zamanı gelmeden pişmanlık ateşi ile günahlardan temizlenmek gerektiğini belirtmiştir.

Tefsirden hadise, kelimadan fıkha İslâmî İlimler'in kendi ölçütlerince değerlendirdiği ve yorumladığı, üzerinde çokça sözün söylendiği tevbe konusu Diyanet İşleri Başkanlığı hutbelerinde karşımıza en çok çıkan kavramlardan biri olmuştur. Araştırma konumuzun zaman aralığı olan 1980-2017 yılları arasında, on hutbenin konusunu tevbe kavramının teşkil ettiği görülmüştür.

“İslamda Tevbe”¹¹² isimli hutbede; “İnsanın, Allah'ın emir ve yasaklarını harfiyyen yerine getirecek kabiliyette yaratılmış olan melekler gibi olmadığı için nefsi emmare, şeytan ve şehvetlerin tesiriyle bilerek ya da bilmeyerek günah ve kusur işleyebildiği, Allah'ın yasakladığı fiilleri işleyen kula yaraşının da hata ve isyanını bilip yaratanından özür dileyip bağışlanması için tevbe etmesi” olduğu belirtilmiştir. Hutbenin devamında kavramın anlamına değinilerek, “Tevbenin yürekten gelen bir arzu ile nedamet duymak, Allah'ın emir ve yasaklarına itaatle boyun eğmek; kötülöklere, günah ve kusurlara bir daha dönmek” anlamına geldiği belirtilmiştir.

“Günahların Rabb'imizle aramızda gittikçe kalınlaşan bir perde olduğunun” ifade edildiği hutbede, “Sürekli yandığı halde bakımsız bırakılan gaz lambasının camının kararması gibi tevbeden uzak kalan günahkârın kalbinin de günah lekeleriyle kirlendiği ve bu kirlerin ancak tevbe ile temizlenebileceği” belirtilmiş ve tevbenin kişiyi arındırıcı olduğu bilgisi ayet ve hadislerle desteklenmiştir. Aynı zamanda Hz. Peygamber'in “Sizler Rabb'inize tevbe ediniz. Zira ben günde yüz kere

¹⁰⁹ Nisâ, 4/18.

¹¹⁰ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, IV, 74.

¹¹¹ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, IV, 8.

¹¹² “İslamda Tevbe”, Mart 1987.

tevbe ederim.”¹¹³ sözüne yer verilerek tevbenin herkes için gerekli olduğu ifade edilmiştir.

“Kişinin tevbe ile günahsız ve kusursuz bir hale geldiği, ne kadar haddi aşmış olsa da Allah’ın rahmetinden ümit kesmemesi¹¹⁴ gerektiği söylenmekle birlikte; hiçbir kulun, hatasız kul olmaz deyip günaha batmaması, hatada ısrar etmemesi, ölüm gelmeden önce Rabb’imizin razı olacağı kullar arasına girmesi gerektiği” ifade edilmiştir.

“Tevbe”¹¹⁵ başlığını taşıyan hutbede; “İnsanın beşer olması sebebiyle şaşabileceği, dedikodu yapmak, hak yemek, alkol ve kumar tarzı alışkanlıklar edinmek, rüşvet almak, hırsızlık yapmak, büyük küçük tanımadan çevresindekileri rahatsız etmek gibi Allah’ın hoş görmediği davranışlara sapabileceği fakat akıllı başında her insana yakışanın bu yanlışlarda ısrar etmeyerek hatasından dönmek olduğu, bunun da dindeki adının tevbe olduğu” belirtilmiştir.

“İnsanın hem iyilik hem de kötülük yapabilecek şekilde yaratıldığı ve insanı değerli kılanın da elinden kötülük yapmak geldiği halde onu yapmayarak iyilik yapması olduğu, kötülük yaptıkça küçülen insanın iyilik yaptıkça meleklerden üstün duruma geleceği” ifade edilmiştir.

Hutbenin devamında “Şartlarına uygun olarak yapılan tevbeyi Allah’ın kabul edeceği, tevbenin ise; pişmanlık duymak, bir daha işlememeye karar vermek ve kul hakkı ile ilgili konularda ilgililerle hesaplaşmak olmak üzere üç şartı olduğu” belirtilmiştir.

Ayet ve hadislerle desteklenen hutbe; “Bir daha işlememek üzere tevbe edildiği halde aynı hataya düşülmesi durumunda ümitsizliğe kapılmadan daha azimli bir şekilde tekrar tevbe edilmesi gerektiği” ifade edilerek sonlandırılmıştır.

“İslam’da Tevbe”¹¹⁶ hutbesi başlıktaki ufak bir noktalama işareti haricinde Mart 1987 yılında yayımlanan “İslamda Tevbe” isimli hutbe ile birebir aynı olup, tevbe konusundaki alıntılarımıza yukarıda yer verilmiştir.

“Tevbe ve Şartları”¹¹⁷ isimli hutbede de diğer hutbelerde olduğu gibi “İnsanın hem iyilik hem de kötülük yapabilmeye elverişli şekilde yaratıldığı, nefsinin

¹¹³ Ebû Dâvûd, *Sünen*, 8/Kitâbu’l-Vitr, 26 (II, 247).

¹¹⁴ Zümer, 39/ 53.

¹¹⁵ “Tevbe”, Şubat 1988.

¹¹⁶ “İslam’da Tevbe”, Kasım 1990.

etkisinde kalarak olumsuz davranışlarda bulunanların g nahtan dolayı pişman olarak, Allah-u Te   'ya tevbe etmesi gerektiği" belirtilmiştir.

Hutbede; "Günahların insanın manevi dünyasını karartan birer leke, istiğfarın ise bu lekeleri temizleyen su ve sabun gibi olduğu eğer bu lekeler temizlenmezse gitgide insanın i ini kaplayacağı" ifade edilmiştir.

"İşlenen g nahta kul hakkı mevcutsa o günahın tevbesinin şartının hakkına girilen kişi ile helalleşmek olduğu, kul hakkı söz konusu olmayan bir günahın tevbesinin ise g nahtan tamamen vazgeçmek, yaptığına pişman olmak, bir daha aynı günahı işlememek şeklinde üç şartı olduğu" belirtilmiştir.

Hutbenin devamında "Günahkar olan kişinin kesinlikle ümitsizliğe kapılmaması, günahının büyüklüğüne değil Allah'ın rahmetinin genişliğine bakması gerektiği ifade edilmiş ve dinimize göre insanın tevbe ederken herhangi bir aracıya ihtiyaç duymayacağı, tevbenin direkt Allah ile kul arasında gerçekleşen bir olay olduğu" belirtilmiştir.

"Kulu kendisine tevbe eden Rabb'imizin sevincinin, ıssız bir çölde devesini kaybedip sonra bulan kişinin sevincinden daha fazla olduğu,¹¹⁷ can boğaza gelmeden önce kul için bir rahmet olan ve Hz. Peygamber'in de günde yetmiş kere uğradığını söylediği tevbe kapısının  alınması gerektiği" belirtilerek hutbe sonlandırılmıştır.

Tevbenin; "Kulun günah ve hatasını terk edip, dua ve niyazla Rabb'inden bağışlanma dileyip O'na dönmesi" olarak tanımlandığı "Tevbe"¹¹⁹ isimli hutbede, "Allah'ın kuluna böyle bir bağışlanma imkanı bahşetmesinin O'nun rahmetinin bir ifadesi olduğu ve bu fırsatı kaçırmadan günahları terk ederek samimiyetle tevbe edilmesi gerektiği" belirtilmiştir.

Konunun ayet ve hadislerle a ıklanıldığı hutbede; diğer hutbelerde de yer verildiği gibi "Tevbenin bir takım şartlarının olduğu ve de ölümün ne zaman geleceği bilinmediği için tevbe etmede acele etmek gerektiği" dile getirilmiştir.

"Tövbe"¹²⁰ isimli hutbede "Allah'ın, iyilik ve kötülük konusunda kullarını aydınlattığı, iyiliği ödülle kötülüğü ceza ile karşılayacak olmasıyla birlikte kullarına

¹¹⁷ "Tevbe ve şartları", Eylül 1997.

¹¹⁸ Buhârî, *Sahih*, 80/Kitâbu'd- Deav t, 4 (I, 1155)

¹¹⁹ "Tevbe", Kasım 2002.

¹²⁰ "Tövbe", trs.

tevbe gibi bir imkan sunarak bağışlanma ve iyiye dönme hakkı verdiği” ifade edilmiştir.

“Günahların, kul ile Allah arasında, tevbe gerçekleşmedikçe ortadan kalkmayan bir perde olduğu, mükellef olunan konularda ne kadar hassas davranırsa davranırsın eksiklik yapabilecek durumda olan insanın hem bir emir hem de tavsiye niteliğindeki tevbeye başvurması gerektiği” belirtilmiştir.

“Şartlarına uygun olarak yapılan tevbenin Allah katında kabul edileceği ve bu kabul olunacak tevbenin; içten gelerek tam bir ihlasla yapılan, kalp ile pişman olup dil ile istiğfar edilen, günahı terk edip kul hakkı içeren konularda hak sahiplerinin hakkını vererek onlarla helalleşildikten sonra edilen tevbe olduğu” belirtilmiştir.

Hutbede aynı zamanda, “Tevbenin beraberinde gelen bağışlanma duygusu ve ümidin, günaha dalarak ümitsizliğe düşmüş kişileri hayata bağlanmalarını sağladığı” ifade edilmiştir.

“Tevbe”¹²¹ başlıklı hutbeye “Hz. Adem ve eşinin cennet imkanlarından dilediğince istifade edebilecek durumdayken şeytanın vesvesesine aldanarak Allah Teâlâ’nın koymuş olduğu yasağı ihlal ettikleri fakat bu yanılıyla yaşamaya devam etmeyip bulundukları durumdan kurtulmanın yollarını aradıkları bunun sonucunda da yalvararak Allah’tan bağışlanma diledikleri bilgisi ile başlanılmış hata işlemiş ve manevi olarak hasta sayılan her insan için de çarenin tevbe etmek olduğu” belirtilmiştir.

Hz. Ali’nin “Beraberinde kurtuluş reçetesi olduğu halde helak olan kimsenin durumuna hayret ediyorum. O reçete tevbedir, istiğfardır, bağışlanma talebidir.” sözüne yer verilmiş, “Günah işlemenin insan açısından bakıldığında normal bir şey olduğu asıl anlaşılmasın olanın hatayı savunmak, günahları meşrulaştırmaya çalışmak olduğu, hata yapanın affedilebileceği fakat hatayı savunanın affolunmayacağı” ifade edilmiştir.

Tevbenin makbul olması için, diğer hutbelerde de bahsi geçen şartların yerine getirilmesinin önem arz ettiği belirtilmiş, “Allah’ın rızasını kazanmanın yolunun hatasını bilerek ısrarcı olmayan Adem gibi olmaktan geçtiği” ifade edilmiştir.

¹²¹ “Tevbe”, Kasım 2011.

Hutbede; “Hz. Peygamber’in günahlardan korunmuş olmasına rağmen günde yüz kere tevbe ettiği, bizlerin de ölüm kapımızı çalmadan tevbe ile arınmamız gerektiği” belirtilmiştir.

“Tövbe ve İstiğfar Mevsimi Üç Aylar”¹²² isimli hutbede “Her insanın nefsanî zaaf, istek ve ihtirasları sonucunda yapmış olduğu hatalardan ölüm gelip çatmadan evvel arınması gerektiği, kötülük ve günaha dalmanın insanı aşağıların aşağısına düşüreceği” belirtilmiştir.

Kişinin, “Allah’ın sonsuz rahmetine sığınıp, samimi ve içten bir şekilde Hz. Adem ve Hz. Havva gibi nasuh bir tevbe ile yalvarması gerektiği ifade edilmiş ve tevbenin insanı Allah’a yaklaştırdığı, iradeyi güçlendirdiği, vicdanen rahatlatığı tüm bunlarla birlikte imanı kuvvetlendirdiği” belirtilmiştir.

“Tevbenin, insanı hayata bağladığı, ümit verdiği, topluma huzur ve güven aşıladığı, hakların gözetilmesini sağladığı, suçlardan ve günahlardan arınmış temiz bir toplum kurmanın yolunu açtığı” ifade edilmiştir.

Hutbeye son verilirken, içinde bulunulan üç aylar boyunca her daim tevbe ve istiğfarda bulunulması tavsiye edilmiştir.

“Kalbin Cilâsı: Tövbe ve İstiğfar”¹²³ isimli hutbede “Rabb’imizin bizden isteğinin iyiye ve güzele yönelmemiz, O’nun ve Rasûlü’nün emir ve yasakları doğrultusunda hayat sürmemiz olduğu, bununla birlikte insan olmamız sebebiyle hataya meylimiz olduğundan hepimizin Allah’ın bizlere lütfettiği tevbe ve istiğfara duyduğumuz muhtâciyetimiz” dile getirilmiştir.

Hutbede; “Kur’an-ı Kerim’de daha ilk insanın dilinden bizlere tevbe ve istiğfarı öğreten Allah’ın, kendisine samimiyet, içten yakarış, taat ve ibadetle yönelenleri boş çevirmeyip onları mahcup etmeyeceğinin ifade edildiği” belirtilmiştir. “İkisi de hata yaptığı halde biri suçunu kabullenerek tevbe edip af dileyen diğeri ise hatasını meşrulaştırmaya çalışıp onda ısrar eden Adem-İblis örneği verilmiş ve günaha tevbenin insanı Adem, günahı ısrarın ise Allah’ın rahmetinden uzaklaşan İblis gibi yapacağı” dile getirilmiştir.

¹²² “Tövbe ve İstiğfar Mevsimi Üç Aylar”, Mayıs 2014.

¹²³ “Kalbin Cilâsı: Tövbe ve İstiğfar”, Mayıs 2015.

“Tevbe kapısının ecel gelene kadar açık olduğu, insana düşenin günlük hayatın faaliyetleri içinde manevi yönden bitap düşen gönülleri zikir, tevbe ve istiğfarla sürekli tevbe kapısının eşiğinden içerde tutmak olduğu” ifade edilmiştir.

Hutbede ayrıca içinde bulunulan üç ayları fırsat bilerek tevbe edilmesinin ve üç ayların sonuna tertemiz çıkılmasının güzel olacağı ifade edilmiştir.

“Tevbemiz Beratımız Olsun”¹²⁴ hutbesinde “Üç ayların yarısına gelindiği ve idrak edilecek olan Berat Kandilinin, yaratılış amacımıza uymayan, Rabb’imizin rızasına yakışmayan her türlü kötülükten af ve bağışlanma dilemek için bir fırsat olduğu dile getirilmiş, Berat’ın, kırılan kalpleri onarma, incinen onurları imar etme, dargınlık duvarlarını yıkma, kin, nefret ve intikam duygularını aşma, Yaratan’ın affına erebilmek için yaratılanı affetme günü ve gecesi olduğu” belirtilmiştir.

“Berat gecesinin af ve mağfiret gecesi olduğu, bu bağışlanma mevsiminde insanın yapması gerekenin derin tefekkür, gönülden niyaz ve dönüşü olmayan tevbe olduğu” ifade edilmiştir.

İncelediğimiz hutbelerde, tevbe konusunun tasavvufa dair temel eserler ile benzer şekilde işlendiği görülmekle birlikte tasavvufi eserlerdeki derin muhtevaya rağmen bu zengin gelenekten yeterince yararlanıldığını söylemek zordur. Bu nedenle hutbelerde çoğu defa tekrara düşüldüğü söylenebilir. Tasavvufi kaynaklardan yapılan alıntıların ise atıfsız olduğu gözlenmiştir. Söz gelimi; “Tevbe ve Şartları”¹²⁵ isimli hutbedeki “Günahların insanın manevi dünyasını karartan birer leke, istiğfarın ise bu lekeleri temizleyen su ve sabun gibi olduğu eğer bu lekeler temizlenmezse gitgide insanın içini kaplayacağı” ifadeleri Gazzâlî’nin *İhya*’daki tevbe anlatımıyla birebir örtüşmekle birlikte,¹²⁶ esere yönelik herhangi bir atıf tespit edilememiştir.

2.1.2. Havf ve Recâ

Sözlükte korkmak, kaygılanmak, endişe duymak gibi anlamlara gelen havf¹²⁷ İslâmî literatürde; ümit, beklenti, istek manalarını taşıyan recâ¹²⁸ ile birlikte anılan bir kavramdır.

¹²⁴ “Tevbemiz Beratımız Olsun”, Mayıs 2015.

¹²⁵ “Tevbe ve Şartları”, Eylül 1997.

¹²⁶ Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi’-d-Dîn*, IV, 26.

¹²⁷ İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, I, 921.

¹²⁸ İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, I, 1123.

Gelecekte hoşlanılmayan bir durumun başa gelmesi yahut da arzu edilen bir şeyin elde edilememesi durumuna karşı kişinin hissettiği korkuyu ifade eden havf;¹²⁹ Allah Teâlâ'nın azameti karşısında kalbin harekete geçmesi, ızdırap duyması¹³⁰ O'na ve rızasına ulaşamamaktan korkması şeklinde büründüğü muhteva ile tasavvufun bidayetinden itibaren mevcut olan bir kavramdır.¹³¹ Bu korkuya karşılık hatalarının bağışlanmasını ümit ederek yaşayan kalbin, Allah-u Teâlâ'nın rahmetinin genişliğini bilip kuluna lütuf ile muamele edeceği¹³² beklentisini ifade eden recâ kavramı da havf kavramının hemen yanında varlığını sürdürmüştür.

İnsanın Allah katındaki durumu, ölüm ve ölümden sonraki hayat, cehennem azabı gibi hususlarla ilgili ayet ve hadisler ilk dönemlerden itibaren müslümanlar üzerinde derin etkiler bırakmıştır. Bilhassa Hasan-ı Basrî (ö. 110/728) ve zamanla onun etrafında toplanan zâhidler korku ve hüznü halini dînî hayatlarının temel belirleyicisi olarak algılamışlardır.¹³³

“Ey kendi nefisleri aleyhine haddi aşan kullarım! Allah'ın rahmetinden ümit kesmeyin.”¹³⁴ gibi ayetlerin müjdelemiş olduğu, Allah'ın bağışlayıcılığı hiçbir mü'minin göz ardı edemeyeceği bir konudur. Kul ne kadar günah işlemiş olursa olsun Rabb'inin merhametinin kendisinin hatalarından daha büyük olduğunu unutmaması gerekmektedir. Günahından dolayı ümitsizliğe düşüp, Allah'ın kendisini bağışlamayacağını söyleyen birine, Hz. Ali'nin: “Senin Allah Teala'nın rahmetinden ümit kesmen, işlediğin günahlardan daha büyük bir günahtır.”¹³⁵ demesi kişinin korkuda ölçülü olup kendisini ümitsizlik bataklığına sürüklememesi gerektiğinin göstergesidir. Ebû Bekir Verrâk'ın (ö.280/893) ifadesiyle; “Recâ, havf ehlinin kalplerine Allah'tan gelen bir ferahlama ve rahattır. Eğer recâ olmasa onlar helak olur, akılları başlarından giderdi.”¹³⁶ Zîrâ recâdan yoksun olan havf duygusu kişiyi tamamıyla endişe, çaresizlik ve ümitsizliğe sürükler. İçine düştüğü bu durum kişinin dengesini bozar. Affedilebileceği bilgisi, umutsuz bir korkuyu ümitvar bir

¹²⁹ Kuşeyrî, *Risâle*, I, 385; Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, IV, 286.

¹³⁰ Kuşeyrî, *Risâle*, I, 392.

¹³¹ Mansur Gökcan, “Havf ve Recâ (Korku ve Ümit) Dengesi”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6/2, 2016, s.174.

¹³² Kuşeyrî, *Risâle*, I, 401.

¹³³ Mustafa Kara, “Havf”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, XVI, İstanbul 1997, s. 529.

¹³⁴ Kur'an, 39/53.

¹³⁵ Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, I, 483.

¹³⁶ Serrâc, *Luma'*, s.57.

endişe haline çevirir. Affedilme umudu olan kimse ise günah girdabında debelenmek yerine ibadet ve salih amellere sarılarak kurtuluş için çırpınır.¹³⁷

Allah'ın azabından korkup ümitsiz bir ruh haline bürünmek kadar hatalı bulunan diğer davranış da O'nun merhametine güvenerek azabından emin olmaktır. Kulluktaki eksikliğinin farkına varan insanı havf karanlığında bırakmayıp recâ ışıyla ferahlatan Rabb'inin merhametine karşı kulun da nasıl bir ümit halinde bulunması gerektiği konusunda sufiler şu ayrımı yapmışlardır. “Mağfîret beklentisinde olan kul hiçbir iyi amelde bulunmadan kuru bir temenni ile Allah'ın merhametinden faydalanmayı beklemek yerine; verimli bir arazi bulup, nadasını yapıp, tohum, gübre gibi benzer ihtiyaçlarını karşılayıp, mahsulün bitmesine engel olacak yabancı maddelerden temizledikten sonra Allah'a dua edip ürününü sorunsuz almak beklentisinde olan kişi gibi olmalıdır. Diğer türlü su dağ başındaki çorak araziye tohum atıp bakımını yapmadan mahsul bekleme ahmaklığıdır.”¹³⁸

Ahireti ve Cemâlullah'ı kazanma gayesindeki mü'min her ânını Allah'a kul olduğunun bilinciyle geçirir de son nefesine kadar devam edecek olan imtihanı kaybetme düşüncesi daima aklının bir köşesinde durup onu kontrol altında tutmalıdır. Kişi ne seviyede ilim sahibi olursa olsun ya da ne kadar değerli amellerde bulunursa bulunsun bunların hiç birine güvenerek kendini rahat hissetmemelidir.¹³⁹ Nasıl ki cennetten daha güvenli yer yokken Adem (a.s.)'in başına gelen cennette geldiyse, çokça ibadet eden İblis kovulmuş şeytan olduysa, iyi insanların yakınında bulunmak Ebû Cehil ve Ebû Leheb gibi kimselere nasıl fayda sağlamadıysa¹⁴⁰ insan da içinde bulunduğu hiçbir hali kurtuluş garantisi olarak görmemeli gerek azap görme gerekse Allah'tan ayrı kalma korkusu ile nefsinin kontrol altında tutabilmelidir. Ayet-i Kerime'de imanın bir gerekliliği olarak belirtilen Allah'tan korkmak;¹⁴¹ kişiyi Rabb'inin merhametine güvenip atâlete düşmekten koruyan bir kontrol mekanizması mesâbesindedir. Fakat kişiyi Allah'ın rızasına kavuşturacak olan korku, O'ndan kaçmak değil O'na kaçmak şeklinde olan korkudur.¹⁴²

¹³⁷ Gökcan, “Havf ve Recâ (Korku ve Ümit) Dengesi”, s.186,187.

¹³⁸ Gazzâlî, *İhyau Ulûmi'd-Dîn*, IV, 261.

¹³⁹ Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, I, 456.

¹⁴⁰ Kuşeyrî, *Risâle*, I, 396.

¹⁴¹ Âl-i İmrân, 3/175.

¹⁴² Kuşeyrî, *Risâle*, I, 389.

İslâmî gelenekteki Allah korkusu “O’nun rahmetini umarlar ve azabından korkarlar.”¹⁴³ ayetinde buyrulduğu gibi recâ ile birlikte anılıp birbirinden ayrılmasa dahi sufilerin bazısı havf ve recâdan birinin diğerinden daha üstün olduğunu düşünmüşlerdir. Bir kısmı korkunun Allah-u Teâla’nın, kullarının gönlünden recâ ile çıkmayacak şeyleri çıkardığı bir ordusu olup¹⁴⁴ onun Allah’a ulaşma yolunda ümitten daha çabuk neticeye ulaştıran dolayısıyla da daha üstün bir yol olduğunu¹⁴⁵ ifade ederken; kimisi de ümit ile amel etmenin korku ile amel etmekten daha makbul olduğunu, umanda korkandan daha çok sevgi bulunduğunu¹⁴⁶ bu sebeple de recânın korkudan daha üstün olduğunu belirtmişlerdir.

Gazzâlî iki kavram arasındaki üstünlük yarışını gereksiz bulup, şu ifadeleri kullanmıştır: “Su mu üstün ekmek mi sorusu gibi, ümit mi daha makbul yoksa korku mu sorusu da boş bir sorudur. Aç için ekmek, susamış için su daha makbuldür. Korku ile ümit kalbi tedavi eden birer ilaç gibidir. Birbirine üstünlükleri kalpteki hastalığa göredir. Şayet kalpte Allah’ın mekrinden emin olma hastalığı galip ise korku ilacı daha makbul, şayet Allah’ın rahmetinden ümitsizlik hastalığı galip ise o zaman ümit daha makbul olur.”¹⁴⁷

Sufilerin büyük çoğunluğu havf ve recâyı birbirine üstünlüğü olmayan, “Her ikisinden biri olmadığında uçmanın mümkün olmadığı, kuşların kanadına benzetmişlerdir.”¹⁴⁸ Kulu frenleyen iki dizgin olarak görülen havf ve recâdan hangisi diğerinden fazla olursa kulun yolda kalacağını¹⁴⁹ belirten sufiler; nefsini recâ ile meşgul edenin tembelleşip amelsiz kalacağını, havf ile meşgul edenin ise ümitsizliğe düşeceğini ifade etmişlerdir.¹⁵⁰ Onlara göre kul iki kalpli gibi olup bunlardan biriyle Allah’tan korkarken diğeriyle O’nun rahmetini ümit etmelidir.¹⁵¹

İslam inancının temel değerlerinden biri olan Allah korkusu, bu korkuda dengeyi yakalayamayıp ye’s’e kapılma ve ye’sin ilacı olan ümit konuları DİB hutbelerinde birkaç kez ele alınmıştır.

¹⁴³ İsra, 17/57.

¹⁴⁴ Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, I, 483.

¹⁴⁵ Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, I, 453.

¹⁴⁶ Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, IV, 263-283.

¹⁴⁷ Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, IV, 303.

¹⁴⁸ Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, I, 436; Kuşeyrî, *Risâle*, I, 401.

¹⁴⁹ Ebû Abdurrahman Muhammed b. Hüseyin es-Sülemi, *Tasavvufun Ana İlkeleri Sülemi'nin Risaleleri*, Süleyman Ateş (çev.), Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1981, s.24.

¹⁵⁰ Kuşeyrî, *Risâle*, I, 402.

¹⁵¹ Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, I, 437.

Kalbe yerleşen aşırı korku sebebiyle düşülen ümitsizlik hastalığının ele alındığı “Ye’s”¹⁵² başlıklı hutbede, “ümitsizlik girdabına düşmüş insanların yaşama aşkını kaybedip ruhi ıstıraplara mahkum olduğu, insanın düzgün bir yaşam sürmesi için her alanda hükümler koyan dinimizin bu duruma karşı da korku ile ümit arası bir yol gösterdiği” belirtilmiştir. Hutbede Mehmet Akif Ersoy’un;

“Ye’s öyle bir hastalıktır [bataktır] ki: düşersen boğulursun.
Ümide sarıl sımsıkı, seyret ne olursun!”¹⁵³

dizeleri ile ümitten uzak bir korkunun insanı nasıl bir duruma getireceği izah edilmiş, “Kainatın sahibinin yüce kitabında ümitsizliğin kafirlere yakışır bir özellik olduğunu”¹⁵⁴ beyan ettiği” belirtilerek “inanın insanın inancı nispetinde ümitli olacağı” ifadelerine yer verilmiştir. Ye’sin çaresinin ise “Allah’tan ümidinizi kesmeyin”¹⁵⁵ fermanı uyarınca Rahman’ın himayesine sığınmak olduğu belirtilmiştir.

“Allah Korkusunun İnsan Hayatındaki Rolü”¹⁵⁶ isimli hutbede detaylı bir şekilde ele alınan Allah korkusuyla ilgili olarak şu ifadelere yer verilmiştir:

Yalnız bu korku diğer korkulara benzemez. Aslında korkulan şeyden kaçılır. Hatta nefret edilir. Halbuki Allah’tan korkmak Allah’a yaklaşmak demektir. Ariflerden Hakîm Ebu’l-Kasem [Kasım] bu formülü şöyle izah eder, “Herhangi bir şeyden korkan o şeyden kaçır. Allah’tan korkan da Allah’a kaçır sığınır.” İnsan Allah’tan korktukça O’na olan muhabbeti ve sevgisi artar. Böylece Allah korkusu, Allah sevgisinin karşılığı olur.

Allah korkusu, hastalık ve beden zafiyetine sebep olan, akli muvazeneyi bozan hatta ölüme götüren korkulardan hiçbirine benzemez. Allah korkusundan maksat insanı ümitsizliğe sevk eden değil, ameli sâlihe sevk eden ve kemâle erdiren ilâhî korkudur. Esasen insan korktuğuna boyun eğdiği gibi sevdiğine de itaat eder. Onun emirlerini noksansız yapar. Yasakladıklarından maddi menfaati olsa da kaçır.

Kalbinde Allah korkusu hakim olan bir insanın dünyası ve ahireti için en doğru şekilde davranacağı, kimseye zararının dokunmayacağı konularına yer verilen hutbede; Ebu Süleyman ed-Dârânî’ nin (ö. 215/830)¹⁵⁷ “ Allah korkusundan mahrum bir kalp harap olmuştur.” sözüne yer verilerek bu korkunun kişiyi manevi anlamda diri tuttuğu, her anını Allah görüyor duygusu ve bilinciyle yaşamaya vesile olduğu, bunların sonucunda da o kalbin nazargâh-ı ilâhî olduğu belirtilmiştir.

¹⁵² “Ye’s”, Ocak 1982.

¹⁵³ Mehmet Akif Ersoy, *Safahat*, M. Ertuğrul Düzdağ (haz.), Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1987, s.190.

¹⁵⁴ Yusuf, 12/87.

¹⁵⁵ Zümer, 39/53.

¹⁵⁶ “Allah Korkusunun İnsan Hayatındaki Rolü”, Şubat 1983.

¹⁵⁷ Hutbe metninde Ebu Süleyman ed-Dârânî isminin “Ebu Süleyman Eddarimi” şeklinde yazıldığı görülmüştür.

“Allah Korkusunun İnsan Hayatındaki Yeri ve Önemi”¹⁵⁸ başlıklı hutbede “Allah korkusundan uzak bir kalbin harap olmuş et parçasından ibaret olduğu, böyle kalbe sahip insanların olduğu cemiyette her türlü hayasızlığın kol gezeceği” belirtilmiş ve “Her insanın başına zabıta dikilemeyeceğine göre bütün kötülükleri önleyecek olan yegâne gücün kalpteki Allah korkusu olduğu” ifade edilmiştir. Hutbede ayrıca “ Allah’tan korkun ve doğruyu söyleyin ki; işlerinizi düzeltip size muvaffâkiyet versin. Günahlarınızı bağışlasın.”¹⁵⁹ ayetine yer verilerek “Dünyevi işlerin düzenli olması ve uhrevi saadetin elde edilmesinin Allah korkusuna bağlı olduğu, böyle bir kalbin nazargâh-ı ilâhî olduğu ve o kalpteki imanın kamil iman olduğu, bu imanın sahibinin de gerçek mü’min, hakiki müslüman olduğu” ifadelerine yer verilmiştir.

“Namazın Önemi”¹⁶⁰ isimli hutbede de yukarıdaki hutbede yer verilen ifadelere benzer manada, kalbi Allah sevgisi ve Allah korkusu ile dolu olan kimsenin kötülük yapamayacağı ifade edilmiştir.

Yukarıda konumuz ile alakalı bölümlerini alıntıladığımız hutbelerde havf ve recâ kavramları birebir geçmemekle birlikte buna karşılık olarak Allah korkusu ve ümit kelimelerine yer verilmiştir.

Ele alınan ilk hutbe olan “Ye’s”de, insanın tüm hatalarına rağmen Allah’ın rahmetinden ümit kesmeden korku ve ümit arası bir durumda olması gerektiği, dinin de bunu vurguladığı birkaç ayet eşliğinde belirtilmiş ve kişiyi kurtaracak olanın ye’s bataklığı değil ümitvar olmak olduğu Mehmet Akif’e ait bir beyit ile örneklendirilmiştir. Bunun dışında metinde geçen korku ve ümit arası bir durum ifadesi tasavvuf kültürüne ait bir kullanım olmakla birlikte ne bu kullanımın geçtiği cümlede ne de hutbe metninin bütününde tasavvuf kültürüne her hangi bir atıf yapılmadığı görülmüştür.

Bunun dışında “Allah Korkusunun İnsan Hayatındaki Rolü” adlı hutbede Hakim Ebu’l-Kasım ve Ebu Süleyman ed-Darânî’nin sözlerine yer verilmiştir. Bu sözlere İhyâ-u Ulûmi’-d-Dîn eseri hutbenin sadece dipnotlar kısmında kaynak olarak gösterilmiştir. Bununla birlikte hutbede içerik olarak tasavvufî muhtevaya yakın söylemler kullanılsa da; Allah korkusunun zengin bir içerikle işlenmiş olduğu

¹⁵⁸ “Allah Korkusunun İnsan Hayatındaki Yeri ve Önemi”, Eylül 1989.

¹⁵⁹ Ahzab, 33/70,71.

¹⁶⁰ “Namazın Önemi”, Nisan 1990.

tasavvuf geleneğinden ve kaynaklarından tam manasıyla faydalanılmadığı görülmüştür.

Diğer hutbelerde ise havf ve recânın psikolojik açıdan ele alındığı, konu ile alakalı olarak tasavvuf kültüründen yeterince istifade edilmediği tespit edilmiştir.

2.1.3. Edeb-Hayâ

Bir toplumda örf, adet ve kural halini almış iyi tutum ve davranışlar veya bunları kazandıran bilgi anlamında kullanılan edeb kelimesinin¹⁶¹ etimolojisi hakkında farklı görüşler olmakla birlikte, kavramı İbn Manzûr (ö.711/1311) “davet etme”¹⁶² anlamında kullanır ki Hucvîrî’nin *Keşfu’l-Mahcûb*’da yer verdiği; “(Edeb kökünden gelen) me’dübe’ye (ziyafet sofrası) me’dübe denilmesinin sebebi, onun üzerinde gelen her şeyin iyi ve hoş oluşundandır.” cümleleri edeb ve davet etme arasındaki ilişkiyi anlamamızı kolaylaştırmaktadır.¹⁶³ Fîrûzâbâdî (ö.817/1415) ise edebi “iyi tutum, incelik, kibarlık”¹⁶⁴ olarak açıklamıştır. “Kendisiyle bütün hata türlerinden korunulabilen bilgi”¹⁶⁵ diye tarif edilen edeb, en yalın hali ile “Bütün hayır ve iyi meziyetlerin toplamıdır.”¹⁶⁶ şeklinde tanımlanmıştır.

Edeb; insanın söz, fiil ve davranışlarını belli bir ölçü, düzen ve ahenk içinde ortaya koymasındır. Hz. Peygamber “Hiçbir baba, evladına edebden daha değerli bir armağan veremez.”¹⁶⁷ hadisi ile edebin kişi için ne kadar değerli bir kazanç olduğunu ifade etmiştir. Zîrâ kişinin amelleri edebe uygun olduğu taktirde makbul olur. Aksi halde hayır ve iyilik maksadıyla yapılsalar bile boşa gider. Bu nedenle edeb iyi, güzel ve hayırlı işlerin ayrılmaz bir parçasıdır.¹⁶⁸

Edebden söz ederken akla ilk gelecek olan, kulun Allah’a yönelik göstereceği edebdir. Öyle ki edebe riayet etmemek, kulu Rabb’inin katında lanetlenmişler zümresine dahil edebilir. Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî (ö.672/1273), İblis’in emre itaatsizliği yetmezmiş gibi bir de hadsizce ifadeleriyle Yaratıcı’sına karşı çıkması

¹⁶¹ Mustafa Çağrı, “Edep”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, X, İstanbul 1994, s.412.

¹⁶² İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, I, 33.

¹⁶³ Hucvîrî, *Keşfu’l-Mahcûb*, s.410.

¹⁶⁴ Fîrûzâbâdî, *Kâmûsu’l-Muhît*, Mütercim Âsım Efendi (çev.), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, I, İstanbul 2013, s.273.

¹⁶⁵ Cürcânî, *Ta’rifât*, s.8.

¹⁶⁶ Kuşeyrî, *Risâle*, II, 558.

¹⁶⁷ Tirmizi, *Sünen*, Kitâbu’l-Birr ve’s-Sıla, 33 (I, 477).

¹⁶⁸ Ramazan Muslu, “Edep”, *Tasavvuf El Kitabı*, Kadir Özköse (ed.), Grafiker Yayınları, Ankara 2012, s.380.

sonucu huzurdan kovuluşunu¹⁶⁹, kendilerine gök sofrası inen İsrailoğulları'nın ilâhî rahmetten uzaklaştırılışını¹⁷⁰ edebe riayet etmemelerine bağlamıştır.¹⁷¹

Kulun ibadet ve taatı ile cennete, ibadet ve taatındaki edebi ile de Allah'a ulaşacağı görüşünde olan sufiler,¹⁷² her ne durumda olursa olsunlar yaratıcısına karşı edebi terk etmeyen peygamberleri, vuslata erme gayesindeki sâliklere örnek olarak göstermişlerdir. Allah'ın hastalıkla imtihan ettiği Eyyûb (a.s.) Rabb'ine “Bana merhamet et” değil de “Şüphesiz ki ben derde uğradım, sen ise merhametlilerin en merhametlisisin.”¹⁷³ diyerek dua etmiştir. Kıyamet gününün tasvir edildiği ayette Hz. İsa'ya “İnsanlara sen mi Allah'ı bırakarak beni ve anamı iki ilah edinin dedin?”¹⁷⁴ diye sorulduğunda “Ben demedim” demek yerine “Eğer söylemiş olsaydım elbette sen bunu bilirdin.”¹⁷⁵ ifadeleri ile Rabb'ine cevap vereceği belirtilerek Allah'a yakın olanların edeblerinin nasıl olduğu gözler önüne serilmiştir.¹⁷⁶

İlmin çoğuna sahip olmaktansa az da olsa edebe sahip olmayı yeğleyen sufiler,¹⁷⁷ Allah'ın her an kendileri ile olduğunun bilinciyle ıssız yerlerde dahi olsa edebe riâyet etmiş,¹⁷⁸ herhangi bir kralın karşısında olsa ayak uzatarak oturamayacağı gerekçesiyle hakiki sultanın huzurunda derli toplu oturmayı düstur edinmişlerdir.¹⁷⁹

Edeb, sufiler için marifete ulaştırıcı bir haslettir. Abdullah b. Mübârek (ö.181/797) edebde gevşekliğin sünnetlerden mahrumiyete, sünnetlerde gevşekliğin farzlardan mahrumiyete, farzlarda gevşeklik göstermenin ise marifetten mahrumiyete sebep olacağını ifade etmiştir. Bu sebeptendir ki Allah'a, insanlara, nefslerine¹⁸⁰ ve diğer tüm varlıklara yönelik olmak üzere tüm mevcudatı içine alacak kadar geniş kapsamlı değerlendirdikleri edebe¹⁸¹ oldukça ehemmiyet göstermiş, kapı örtmekten,

¹⁶⁹ A'râf, 7/12-18.

¹⁷⁰ Bakara, 2/61.

¹⁷¹ Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, *Mesnevî*, Veled İzbudak (çev.), Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, I, İstanbul 1991, s.6.

¹⁷² Kuşeyrî, *Risâle*, II, 559.

¹⁷³ Enbiyâ, 21/ 83.

¹⁷⁴ Mâide, 5/ 116.

¹⁷⁵ Mâide, 5/ 116.

¹⁷⁶ Sühreverdî, *Avârifü'l-Maârif*, s.285.

¹⁷⁷ Kuşeyrî, *Risâle*, II, 561.

¹⁷⁸ Hucvîrî, *Keşfu'l-Mahcub*, s.402.

¹⁷⁹ Sühreverdî, *Avârifü'l-Maârif*, s.278.

¹⁸⁰ Hucvîrî, *Keşfu'l-Mahcub*, s.402,403.

¹⁸¹ Abdurrahman Kasapoğlu, “Kur'an'da Hayâ/Utanma Olgusu” *İ.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2/2, 2011, s.35.

ışığı kapatmaya, yürürken yere nasıl basılması gerektiğine,¹⁸² oturuşlarından kalkışlarına, şeyh-mürîd ilişkilerinden yolculuklarına, yaptıkları insânî, amelî ya da tasavvufî her davranışı bir usul ve âdâba bağlamışlardır.¹⁸³

Ebu Hafs Haddâd en-Nîsâbü'rî'nin (ö.260/874) “Tasavvuf tümü ile edebdir.”¹⁸⁴ sözünde de görüldüğü üzere edebi tasavvufî hayatın olmazsa olmazı olarak gören sufiler, tasavvufun genel esaslarına uygun olarak edebi zâhirî ve bâtînî olmak üzere ikiye ayırmışlar¹⁸⁵ ve zâhirdeki güzel edeblerin bâtındaki edebî yansıması olduğunu ifade etmişlerdir.¹⁸⁶

Ebû Süleyman ed-Dârânî, insanların iyi işleri korku, umut, ta'zim ve hayâ sebebiyle yaptığını, bunların içinde en şereflişinin ise hayâ duygusu ile amel eden olduğunu ifade etmiştir.¹⁸⁷ Yani kişiyi kınanma endişesi ile kurallara aykırı davranmaktan kaçındırıp edebî bir insan yapan duygulardan biri hayâdır.¹⁸⁸ Hayâyı kuşatan, kendisinin içinde anlamlandıran bir kavram olan edeb ve hayâ arasındaki bu irtibat, kültürümüzde ikisinin bir arada değerlendirilmesine, hatta çoğu zaman aynı kavrammış gibi algılanmasına neden olmuştur. Çalışmada da; birbirini tamamlayan bu iki kavram bir arada değerlendirilmiştir.

Sözlükte “utanma, çekinme, tevbe, vazgeçiş”¹⁸⁹ gibi anlamlara gelen hayâ; Hz. Peygamber'in ifade ettiği üzere “İslam dininin ahlâkı”¹⁹⁰ olup, nefsin bir şeyi yapmaktan sakınması ve onu terk etmesi¹⁹¹ şeklinde tanımlanır.

Seyyid Şerîf Cürcânî'ye (ö.816/1413) göre hayâ iki çeşittir.¹⁹² İlki avret mahallinin başkaları tarafından görülmesi ile ortaya çıkan utanma duygusunda

¹⁸² Abdülbâki Gölpınarlı, *Tasavvuf'tan Dilimize Geçen Deyimler ve Atasözleri*, İnkılap ve Aka Kitabevleri, İstanbul 1977, s.109.

¹⁸³ Luma', *Risâle, Keşfu'l-Mahcûb, Avârifü'l-Maârif* gibi eserlerin birçok bölümünde sufilerin bahsi geçen konulardaki adabına yer verilmiştir.

¹⁸⁴ Hucvîrî, *Keşfu'l-Mahcub*, s.52.

¹⁸⁵ Süleyman Uludağ, “Edep”, X, 414.

¹⁸⁶ Kuşeyrî, *Risâle*, II, 561.

¹⁸⁷ Sühreverdî, *Avârifü'l-Maârif*, s.516.

¹⁸⁸ Mustafa Çağrı, “Hayâ”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, XVI, İstanbul 1997, s.554.

¹⁸⁹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, I, 775, Firûzâbâdî, *Kâmûsu'l-Muhît*, VI, 5718, Çağrı, “Hayâ”, XVI, 554.

¹⁹⁰ İbn Mâce, *Sünen*, 37/Kitâbü'z-Zühd, 17 (I, 679).

¹⁹¹ Cürcânî, *Ta'rifât*, s.65.

¹⁹² Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Mâverdî ahlâkı konu edindiği Edebü'd-Dünyâ ve'd-Dîn isimli eserinde insanın utandığı şeyleri Cürcânî gibi, Allah ve insanlar olarak sayıp üçüncü olarak kişinin kendi nefisini de bunların arasına eklemiştir.

olduğu gibi her insanda bulunan utanma duygusudur. İkinci çeşidi ise imâni olanıdır ki bu da mü'minin Allah'tan korkarak günahlardan uzak durmasıdır.¹⁹³

Şeytanın aldatması ile yasak ağaçtan tattıktan sonra avret yerleri görünen ve bunları cennet yaprakları ile örtmeye çalışan¹⁹⁴ Hz. Adem ve Hz. Havva örneğinden de bildiğimiz üzere insanın tanıştığı ilk duygu utanma yani hayâ duygusudur. Kişinin, başka birine karşı hissettiği utanma duygusu sadece gizli yerlerinin görünmesi ile ortaya çıkan bir duygu olmayıp, insanın başkaları nazarında kendini değerlendirdiğinde kişilik değerinin azaldığını hissettiği her durumda söz konusu olur.¹⁹⁵

Tasavvufun ilk klasiklerinden olan Luma'da, Serrâc'ın (ö.316/929) edebî derecelerini sayarken belirttiği¹⁹⁶; sadece fesâhat, belâgat, şiir ve sanatkarlık gibi alanlarda sınırlı kalan dünya ehlinin edebînin¹⁹⁷ arzu edilen gerçek edeb olmayışı gibi, hayâ da yalnızca Rabb'ine karşı utanma hissedenlerde değil, dînî ve dünyevî bakımdan beğenilmeyen ahlaka sahip kişilerde de bulunabilir. Örneğin; kendisinden bir şey istendiğinde insanların gözünde küçük düşmemek ya da kendisine cimri denilmesin diye istenileni veren kişinin hissettiği de hayâdır. Fakat hayâyı kıymetli yapan insanlardan değil Allah'tan utanarak bir şeyi yapmak ya da terk etmektir.¹⁹⁸ Bununla birlikte insanlardan dahî utanmayıp hayâ zaafiyeti yaşayan kişiler de yok değildir. Fudayl b. İyaz'ın (ö.187/803) bedbahtlık alâmeti olarak saydığı hayâ azlığı/hayâsızlık,¹⁹⁹ Muhâsibî'ye göre (ö.243/857) kişinin cehennemlik olduğunun göstergelerindendir.²⁰⁰ Varlıkların tümüne, sahip olduğu hayâ ölçüsünce muamelede bulunan, mânevî hayatını hayâ ile diri tutan, hayâsını kaybettiği zaman, dolayısı ile

¹⁹³ Cürçânî, *Ta'rifât*, s.65, Mahmud Esad Erkaya, *Kur'an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, Otto Yayınları, Ankara 2017, s.284.

¹⁹⁴ A'râf, 7/22.

¹⁹⁵ Abdurrahman Kasapoğlu, "Kur'an'da Hayâ/Utanma Olgusu" *İ.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2/2, 2011, s.35.

¹⁹⁶ Serrâc Luma'da edebî derecelerini şöyle sıralar:

Dünya ehlinin edebî, dindarların edebî, havassın edebî. Ehli dünya edeb denilince genellikle fesâhat, belâgat, bilgi, ezberleme, yöneticileri eğlendirme, şiir ve sanatkarlık gibi şeyleri anlarlar. Dindarlar da daha çok riyâzât, organları eğitmek, gönlü temizlemek, şer'i sınırları korumak, şehvetleri terketmek, şüphelilerden kaçınmak, taatlara koşmak ve iyilikte yarışmak şeklinde yorumlarlar. Havassın edeb anlayışı ise; kalp temizliği, sırlara riâyetkar olmak, ahde vefa, hal ve vakti muhafaza, havâtır, varid ve ilham türü uyarılara değer vermemek, iç ve dış dengiyi korumak, kurb makamlarında, talep anında, huzur ve vuslat zamanlarında edebe sarılmaktır.

¹⁹⁷ Serrâc, *Luma'*, s.137.

¹⁹⁸ Hâris b. Esed el-Muhâsibî, *Riâye*, Şahin Filiz-Hülya Küçük (çev.) İnsan Yayınları, İstanbul 2011, s.281,282.

¹⁹⁹ Kuşeyrî, *Risâle*, II, 458.

²⁰⁰ Muhâsibî, *Riâye*, 282.

mânevî hayatını da kaybedecek birinin bedbaht olmuş cehennemlikler arasında sayılması hayret edilecek bir durum olmasa gerektir.

Sûfiler edebde olduğu gibi hayânın da hakîkîsinin Allah’a yönelik hayâ olduğu görüşündedirler. Kuşeyrî (ö.465/1072) ve Herevî’nin, (ö.481/1089) eserlerinde hayâ konusuna; “O, Allah’ın her şeyi gördüğünü bilmiyor mu?”²⁰¹ ayeti ile başlamaları,²⁰² hayânın; her şeyi gören, her durumda kulundan haberdar olan Allah’a yönelik olması gerektiğinin bir ifadesidir.

Muhâsibî’ye göre “Yağcılar da, gösterişçiler de, doğru kişiler de, tüm insanlar hayâdan çok söz eder.”²⁰³ Oysa ki sûfiler hayâ hakkında konuşmaktan dahî hayâ etmişler, onun konuşulacak değil sahip olunacak bir huy olduğunu vurgulamışlardır.²⁰⁴ Çünkü onlar, hakkında konuştukları hayâ kendilerinde mevcut değilse bunun ilâhî gazâba sebep olacağını düşünmüşlerdir.²⁰⁵

Sûfiler yaptıkları iyi işlerde bile Allah’tan hayâ eden kişiler olmuşlardır. Allah rızası için iki rekat namaz kıldıktan sonra, hırsızlıktan dönen biri gibi kendisini suçlu ve kusurlu hisseden Ebû Bekir Verrâk,²⁰⁶ Rabb’ine âsî olduğunu düşünüp O’nun evine girmekten hayâ ettiği için ibadetini caminin dışında yapan kişi,²⁰⁷ Cüneyd’in, hayâyı; “Allah’ın nimetleri karşısında, kulun amellerini kusurlu görmesi sonucu kendisinde ortaya çıkan hal”²⁰⁸ olarak tanımlaması, sufilerin edeb dairesindeki işlerinde de Allah’tan utandıklarının göstergesidir. Onlar, taat halindeyken gösterdikleri hayâyı, günah işledikleri sırada, Allah’ın da onlara gösterip günahlarını görmezden gelip affedeceği düşüncesindedirler.²⁰⁹

Hiz. Peygamber, Allah’tan hakkıyla hayâ etmenin; başı ve onun taşıdıklarını, batını ve onun ihtiva ettiklerini muhafaza edip, ölümü çokça hatırlayıp dünyaya meyletmemekle olacağını ifade etmiştir.²¹⁰ Hadis-i Şerif’te zikredilen, insanın kendisini maddî ve mânevî muhafazası da ancak tasavvufî kültürde “eline, diline, beline sahip olmak” olarak özetlenen edeb ile mümkündür. Zîrâ hayâ sahibi olmanın

²⁰¹ Alâk, 96/14.

²⁰² Kuşeyrî, *Risâle*, II, 404, Hâce Abdullah el-Ensârî Herevî, *Menâzilü’s-Sâirîn*, Abdurrezzak Tek (çev.), Emin Yayınları, Bursa 2008, s.100.

²⁰³ Muhâsibî, *Riâye*, 279.

²⁰⁴ Kuşeyrî, *Risâle*, II, s.455.

²⁰⁵ Sühreverdî, *Avârifü’l-Maârif*, s.515.

²⁰⁶ Kuşeyrî, *Risâle*, II, 459.

²⁰⁷ Kuşeyrî, *Risâle*, II, 456.

²⁰⁸ Kuşeyrî, *Risâle*, II, 459.

²⁰⁹ Kuşeyrî, *Risâle*, II, 458.

²¹⁰ Tirmizî, *Sünen*, Sıfatü’l-Kıyâme, 22 (I, 583).

alâmeti olarak gösterilen utanılacak bir yerde ve durumda görülmemek,²¹¹ kişinin edebli biri olmasını gerektirir.

“Kişinin kendine karşı hayâsı edebli olmaktır.”²¹² ifadesinde de yer verildiği üzere çalışmada birlikte ele alınan edeb ve hayâ kavramlarının DİB hutbelerinde de çoğu defa bir arada kullanıldığı görülmüştür.

Çalışma neticesinde DİB Başkanlığı hutbelerinde otuz yedi yıl içinde yayımlanan hutbelerde edeb ve hayâ konusunda tespit edilen içerik çok gibi görünse de bunlar tasavvufî muhteva bakımından zayıf hutbelerdir. Zira tasavvuf geleneği hiç olmaksızın da edeb ve hayâ konusunda söylenebilecek söz bir hayli fazladır.

“Haya İmandandır”²¹³ başlıklı hutbede; utanma duygusu anlamına gelen hayânın, İslam Dini’nin insanlara öğrettiği ve müntesiplerinde bulunmasını istediği güzel vasıflardan biri olup imandan bir şube olduğu ifade edilmiştir.

Hayâ duygusu, insan ruhunun çirkinlikler karşısında sıkılması, kötülüklerden dikkatle kaçınması, fena iş ve kötü davranışlardan uzak kalmasıdır. İnsanda ruhi bir meziyet olarak var olan utanma duygusu iki nevidir: Birincisi fitridir ki, insanlık haysiyet ve şerefini koruyan her fertte bu duygu mevcuttur. Bu ruhi haslet sebebiyledir ki, insanlar belirli uzuvlarını örtmek ve insanların ayıp saydığı fiil ve davranışlardan kaçınmak zarureti hissederek. İkincisi ise imanın kazandırdığı haya duygusudur. İşte bu ahlaki duygu insanı Allah katında ve insanlar nezdinde çok yükseltir. İmandan gelen bu duygu, ahlaki üstünlükler bakımından insana meleklerin ufkunu açar. Çünkü bu duyguya sahip olan kimse, Cenabı Hak’tan utandığı için insanı mahcup edecek bütün davranışlardan ve masiyetlerden sakınır. İmanla gelen bu haya duygusu, insan ile kötülükler arasında aşılması imkansız bir engel olur.

İfadelerine yer verilen hutbede, insanı kötülük yapmaktan alıkoyan şeyin Allah korkusu ve hayâ duygusu olduğu, bu üstün duyguyu kaybedenin büyük bir zarara uğrayıp huzur ve saadeti kaybedeceği belirtilmiştir.

Hiz. Peygamber’in “İnsanların Peygamberlik kelimelerinden ilk kavradıkları şey utanma duygusunu terk ettikten sonra istediğini yap sözüdür”²¹⁴ hadisine yer verildikten sonra, utanma duygusundan uzak kişinin istediğini yapmakta hiçbir tereddüt göstermeyeceği, oysa ki edeb ve hayâ sahibi bir kişinin herhangi bir işi yapmadan önce kendi aklı selimine sorup eğer güzel ve faydalı ise yapacağı ifade edilmiş, bu duyguların insana daima izzet ve şeref kazandırması dolayısıyla edeb ve hayâ libasını giyen bir kimsede başka insanların kusur bulamayacağı belirtilmiştir.

²¹¹ Kuşeyrî, *Risâle*, II, 456.

²¹² “Haya Hayattır”, Ağustos 2014.

²¹³ “Haya İmandandır”, Mayıs 1982.

²¹⁴ Buhârî, *Sahîh*, 78/Kitâbu’l-Edeb, 78 (I, 1123).

“Cami Âdâbı”²¹⁵ isimli hutbede, bir müslümanın namaz kılmak için camiye gelirken nelere dikkat etmesi gerektiği ve camide bulunduğu süre boyunca nasıl davranmasının uygun olacağı açıklanmıştır. Cemaat olmanın ilk şartı olarak temizlik gösterilmiş, daha sonrasında ise camide dikkat edilmesi gereken âdâbın; her türlü pis kokudan arınmış olmak; camiye sağ ayak ile Kelime-i Tevhid ve Kelime-i Şehâdet okuyarak girmek; mecbur olmadıkça konuşmamak; vaaz, hutbe ve Kur’an dinlerken edebli oturmak; saf tutarken önce ilk sıraları doldurmak; imamlık yapmaya ehliyetli olmayanların mihrabın önüne geçmemesi olduğu belirtilmiştir.

Hutbe, “Camide ve cemaatte edeb vardır, fazilet vardır. Bütün hayırlara bu adaba ve esaslara riayet etmekle ulaşılır.” ifadeleriyle sonlandırılmıştır.

“İslam’da Hayâ”²¹⁶ ve “Hayâ (Utanma Duygusu)”²¹⁷ isimli hutbelerde, insanı diğer canlılardan ayıran en önemli vasfın akıl ve hayâ olduğu ifade edilmiş, kişide doğuştan var olan hayâ duygusunun edeb ile birleştiğinde birtakım edeb kurallarının kendiliğinden meydana çıktığı belirtilmiştir. İnsanın, sahip olduğu utanma duygusu ile her şeyden önce vücudunun çirkin yerlerini kapatmayı gaye edindiği, en ilkel cemiyetlerde dahi çeşitli malzemelerle vücutların belli yerlerinin örtüldüğü ifade edilmiştir.

“Ey insanoğulları! Ayıp yerlerinizi örtecek giysi, sizi süsleyecek elbiseler verdik. Takva örtüsü ise bunlardan daha hayırlıdır. Allah’ın bu ayetleri öğüt almanız içindir.”²¹⁸ ayeti gereğince Müslüman’ın her şeyden önce Allah Teâlâ’nın emrine uyarak giyinmesinin icap ettiği, vücudun gösterilmesi yasak olan yerlerinin kapatılırken hatlarını göstermeyecek kadar bol kıyafet tercih edilmesi, bu konuya özellikle kadınların dikkat etmesi gerektiği belirtilmiştir.

Hutbelerde, basın yayın organları aracılığıyla teşhir edilen açık-saçık resimlerin, umumî edeb ve ahlak kurallarını ihlal ettiği insanların hayâ hislerini rencide ettiği, toplumda hoş olmayan izler bıraktığı belirtilip, bu gibi neşriyatın takip edilmemesi, satın alınarak maddi destek verilmemesi, toplumun ahlakının bozulmasına yol açılmaması tavsiye edilmiştir.

²¹⁵ “Cami Adabı”, Mart 1986.

²¹⁶ “İslam’da Hayâ”, Nisan 1986.

²¹⁷ “Hayâ (Utanma Duygusu)”, Şubat 2002.

²¹⁸ A’râf, 7/26.

Edeb ve hayânın bütün dinlerin ortak kabulü olduğu ifade edilen hutbelerde, bu konuda en güzel kaideleri giyim kuşamdan, tutum ve davranışlara kadar hiçbir konuda aşırılığa izin vermeyen İslam Dini'nin ortaya koyduğu belirtilmiştir.

“İnsanî Değer Olarak Hayâ”²¹⁹ başlıklı hutbeye Hz. Peygamber'in gerçek hayânın “Allah'ın emir ve yasaklarına riayet etmek, ölümü sürekli akılda tutmak ve dünya hayatına gereğinden fazla kapılmamak”²²⁰ olduğunu ifade ettiği hadîsi ile başlanılmış, sonrasında ise Hz. Peygamber'in bu şekilde vurguladığı hayânın, hoş olmayan davranışların terk edilip iyi olanın tercih edilmesi manasına geldiği belirtilmiştir.

Hayâ sahibi kişinin hem kendisine hem çevresine saygı ile muamele edeceği ve hayâ duygusunun insanı örnek ve saygın bir konuma yükselteceğinin ifade edildiği hutbede Mâverdî'nin (ö.450/1058) *Edebü'd-Dünya ve'd-Dîn* isimli eserinden alıntı yapılarak hayânın, Allah'a, insanlara ve kişinin kendine karşı olmak üzere üç boyutu olduğu, Allah'a karşı hayânın Onun emir ve yasaklarına uymak, insanlara karşı hayânın onları rahatsız edecek her türlü kötü söz ve davranıştan kaçınmak, edebli olmanın ise kişinin kendine karşı hayâsı olduğu belirtilmiştir. Aynı ifadelere “Hayâ Hayattır”²²¹ isimli hutbede de yer verilmiş ve temelinde sufilerin yapmış olduğu bu sınıflandırma onların değil, bir fakihin ifadeleriyle hutbe metinlerinde yer bulmuştur.

Hutbede;²²² utanma hissinin insanda doğuştan var olduğu, milletimizin Kabe'ye doğru ayak uzatmayı hoş görmeyişinin, Kur'an bulunan ortamlarda hareketlerini sınırlamasının temelinde de hayâ duygusunun yattığı ifade edilmiştir.

Erdemli ve hayâ sahibi insanların takdir, saygı ve itibar gördüğü, bu konuda zaafiyeti olanların ise “ar damarı çatlamış”, “hayâ perdesi yırtılmış”, “yüzü kızarmaz”, “Allah'tan korkmaz kuldan utanmaz” gibi ifadelerle yerildiği belirtilmiştir.

“İslâmî Bir Değerimiz: Edeb”²²³ isimli hutbede edebin tanımı verildikten sonra, edebin kendini tanımakla başlayıp, haddini bilmekle devam ettiği ifade edilmiş ve eskiden irfan mektebi olan dergahların giriş kapılarında “Edeb Yâ Hû” yazdığı belirtilmiştir. Metinlerdeki tasavvufa dair en net içeriklerden biri olarak

²¹⁹ “İnsanî Değer Olarak Hayâ”, Temmuz 2012.

²²⁰ Tirmizî, *Sünen*, Sıfatü'l-Kıyâme, 22 (I, 583).

²²¹ “Hayâ Hayattır”, Ağustos 2014.

²²² “İnsanî Değer Olarak Hayâ”, Temmuz 2012.

²²³ “İslâmî Bir Değerimiz: Edeb”, Haziran 2013.

değerlendirebileceğimiz bu ifade Abdülbaki Gölpınarlı'nın eserinden de doğruluğunu tespit edebileceğimiz tasavvuf kültürüne ait bir uygulamadır.²²⁴

Edebin Yaratan'a, nefse, insanlara ve tüm yaratılmışlara karşı olmak üzere muhtelif boyutlarının bulunduğu; Yaratan'a karşı edebî, Allah ile birliktelik şuuru demek olan ihsan duygusuyla, her an O'nun huzurunda bulunduğumuz bilinciyle edebî kollamak, nefse karşı edebî nefsin tuzaklarını aşmak, kendini herkes gibi sıradan görmek, üstünlük yarışına girmemek, insanlara karşı edebî her insanı Rahman mazharı bir gönül taşıyan varlık olarak görmek, eliyle, diliyle, bedeniyle onu kırmayacak duyguya ermek, yaratılmışlara karşı edebî ise her varlığı, yaratana sebebiyle saygın ve değerli görmek, canlı cansız her şeyi önemsemek olduğu ifade edilmiştir.

Hutbe, "Varlık aleminde insan ve şeytandan başka her şey haddini ve hakkını bilmekte; edebe riayet etmekte ve kâinâtın düzeni bu sayede devam etmektedir. Nitekim gök cisimleri edebe riayetleri sebebiyle aydınlık, melekler de edebleri sebebiyle masum ve temizdirler. Gerçekten insanı insan kılan edeb ve hayadır." ifadeleriyle devam etmiş, 21. yüzyıl insanının mutluluğu soluklamak için edebe ihtiyaç duyduğu belirtilmiştir. Tahrîm Suresi'nde belirtildiği üzere "Canlarımızı ve evlatlarımızı cehennem azabından korumak"²²⁵ için Hz. Peygamber'in en değerli kazanç olarak nitelendirdiği edebe ihtiyaç duyduğumuz ifade edilmiştir. Ve hutbe;

"Edeb bir tâc imiş nûr-i Hudâ'dan
Giy o tâcî emin ol her belâdan."

beyti ile sonlandırılmıştır. Aynı beyit 2016 yılında yayımlanan "Edep ve Hayâ"²²⁶ hutbesinin de bitiş cümlesi olarak kullanılmıştır.

"Hayâ Hayattır"²²⁷ başlıklı hutbede afet ve beladan salim olmayı, çirkin ve yerilmiş her şeyden uzak durmayı ifade eden, ahlaklı ve onurlu bir hayatın anahtarı, Müslüman kişiliğini tamamlayan en önemli özelliklerden biri olan hayânın, "İmanın yetmiş küsur şubesiinden biri"²²⁸ olduğu belirtilmiştir.

Hutbede; İslam'ın, fert ve toplum terbiyesini edeb ve hayâ üzerine kurduğu belirtilmiş, kalp, göz, kulak, dil ve el hayâlî olmadıkça bunların sahibinin hayâlî

²²⁴ Gölpınarlı, *Tasavvuf'tan Dilimize Geçen Deyimler ve Atasözleri*, s.109.

²²⁵ Tahrîm, 66/6.

²²⁶ "Edep ve Hayâ", Ocak 2016.

²²⁷ "Hayâ Hayattır", Ağustos 2014.

²²⁸ Müslim, *Sahih*, 2/Kitâbü'l-İman, 12 (I, 79).

olmasının mümkün olmayacağı, kalbin hayâsızlığının nifak, riya ve samimiyyetsizlik, gözün hayâsızlığının harama nazar etmek, dilin hayâsızlığının tecessüs, gıybet, iftira gibi günahlar işlenmesi, elin hayâsızlığının harama el uzatmak, kulağın hayâsızlığının harama kulak vermek, insanların mahremiyet, ayıp, kusur ve hatalarını araştırmak ve bunları başkalarıyla paylaşmak olduğu ifade edilmiştir. Hayânın bütün erdemlerin özü olduğunun vurgulandığı hutbede hayâsını kaybedenin yaratılış amacını kaybettiği belirtilmiştir. Her türlü kötülüğün kaynağı olan hayâsızlığın günümüzde bir endüstri haline geldiği, bu endüstrinin iffet ve namusa musallat olup giyim kuşamda ölçsüzlük ve müstehcenliği modern uygarlığın bir gereği gibi insanlığa planlı bir şekilde yaydığı ifade edilerek hutbe sonlandırılmıştır.

“Edeb ve Hayâ”²²⁹ isimli hutbede Rabb’imizin insanın fitratında var ettiği duygulardan birinin yaratılış hikmet ve gayesine uygun, insana yaraşır bir hayat sürme çabası demek olan edeb ve hayâ olduğu ifade edilmiştir. Edeb ve hayânın, insanın nefsinin terbiye etmesi, kendini ve haddini bilmesi demek olduğu belirtilmiştir. Kâmil insan olma yolunun edebden geçtiği, söz ve davranışların edeble değer bulduğu, edeble yapılan tevbenin makbul olduğu, dua ve ibadetlerin edeble yapıldığı takdirde Allah’a yükselip sahibini yücelteceği ifade edilmiştir.

Edeb ve hayâyı kuşanan bir kalpte sadece güzellikler bulunacağı, edeb ve hayâ ile nazar eden gözün kendi kusurunu aramaktan başkalarının kusurunu göremeyeceği, edeb ve hayâ perdesine bürünen kulağın Allah’ın hoşnut olmayacağı her türlü söze kapalı olacağı, edeb ve hayânın tadına varan gönlün kin, haset, kibir, nefret gibi nefsanî duyguların esaretinden kurtulacağı belirtilmiştir.

Hutbede insanın her yaşta ve her çağda edeb ve hayâyı muhtaç olduğu, edebın bizim medeniyetimizde üstün bir meziyet olarak değer görmüş olduğu fakat günümüzde edebli davranmanın eksiklik ve zayıflık olarak görüldüğü, edebe aykırı davranmanın cesaret ve özgüven göstergesi olarak kabul edildiği, dün harama karşı edeble öne eğilen başların, hürmetle çevrilen gözlerin bugün sınır tanımaz bir biçimde harama yönelebildiği ifade edilmiş, edeb ve hayâ yoksunluğunun insanı değersizleştirerek “en şerefli varlık” olmaktan uzaklaştırdığı, ve bu iki değerın eşsiz bir hazine olduğu vurgulanmıştır.

²²⁹ “Edeb ve Hayâ”, Ocak 2016.

Edeb ve hayâ ile ilgili yayımlanan hutbelerde kavramlar ile alakalı genel bilgiler verilmiş, bunların insanı yüceltici vasıflar olduğu, kişinin baştan aşağı tüm âzâları ile edeb ve hayâyı kuşanması gerektiği ifade edilmiştir. Bununla birlikte, hutbelerde özellikle hayâ kavramının çok dar bir çerçevede işlendiği, insanın yaratılıştan gelen örtünme hissine değinilerek giyinmekten ibaret bir hayâ anlayışı üzerinde durulduğu, hatta bu giyinmede bilhassa kadınların dikkatli olması gerektiği vurgulanarak, hayânın insan türünün bir cinsine hasredildiği gözlenmiştir. Tüm bunların sonucunda şunu ifade edebiliriz ki; hutbelerde yalnızca tasavvufi değil hayâ konusundaki genel İslâmî muhtevadan da yeterince faydalanılmamış, birçok hutbede kavramlar kısır bir döngüde ele alınarak edeb ve hayâ; nasıl örtünülmesi ve camide nasıl davranılması gerektiği muhtevasından ileri geçemeyen içeriklerle insanlara sunulmuştur.

Ayrıca değerlendirilmesi gereken “İslâmî Bir Değerimiz: Edeb”²³⁰ isimli hutbe tasavvufî içerik bakımından oldukça zengin bir muhtevaya sahip olup içinde verilen tüm bilgilerin tasavvuf temelli olduğu gözlenmiştir. Dergahlardaki “Edeb Yâ Hû” yazısından, edebın Yaratan’a, nefse, insanlara ve yaratılmışlara karşı olan yönünün ifade edilmesine, Tahrîm Sûresi altıncı ayetin tam da sufilerin tefsir ettiği “Cehennemden kurtuluşun edebi öğrenmekle mümkün olacağı” şeklinde açıklanmasına kadar tasavvufî kaynaklarda rastladığımız birçok bilgiye yer verildiği tespit edilmiştir. Fakat bu bilgilerin gerek metin içinde gerekse dipnotlarda herhangi bir şekilde yer aldıkları kaynaklara atfedilmediği, edebın tasavvuf kültüründe nasıl karşılık bulduğuna dair herhangi bir muhtevaya yer verilmediği görülmüştür. Ayrıca Mevlânâ’ya ait bir görüş olan²³¹ “Varlık aleminde insan ve şeytandan başka her şey haddini ve hakkını bilmekte...” ifadeleriyle devam eden bölümün, Mevlânâ’dan bahsedilmeksizin kaleme alındığı görülmektedir.

Edeb ve hayâ konusuna yer verilen hutbelerin incelemesi sonucunda, “İslâmî Bir Değerimiz: Edeb”²³² haricindeki diğer hutbelerde, edeb ve hayânın temel düstur edinildiği tasavvuf kültürüne yer verilmediği, alanın birikiminden faydalanılmadığı, iki konunun da tasavvufî eserlerde bulunan geniş muhtevaya nazaran oldukça dar bir çerçevede ele alındığı gözlenmiştir.

²³⁰ “İslâmî Bir Değerimiz: Edeb”, Haziran 2013.

²³¹ Hasan Kamil Yılmaz, “Edeb”, Altınoluk Dergisi, S.264, Şubat 2008, s.39

²³² “İslâmî Bir Değerimiz: Edeb”, Haziran 2013.

2.1.4. İhlâs

İnsanı nefsin esaretinden kurtarıp, samimi bir kullukla Allah’a yöneltmek gayesindeki tasavvufun, üzerinde önemle durduğu konulardan biri olan ihlâs kavramı kelime kökü olarak; arınmak, kurtulmak, saflaşmak, temizlenmek, bir şeyi içine karışmış ve değerini düşürmüş olan başka şeylerden temizleyip arındırmak manalarına gelmektedir.²³³ Bir kavram olarak ise, ibadet ve iyilikleri riya ve çıkar kaygısı gibi beklentilerden arındırıp sadece Allah için yapmaktır.²³⁴

Allah’a yaklaşmak için vesile olan ibadet ve salih ameller, başkaları tarafından beğenilip takdir edilme ya da benzeri amaçlarla kuru bir şekilden öteye gidemiyorsa burada ihlâstan bahsetmek söz konusu olamaz. Bir amelin ihlâslı sayılabilmesi için başkalarının övmesi ya da yermesinin kişi nezdinde hiçbir öneminin olmaması²³⁵ ve amelin sadece Allah’ın rızasını kazanmak niyetiyle yapılması gerekmektedir.²³⁶

Hiz. Peygamber’in hadis-i şeriflerinde buyurduğu üzere “Şüphesiz ki ameller niyetlere göredir. Herkese niyetinin karşılığı vardır. Kimin hicreti Allah ve Rasûlü’ne ise hicreti gerçekten Allah ve Rasûlü’nedir. Kim de elde edeceği bir dünyalık veya evlenmek istediği bir kadın için hicret etmişse, onun hicreti de uğrunda hicret ettiği şey içindir.”²³⁷ Hadis-i Şerif’ten anlaşıldığına göre kişi ameliyle değil amelindeki niyetiyle Allah katında değer kazanır. Nice küçük amel sahibi niyetiyle yücelirken, nice büyük amel sahibi de niyetiyle küçülür. Niyeti Allah’ın hoşnutluğunu kazanmak olmayan, nefsin şöhret tutkusu, arzu ve hevâsının karıştığı amellerimiz hâlis olmaktan çıkar²³⁸ ve bu ameller Allah’tan başkası adına yapıldığı ya da terk edildiği için, riya ve şirke bulaşmış olur.²³⁹ Söz gelimi beden sıhhati için oruç tutmak, hava değişimi için hacca gitmek, Müslüman toplumda dışlanmamak ve yadırganmamak için namaz kılmak, cömert görünmek için sadaka vermek ya da kira vermemek için itikaf yapmak gibi niyeti ihlâstan çok uzak olan ameller kişinin yolunu Allah’a değil şirke çıkaran davranışlardır.²⁴⁰

²³³ İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, I, 877.

²³⁴ Herevî, *Menâzilü’s-Sâirîn*, s.93; Süleyman Ateş, “İhlâs”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, XXI, İstanbul 2000, s.535.

²³⁵ Kuşeyrî, *Risâle*, II, 445.

²³⁶ Kuşeyrî, *Risâle*, II, 443.

²³⁷ Buharî, *Sahih*, I/Bedü’l Vahy, I (I, 2).

²³⁸ Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kütü’l-Kulûb*, II, 309.

²³⁹ Kuşeyrî, *Risâle*, II, 446.

²⁴⁰ Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi’d-Dîn*, IV, 681.

Bir amel ancak ihlâs sayesinde kıymetlenir. Bedene göre ruh ne ise, amele göre ihlâs da odur. Ruhu olmayan bir beden cansız bir maddeden ibarettir. İhlâssız amel de hebâ olmuş bir iştir.²⁴¹ Bir hadis-i kutside geçen “Ben ortaklara hiçbir ihtiyacı olmayanım. Bana ibadet edip bu ibadete başkasını karıştıranın ibadetinden payına düşeni Bana ortak koşulana bırakırım.”²⁴² ifadeleri ihlâssız yapılan amellerin Allah katında hiçbir değerinin olmadığına en önemli göstergelerindendir.

Allah-u Teâlâ’nın üzerinde önemle durduğu ve kendisi olmadığına amelin yok sayıldığı ihlâs, maksadı Allah’a vasıl olmak olan sufilerin en çok önemsedığı konulardandır. Hiçbir nefsânî isteği karıştırmadan yalnız ve sadece Allah’a yönelmenin, niyetlerini arındırıp halis kılmalarının bütün amellerden daha zor olduğunu ve ihlâssız bir ameldense amel olmaksızın gösterilen ihlâsın daha hayırlı olduğunu söylemişlerdir.²⁴³ Mutasavvıflar kulun işlediği iyi amellerin Hakk’ın bir lütfu olduğunu ve kişinin bunları kendisinden bilerek karşılığında sevap istemesini ihlâs eksikliğine bağlayarak tasavvufî edebe aykırı bulmuşlardır.²⁴⁴ Onlara göre, kendisinden bir payı olmadığı için nefse en ağır gelen şey olan ihlâs²⁴⁵ eğer hakiki bir ihlâsa yapılan amel ile ne dünyada ne de ahirette bir karşılık beklememeyi gerektirir.²⁴⁶

İhlâsa ulaşabilmenin yolunun nefsin arzularını kırmak, dünyadan tama’ı kesmek ve ahirete yönelmek olduğunu belirten sufiler²⁴⁷ kendini ihlâslı görenin henüz ihlâsa ulaşamamış olduğunu düşünmektedirler.²⁴⁸ Onlar ihlâsın kula lutfedilen en büyük nimetlerden biri olduğunu bilerek, bir kişiye amelin nasip olup ihlâsın olmamasını o kulun bedbahtlığı olarak görmüşlerdir.²⁴⁹

İhlâsa erişebilmek düşüncesi ile amellerini riyâdan uzak tutmaya çalışan sufiler halkın gördüğü yerde yapılan çok ameldense tenhada yapılan az amelin daha makbul olacağını düşünmüşlerdir.²⁵⁰ Öyle ki tasavvufî görüş içerisinde “kınayanın kınamasından korkmayan”, halkın beğenisini kazanıp riyâyâ bulaşma endişesiyle

²⁴¹ Hucvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s.113.

²⁴² İbn Mâce, *Sünen*, 37/ Kitabü'z-Zühûd, 21 (II, 1405).

²⁴³ Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, II, 310.

²⁴⁴ Ateş, “İhlas”, XXI, 536.

²⁴⁵ Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, IV, 684.

²⁴⁶ Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, IV, s.684.

²⁴⁷ Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, IV, s.682.

²⁴⁸ Kuşeyrî, *Risâle*, II, 445; İsmail Ankaravî, *Minhâcu'l-Fukara*, Saadettin Ekici (haz.), İnsan Yayınları, İstanbul 1996, s.252.

²⁴⁹ Kuşeyrî, *Risâle*, I, 148; Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, IV, 680.

²⁵⁰ Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, IV, 680.

hayırlarını gizleyip şerlerini açığa çıkaran Melâmet akımı neşet etmiştir.²⁵¹ Tasavvuf ehli ihlâs konusunda o kadar hassastır ki, Sühreverdî, amelini gizlemek için dahî olsa Melâmet ehlinin halkı görmesini ihlâsta eksiklik olarak değerlendirmiş ve sûfinin, amelini bilmesi ya da bilmemesi noktasında başkalarını önemsememesini ihlâsının tam olmasına bağlamıştır. Bu yönüyle de sufilerin melâmet ehlinden daha üstün olduğunu belirtmiştir.²⁵² Mutasavvıfların, hallerini halktan gizleyen melâmet ehli ile amellerini nefislerinden gizleyen sufiler arasında yaptıkları muhlis (ihlâs kazanmış)-muhlas (ihlâsa erdirilmiş) ayrımı²⁵³ ihlâs konusuna verilen önemin göstergesidir.

İslam ahlakının ve tasavvuf geleneğinin üzerinde durduğu temel kavramlardan biri olan ihlâs konusuna, Diyanet İşleri Başkanlığı hutbelerinin altı tanesinde doğrudan değinilirken, 1997 Ağustos-2014 yılı Nisan aylarında “Amellerin Özü İhlas” ve “Kulluk Sınavımız: İhlas ve Samimiyet” isimli hutbelerle, bizzat ihlâs konusu detaylı bir şekilde işlenmiştir.

“Olgun Mü’minin Özellikleri”²⁵⁴ isimli hutbede “Yüzümüzü muayyen bir cihete çevirmek, görünürde eğilip kalkmak, adımız Ahmet-Mehmet demek kamil iman için yeterli değildir. Yüce dinimizin emirlerini ihlâs ve samimiyetle yerine getirirken adeta şekerin çayda eridiği gibi benliğimizden geçici olsa da sıyrılmamız lazımdır. İbadetler bu anlayış içerisinde yapılmazsa, sonuca tesir edecek olan iman ağacının meyvelerine ulaşmak mümkün olmaz. İmanda, İslam’da aslanan onu gerçek hayata geçirmek, her haliyle o öze uygun olarak yaşamaktır.” ifadeleriyle, imanın şekilden öteye geçerek öze tesir etmesi gerektiği vurgulanmıştır.

“İman Hayatı”²⁵⁵ başlığını taşıyan hutbede “İnsanın şuur sahibi olmasıyla bütün yaratıkların efendisi olduğu, iman nuruyla aydınlanmış kalbin Allah’ın bakış yeri olduğu, Allah yapısı olan kalbin insan yapısı olan Kabe’den üstün olduğu söylenmekle birlikte insana atfedilen bütün şereflerin Allah’a samimi kul olmaya bağlı olduğu” belirtilmiştir.

“Amellerin Özü İhlâs”²⁵⁶ isimli hutbede, “Allah’ın rızasının ancak, ibadet ve günlük hayatta sadece Allah’ın rızasını gözeterek, riyâ ve gösterişten kaçınarak hareket etmek demek olan ihlas ve samimiyetle kazanılabileceği”, “İnsanın gerek

²⁵¹ Nihat Azamat, “Melamiyye”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, XXIX, İstanbul 2004, s.25.

²⁵² Sühreverdî, *Avârifü'l-Maârif*, s.74.

²⁵³ Sühreverdî, *Avârifü'l-Maârif*, s.72.

²⁵⁴ “Olgun Mü’minin Özellikleri”, Haziran 1993; Haziran 1995.

²⁵⁵ “İman Hayatı”, Nisan 1996.

²⁵⁶ “Amellerin Özü İhlâs”, Ağustos 2001.

ilmî çalışmalarında gerekse iş-aile ve ictimâî hayatında niyetini düzgün tutup Allah'ın rızasını gözeterek hareket etmesi gerektiği", "Kişinin, davranışlarında insanların tepkilerinden önce her şeyi görüp bilen Allah-u Teâlâ'nın değerlendirmesini önemsemesi gerektiği" belirtilmiş ve "İnanç, ibadet ve diğer davranışlarımızın Allah Teâlâ nezdindeki değerlendirilmesinde yegâne ölçü ihlastır. İhlâssız yapılan amelin Allah katında hiçbir değeri yoktur. Zira ihlas ibadetin hem ruhu hem de özüdür. İhlâstan uzak ibadet, cansız ceset ve kuru ağaç gibidir. Nitekim Rabb'imiz Kur'an-ı Kerim' de kendisine ihlâsla ibadet etmemizi emretmektedir."²⁵⁷ Peygamber Efendimiz de Allah Teâlâ sadece kendisi için ve ancak kendisinin rızası gözetilerek yapılan amelleri kabul eder buyurmaktadır."²⁵⁸ ifadeleri ile yapılan amellerin kabulü noktasında ihlâsın ne kadar önemli olduğu vurgulanmıştır.

Biri 2006, diğeri ise 2017 Yılı Kurban Bayramı için yayımlanmış olan hutbelerden "Kurban Bayramı"²⁵⁹ isimli hutbede "Bütün ibadetlerde olduğu gibi kurbanda da ihlas ve takva esastır." cümlelerine yer verilirken, "Allah'a Yakın Olma Arayışı Kurban"²⁶⁰ isimli hutbede ihlâs konusuna daha fazla değinilmiş ve "Kurbanın nice hikmet ve ibretle dolu manevi bir yolculuk olduğu, bu yolculukta ihlâs ve samimiyet sınavına tabi tutulan Adem (a.s)'ın evlatları Habil ve Kabil'i hatırladığımız, o sınavda ihlas ve kanaatkarlık kazanırken, samimiyyetsizlik ve tamahkârlığın kaybettiği, ibadetlerin kabul şartının ihlas ve samimiyet olduğu" belirtilmiştir. Ayrıca "Allah'ın rızasını arzu edenlerin Hz. İbrahim gibi en kıymetli varlıklarını dahi bu yolda feda etmeyi göze alabilecek kadar samimi olması gerektiği" vurgulanmıştır.

"De ki: Şüphesiz benim namazım, ibadetlerim, hayatım ve ölümüm hepsi Alemlerin Rabbi Allah içindir."²⁶¹ ayeti ve "Allah, ancak ihlâs ve samimiyetle sadece kendisi için ve rızası gözetilerek yapılan ameli kabul eder."²⁶² hadisi ile başlanılan "Kulluk Sınavımız: İhlâs ve Samimiyet"²⁶³ isimli hutbede "Dünya hayatında hepimizin yapıp ettiklerimizle ihlâs ve samimiyet sınavına tabi tutulduğumuz", "Kalplerine iman, Allah ve Peygamber sevgisini yerleştirebilen, gönlündeki putları kırıp imanlarının gereği gibi yaşayabilen, kazancını helal yoldan sağlayan,

²⁵⁷ Mü'min, 40/65.

²⁵⁸ Nesai, *Sünen*, Kitâbu'l-Cihâd, 24 (VI, 25).

²⁵⁹ "Kurban Bayramı", Ocak 2006.

²⁶⁰ "Allah'a Yakın Olma Arayışı Kurban", Ağustos 2017.

²⁶¹ En'âm, 6/162.

²⁶² Nesai, *Sünen*, Kitâbu'l-Cihâd, 24 (VI, 25).

²⁶³ "Kulluk Sınavımız: İhlâs Ve Samimiyet", Nisan 2014.

ibadetlerini huşu ile yapabilen, sadakasını gösterişten uzak durarak veren, zikir ve tesbihâtını dil ucuyla değil kalbine indirerek yapabilen, dua ve tevbesini gözden uzak yerlerde ve zamanlarda içten ve samimi bir şekilde yapanların ihlas sahibi kullar olduğu”, “Niyetlerimiz ihlâsla buluşmadan kurtuluşa eremeyeceğimiz”, “Her ibadete sevap, her başarıya takdir, her iyiliğe teşekkür bekleyip gönlümüzü dünyalıklara, çıkar ve menfaatlere bağladığımız müddetçe ihlas ve samimiyete kavuşamayacağımız”, “İhlâstan uzak amellerin dışının süslü olup içinin boş olduğu”, “Allah katında amelin az veya çok oluşu değil ihlasla yapılmış olmasının değerli olduğu, Allah’ın azabından yalnızca ihlaslı kulların kurtulabileceği” belirtilmiş ve “İbadet ve amellerimizin karşılığını yalnızca Allah’tan bekleyelim. Riyâ ve gösterişin her türlüünden uzak duralım ki kalplerimize hiçbir zaman gizli şirk bulaşmasın” cümleleriyle hutbe sonlandırılmıştır.

“Allah’a sığınmanın En Güzel İfadesi Muavvizeteyn Suresi”²⁶⁴ isimli hutbede “Rabb’imiz’in kendisine samimiyetle açılan elleri, içtenlikle O’nu yüceltip sadece O’ndan isteyenleri geri çevirip mahcup etmeyeceği”, “Gerçek Özgürlük Allah’a Kulluk”²⁶⁵ hutbesinde ise “Maddenin manaya öncelendiği, heva ve heveslerin körüklendiği bir zamanda asıl servetimizin imanımızın hayata yansımaları olan salih amellerimiz olduğu” belirtilerek insanın, Rabb’i katında kazananlar arasında sayılmasının ihlâs ve samimiyete bağlı olduğu vurgulanmıştır.

Bunun yanı sıra kavram olarak geçmese de, mana itibarıyla ihlâsın muhtevasını içeren başkaca hutbelerin var olduğu da gözlenmiştir. Bu hutbelerde; bir mü’minin sahip olması gereken en temel hasletlerden biri açıklanmış; kavramın anlamı, nasıl davranılırsa ihlâsa kavuşulabileceği, ne tür davranışların Allah katında kabul edilmeyen samimiyetsiz davranışlar sayıldığı, ibadetlerde şekilden öteye geçip manalarını kavrayarak ihlâsı yakalamak gerektiği, amelin çokluğunun değil ihlâsla yapılmış olmasının onu kıymetlendirdiği, yapılan her güzel işe karşılık beklememek üzerinde durulmuş ancak kavramsal çerçeve içerisinde tasavvuf geleneğinden istifade edilmediği tespit edilmiştir.

²⁶⁴ “Allah’a sığınmanın En Güzel İfadesi Muavvizeteyn Suresi”, Şubat 2017.

²⁶⁵ “Gerçek Özgürlük Allah’a Kulluk”, Mayıs 2017.

2.1.5. Tevekkül

“Vekl” kökünden türeyen “Allah’a güvenmek” anlamındaki tevekkül kavramı²⁶⁶ sözlükte; “birine işini havale etme, dayanma, güvenme ve bel bağlama”²⁶⁷ anlamlarına gelmektedir. Dînî ve tasavvufî bir terim olarak ise “bir kimsenin kendini Allah’a teslim etmesi, rızkında ve işlerinde Allah’ı kefil bilip sadece O’na güvenmesi”²⁶⁸, Allah’ın her konuda kendisine yeteceği inancıyla O’ndan başkasına sığınıp başvurmaması²⁶⁹ ve Allah’tan gelen her şeyi gönül hoşnutluğuyla kabullenmesi²⁷⁰ demektir.

Tevekkülün Kur’an-ı Kerim’de “Eğer mü’minler iseniz yalnızca Allah’a tevekkül edin.”²⁷¹, “Mü’minler yalnız Allah’a tevekkül etsinler.”²⁷² ayetlerinde olduğu gibi iman ile birlikte zikredilip mü’minlere ait temel bir sıfat şeklinde ele alınması ve Hz. Peygamberin de tevekkül ehli kimselerden övgüyle bahsetmesi²⁷³, onun İslam’ın ana ilkeleri arasında kabul edilmesini sağlamıştır.²⁷⁴

Tevekkül ayet ve hadislerde yer alması sebebiyle tüm İslamî ilimleri ilgilendiriyor olsa da, bu kavram tasavvuf ile özdeşleşmiştir.

Tasavvufta bir hal veya makam olarak değerlendirilen tevekkül, iman ile birlikte değerlendirilmiş ve kişinin tevekkülünün imanı miktarınca olacağı dile getirilmiştir.²⁷⁵ Sufilerin hemen hemen her birinin kendine göre bir tevekkül algısı ve uygulaması olmakla birlikte tevekküle ulaşmak için kuvvetli bir imandan sonraki adım olarak gördükleri zühd, bu yolun olmazsa olmazlarından sayılmıştır.²⁷⁶

Herevî tarafından “İşi bütünüyle sahibine teslim etmek ve vekâletine itimat etmektir.”²⁷⁷ şeklinde ifade edilen tevekkül; diğer bazı sufilerce Allah’tan başka bir şeye sığınmamak ve başvurmamak²⁷⁸, “Kalbin her halükarda Allah’a güvenmesi”,

²⁶⁶ Mustafa Çağrı, “Tevekkül” ,*DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, XLI, İstanbul 2012, s.1.

²⁶⁷ İbn Manzûr, *Lisanu’l-Arab*, III, 978; Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî Garîbi’l-Kur’an*, Kahraman Yayınları, İstanbul 1986, s.834.

²⁶⁸ Râgıb el-İsfahânî, *Müfredât*, s.835.

²⁶⁹ Kelâbâzi, *Taarruf*, s.120.

²⁷⁰ Çağrı, “Tevekkül”, XLI, 3.

²⁷¹ Mâide, 5/23.

²⁷² Tevbe, 9/ 51.

²⁷³ Müslim, *Sahih*, 2/ İman, 94 (I, 208).

²⁷⁴ Çağrı, “Tevekkül”, XLI, 1.

²⁷⁵ Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kütü’l-Kulûb*, II, 24.

²⁷⁶ Ebû Talib el-Mekkî, *Kütü’l-Kulûb*, II, 41.

²⁷⁷ Herevî, *Menâzilü’s-Sâirîn*, s.95.

²⁷⁸ Kelâbâzi, *Taarruf*, s.120.

“Nefsin tedbirini bir kenara bırakıp kendinde hiçbir kuvvet ve varlık görmemek, hayatı bir güne indirip yarın endişesinden kurtulmaktır.”²⁷⁹ sözleriyle tanımlanmıştır.

Allah’a imanın esaslarından biri olarak görülen tevekkül²⁸⁰ bazı sufiler tarafından kalbî ve ilmî bir eylem olarak görülürken kimilerince ise amellerde kendisini göstermesi gereken bir tavır olarak kabul edilmiştir.²⁸¹ Tevekkülün kalbin mi yoksa bedeninin mi ameli olduğu sorusuna verilen cevaplar sonucunda kişinin sahip olduğu tevekkül anlayışı, İslâmî çevrelerde geçmişten günümüze kadar görülen tevekkülün uygulanması noktasındaki farklılıkların temelini oluşturmuş gibi görünmektedir.

Tevekkül makamının başı olarak görülen, vekil olan Hak Teâlâ’yı iyi bilmek; O’nun izzeti sayesinde dilediğine verdiği gibi, hikmeti gereği dilediğini de men edebileceği bilgisini beraberinde getirir.²⁸² Bütün sebepler yerine gelmiş, tüm tedbirler alınmış olsa dahi gücü sebeplerin de tedbirin de üstünde olan Allah’a güvenip o her ne şekilde dilediyse bunun hayırlı olduğuna inanma düşüncesinin sonucu olan tevekkül, kişiyi olumsuzluklar karşısında yıkıma uğramaktan, elde edilenler neticesinde de kibre düşmekten alıkoymaktadır.

“Şayet Allah sana bir zarar dokundurursa bunu O’ndan başka giderecek yoktur. Fakat sana bir hayır dokunduracak olsa onu da kimse gideremez. Bil ki O her şeye hakkıyla gücü yetendir.”²⁸³ ayeti gereğince Rabb’i istemediği sürece kendisine bir fayda ya da zarar dokunamayacağı bilincindeki insan, kâmil manada tevekküle ulaşırsa Yâkub Nehrecûrî’nin (ö.330/ 941) ifade ettiği üzere, mancınığa koyulup ateşe atılacağı zaman “Bir ihtiyacın var mı?” diye soran Cebrail’e, “Senden bir isteğim yok, Allah bana kâfidir.” diyen Hz. İbrahim gibi bir tavır içerisinde olacaktır.²⁸⁴

Kul ne kadar tedbir alırsa alsın Rabb’i tarafından gelecek zararı def edemeyeceği ya da kendisine ulaşacak bir nimeti önleyemeyeceğinden, bazı sufiler rızık için çalışmak, malını muhafaza altına almak, hastalığın iyileşmesi için tedavi olmak gibi sebeplere sarılmayı, faydayı sebeplerden bilmek düşüncesi ile tevekküle ters bulmuşlardır. Öyle ki tok karnına yolculuk yapınca ya da yanına azık alınca

²⁷⁹ Serrâc, *Luma’*, s.49-50.

²⁸⁰ Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtü’l-Kulûb*, II, 8.

²⁸¹ Kuşeyrî, *Risâle*, I, 466; Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi’d-Dîn*, IV, 485.

²⁸² Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtü’l-Kulûb*, II, 8.

²⁸³ En’âm, 6/17.

²⁸⁴ Kuşeyrî, *Risâle*, I, 469.

Allah’a değil de azığıma güvenirim korkusuyla azıksız bir şekilde yolculuğa çıkan sufiler²⁸⁵ olduğu kadar, yolculuk esnasında düştüğü çukurdan çıkabilmek için kuyunun başına gelen insanlara seslenerek yardım istemeyi, Allah’tan değil de yarattıklarından medet ummak olarak görüp çukurda kalmaya razı olan sufi örnekleri tasavvuf kaynaklarında yer almıştır.²⁸⁶ Sufiler kâmil manada tevekküle ulaşabilmek için o denli hassas davranmışlardır ki; kişinin tevekkülüne bakıp onun kendisini afiyette kılıcı ve koruyucu olduğunu düşünmesini dahi tevekkül makamını zedeleyici bir tavır olarak görmüşlerdir.²⁸⁷

Sufilerin büyük çoğunluğu ise tevekkülün Hz. Peygamber’in hâli, çalışıp kazanmanın ise sünneti olduğunu ve onun hali üzere bulunanın sünnetini de terk etmemesi gerektiğini düşünmektedirler.²⁸⁸ Bu sebeple tevekkülün ilk şartlarından biri olan zühd sahibi olmanın da bir gereği olarak, dünyayı kalbinde değil cebinde taşıdığı, sahip olduğu maddi manevi güç ve kuvvet kendisine verildiğinde de alındığında da gönül dünyasında her hangi bir değişiklik olmadığı²⁸⁹, elde ettiği ya da elinden çıkan şeylerin kendi çabasının zorunlu bir sonucu değil de Allah’ın lütfu olduğunu bildiği sürece bir takım tedbirler alması, Allah yolunda sarf etmek üzere gelir elde etmesi, hastalıktan yakınıp şikayet etmektense tedavi olmayı da kişinin tevekkülüne zarar vermeyen şeyler olarak görülmüştür.²⁹⁰

Tasavvuf kaynaklarında geçen, “Tevekkül ehli kimselerin Allah’ın huzurunda gassalın önündeki ölü gibi iradesiz olmaları” anlayışı sufilerin kabul ettiği bir yaklaşım olmakla birlikte²⁹¹ bu, tevekküle dair hangi görüşü benimsiyor olursa olsun hiçbir sufinin dünyada amaçsız ve gayesiz bomboş ve sorumluluk yüklenmekten uzak bir hayat yaşayacağı anlamına gelmemektedir. Yer yer ifade ettiğimiz üzere zühd, rıza, marifet gibi kavramlarla iç içe geçmiş bir kavram olan tevekkül, tek başına değerlendirildiğinde Gazzâlî’nin (ö.505/1111) de eleştirdiği gibi; beden ile kesbi, kalp ile tedbiri terk edip insanlık onurunu ayaklar altına alacak şekilde başkalarının elinde acınacak duruma düşmek sanılır ki bu dinimizin teşvik ettiği tevekkül değildir.²⁹² Yemeden doymayı, ekmeden biçmeyi, Hz. Meryem örneğinde

²⁸⁵ Kuşeyrî, *Risâle*, I, 475.

²⁸⁶ Kuşeyrî, *Risâle*, I, 483.

²⁸⁷ Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kütü’l-Kulûb*, II, 14.

²⁸⁸ Kuşeyrî, *Risâle*, I, 471.

²⁸⁹ Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kütü’l-Kulûb*, II, 36.

²⁹⁰ Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kütü’l-Kulûb*, II, 57.

²⁹¹ Kuşeyrî, *Risâle*, I, 466.

²⁹² Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi’-d-Dîn*, IV, 484.

olduğu gibi münasebet olmadan çocuk sahibi olmayı istemek gibi arzuları bir cinnet alameti olarak gören Gazzâlî böyle sakıncalı tavırlarla dinin övdüğü bir makam olan tevekküle ulaşamayacağını belirtmiştir.²⁹³

2001 yılına kadar DİB hutbelerinde tevekkül konusu ile irtibatlandırılacak yalnızca bir içeriğe rastlanırken, 2001 yılı ve sonrasında tevekkülden dolayı olarak bahsedilen dört hutbe, iki adet ise doğrudan tevekkül konusu hakkında yazılan hutbe tespit edilmiştir.

“Zaman ve Ömür”²⁹⁴ başlıklı hutbede bir tasavvuf büyüğüne ait olduğu ifade edilen; “Bugün dursun yarın yaparım diyenler, hiçbir şey yapamayacak demektir. Çünkü her bugün, dünün yarınıdır. Bugün ne yapmışlar ki yarın ne yapsınlar.” ifadelerine yer verilerek bir anlamda, tasavvuf ehlinin kuru bir tevekkül anlayışıyla her şeyi bırakarak kenara çekilen değil bugün yapılacak işi dahi yarına ertelemeyi uygun görmeyen bir anlayışa sahip oldukları açık bir ifadeyle olmasa da mana olarak dile getirilmiştir.

“İş Hayatında Sevgi ve Güvenin Önemi”²⁹⁵ isimli hutbede İslam Dini’nin çalışmayı, iş görmeyi, kendi elinin emeğiyle geçinmeyi teşvik ettiği ve helalinden kazanmayı farz kıldığı belirtildikten sonra Hz. Peygamber’in, insanın yiyeceği en hayırlı bir lokmanın çalışarak kendi el emeğiyle kazanacağı lokma olduğunu ifade ettiği²⁹⁶ sözlerine yer verilerek bir başkasından hazır lokma beklemektense kişinin elinin emeğini yemesinin onun için daha hayırlı olacağı anlatılmıştır.

“Zekat İbadeti”²⁹⁷ hutbesinde zekatın Müslümanı tembellikten kurtardığı, “Veren el alan elden daha hayırlıdır.”²⁹⁸ müjdesine erişmek isteyen insanın veren el olmak için çabalaması ve bunun için de çalışıp kazanması gerektiği belirtilmiştir. Konunun devamında “Dinimizde, bir lokma bir hırka anlayışı ile tedbirsiz tevekkülde bulunmanın yeri yoktur.” ifadelerine yer verilerek, Müslümanın eli ayağı tutarken çalışıp kazanabilecek imkanı varken zekat alacak duruma düşmemesi gerektiği tavsiye edilmiştir.

²⁹³ Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, IV, 484.

²⁹⁴ “Zaman ve Ömür”, Ekim 1980.

²⁹⁵ “İş Hayatında Sevgi ve Güvenin Önemi”, Eylül 2001.

²⁹⁶ Nesâî, *Sünen*, 45/ Kitabu'l-Buyû', 1 (I, 722).

²⁹⁷ “Zekat İbadeti”, Kasım 2001.

²⁹⁸ Buhari, *Sahih*, 57/ Kitabu Farzi'l-Humus, 19 (I, 576).

“Tembellik”²⁹⁹ başlığını taşıyan hutbe, her konuda Müslümanların örneği olan Hz. Peygamber’in çalışma konusunda da örnek olarak, Mescid-i Nebevi’nin inşaatında taş taşıdığı, başkasına yük olmayı değil, onlara yardımcı olmayı prensip edindiği ve el emeğine önem verdiği hususu vurgulanmıştır. Bunun yanı sıra “Bir Müslüman her konuda olduğu gibi çalışma konusunda da dünyasını ve ahiretini birlikte düşünmelidir. Ahiret hayatında amelsiz ve sevapsız kalmak hiç hoş olmayacağı gibi, bu dünyada başkalarına muhtaç duruma düşüp perişan olmak da akıl işi değildir. Çalışmayan insan ihtiyaçlarını temin edebilmek için ya başkalarının eline bakacak veya el açıp dilenecektir. Sevgili Peygamberimiz, en basit işlerde çalışmanın bile dilenmekten çok daha iyi olduğunu belirtmiştir.” ifadeleri ile Müslüman’a yakışan tavrın, kişinin hem dünyası hem de ahireti için çalışması, başkalarına el açmaması olduğu dile getirilmiştir.

“Tevekkül”³⁰⁰ ismi ile yayımlanan hutbede, “Modern çağın bizlere sunduğu imkanlara ve maddiyatın süslediği tozpembe hayata çoğu defa aldanarak ihmal ettiğimiz ya da tam anlamıyla kavrayamadığımız değerlerden biridir tevekkül. Tevekkül, mü’minin bir iş hususunda elinden gelen bütün gayreti gösterdikten sonra sonucu Allah’a havale etmesidir. Kulun Yüce Mevla’ya aczini itiraf ederek kayıtsız şartsız teslimiyetidir tevekkül. İman nimetine ermiş biz bahtiyar mü’minler, sevinçte-kederde, bollukta-darlıkta, kısacası her anımızda Yüce Yaratan’a sığınırız. En zor anlarımızda yanımızda kimseyi bulamasak da ümidimizi kesmeden el açıp yardım dileriz sonsuz merhamet sahibi Rabb’imizden.” cümleleri ile tevekkülün muhtevası açıklanmış, sonrasında ise her durumda Rabb’inden gelene rıza gösterip O’ndan gelende bir hayır olduğunu belirten İbrahim Hakkı Erzurûmî’nin (ö. 1194/1780) şu dizelerine yer verilmiştir:

“Hak şerleri hayr eyler,
Zannetme ki gayr eyler,
Arif anı seyreyler,
Mevla görelim neyler,
Neylerse güzel eyler.”

Hutbenin devamında, tedbiri terk ederek, sorumlukları yerine getirmeden, sebeplere tutunmadan tevekkül olmayacağı, çalışıp çabalamadan Allah böyle diledi demenin gerçek tevekkül ile alakası olmadığı, böyle bir tevekkül anlayışının İslam’ın ruhuyla asla bağdaşmayacağı belirtilip, mescitte boş oturup vakit öldüren kişilerin

²⁹⁹ “Tembellik”, Nisan 2004.

³⁰⁰ “Tevekkül”, Ocak 2012.

bizler mütevekkiliz demesi üzerine Hz. Ömer'in onlara kızarak "Sizler mütevekkil değil müteekkilsiniz. Gerçek mütevekkil tohumu atıp sonra tevekkül edendir." sözlerine yer verilmiştir. Hakiki tevekkülün; yaraları kemiğe dayandığı halde dilinden duayı düşürmeyen Eyyub Peygamber gibi sabırlı, evladının hasretinden gözlerini yitiren Yakup Peygamber gibi fedakar, ateşe atılmak pahasına inancı uğruna mücadele eden İbrahim Peygamber gibi kararlı, her türlü olumsuzluğa rağmen Hz. Muhammed gibi ümidini diri tutmak olduğu belirtilmiştir.

Hutbede son olarak mü'minin gücü nispetinde çalışıp çabalaması ve sonucu Allah'tan isteyerek dünyaya ve dünyalıklara değil sadece Allah'a dayanıp güvenmesi gerektiği ifade edilmiştir.

"Allah'a Sığınmanın En Güzel İfadesi Muavvizeteyn Suresi"³⁰¹ isimli hutbeye, yaratılan tüm şerlerden Allah'a sığınmanın tavsiye edildiği Felak ve Nas Sureleri ile başlanılıp, kişi için en büyük felaketin gerçek ve tek sığınılacak varlığın kim olduğunu unutup başka kapılarda derman aramak olduğu belirtilmiştir. "Bizlere düşen sadece darlıkta, zorlukta, çaresizlikte, hüznü ve kederli anlarımızda değil varlıkta ve bollukta, neşe ve sevinçte, en güçlü anımızda da Allah'a sığınmaktır." ifadeleri ile mü'minin her daim dayanıp güvenmesi, kendisinden ne gelirse gelsin sığınıp huzur bulacağı tek varlığın Allah olduğu dile getirilmiş, "Felak ve Nas Sureleri bize, hiçbir faniye değil Allah'a kul olmayı, herkes bizi terk etse de bizi terk etmeyen, hiç kimse bizi görmese de bizi gören, hiç kimse bizi duymasa da bizi duyan, daima güvenip dayanabileceğimiz varlığın Allah olduğunu öğretmektedir." sözleriyle de tevekkülün temel noktası olan her durumda bizi görüp gözeten, koruyup kollayan, güvenilir sığınılacak kişinin Allah-u Teâlâ olduğu vurgusu yapılmıştır.

"Mü'mince Bir Duruş: Tevekkül"³⁰² isimli, başlı başına tevekkül konusunun anlatıldığı hutbeye; Hz. Peygamber ve Hz. Ebubekir hicret esnasında Sevr Dağı'nda müşriklerden saklanırlarken Hz. Ebubekir'in endişelenmesi üzerine, Hz. Peygamber'in ne kadar zor bir şartta olduklarını bilmesine rağmen "Üzülme! Allah bizimle beraber"³⁰³ dediği olayın anlatılmasıyla başlanılmış ve şartlar ne olursa olsun sığınılacak, dayanılacak ve yardım beklenecek kişinin Allah olduğu vurgulanmıştır.

³⁰¹ "Allah'a Sığınmanın En Güzel İfadesi Muavvizeteyn Suresi", Şubat 2017.

³⁰² "Mü'mince Bir Duruş: Tevekkül", Ekim 2017.

³⁰³ Tevbe, 9/40.

Hutbenin devamında, mü'minde bulunması gereken en önemli hasletlerden birinin tevekkül olduğu; tevekkülün, elimizden gelen gayreti gösterdikten sonra sonucu Allah Teala'ya havale etmek, O'na kayıtsız şartsız teslim olmak, sevinçte-kederde, bollukta-darlıkta kısacası her anımızda Allah'a sığınmak manasına geldiği belirtilmiştir. İnsanlık için en güzel tevekkül örneğinin yaptıkları büyük hataya rağmen Allah'ın rahmetinden ümit kesmeyerek yine O'na sığınan Hz. Adem ve Hz. Havva olduğu ifade edilmiş; Hz. İbrahim'in kararlılığı, Hz. İsmail'in cesareti, Hz. Eyüp'ün sabrı, Hz. Yakup'un fedakarlığı, Hz. Yusuf'un her türlü imtihanda Allah'a sığınması ve Hz. Muhammed'in ümidinin de gerçek tevekkülün ne olduğuna dair örnek teşkil ettiği vurgulanmıştır.

Hutbe bitirilirken; tevekkülün tembellik ve miskinliğin mazereti olamayacağı aksine çalışkanlık ve üretkenliğin diriltici bir unsuru olduğu, tedbiri terk ederek, sorumlulukları yerine getirmeden, sebeplere tutunmadan tevekkül ettiğini iddia etmenin İslam'ın ruhuyla bağdaşmayacağı ve bunun tembellik manasına geldiği, hüsrana ile sonuçlanacağı ifade edilmiştir.

İncelememiz sonucunda; bir tasavvuf büyüğüne ait olduğu ifade edilen söze yer verilen hutbede tasavvuf ehlinin işi gücü bırakıp kenara çekilen değil bugünün işinin yarına bırakılmasını dahi hoş görmeyen kişiler olduğu izhar edilirken, “Zekat İbadeti”³⁰⁴ isimli hutbede geçen “Dinimizde bir lokma bir hırka anlayışıyla tedbirsiz tevekkülde bulunmanın yeri yoktur.” cümlesi ile “bir lokma bir hırka” tabirinin muhatabı olan sufilerin, (haklarında her hangi bir açıklama yapılmaksızın) tedbirsiz tevekkülde bulunduğu imasında bulunulduğu; buna mukabil “Tevekkül”³⁰⁵ hutbesinde ise bir sufi olan İbrahim Hakkı Erzurûmî'nin “Hak şerhleri hayr eyler...” dizelerine yer verildiği tespit edilmiştir.

Tasavvuf kültürü içinde farklı anlayış ve uygulamalara muhatap olan tevekkül, kimi zaman çetrefilli bir hal almış olup, geleneğin kendi içinde dahi bazen övgü bazense eleştirilere muhatap olmuştur. Bundan olsa gerektir ki tevekkül konusunun DİB hutbelerinde, karmaşık konulara değinilmeden yüzeysel bir anlatımla muhatabına sunulduğu ifade edilebilir.

³⁰⁴ “Zekat İbadeti”, Kasım 2001.

³⁰⁵ “Tevekkül”, Ocak 2012.

2.1.6. Zühd

Sözlükte, “bir şeye meyletmemek, rağbet etmemek, yüz çevirmek, soğuk ve ilgisiz davranmak, terk etmek”³⁰⁶ gibi anlamlara gelen zühd bir tasavvuf terimi olarak; Allah’tan başka hiçbir şeye değer vermemek, dünyadan ve dünyalık peşinde koşmaktan yüz çevirmek, hayatı ahirete dönük olarak yaşamak, bu amaçla ibadetlere sarılmaktır.³⁰⁷

Maddeye, eşyaya ve dünyaya karşı bir tavır ortaya koyma ve bunlara karşı isteksiz kalma durumu tüm mistik hareketlerin temelinde bulunsun da³⁰⁸ zühd, gayr-i İslâmî hareketlerden değil bizzat Kur’an-ı Kerim ve Hz. Peygamber’in hayatından beslenerek ortaya çıkan bir anlayıştır.

Kur’an-ı Kerim’deki; ahirete nazaran dünyayı değersiz gören, onun bir aldaniş, oyun ve eğlenceden ibaret olduğunu, dünyayı isteyen ahiretten bir payı bulunmadığını belirten ayetler,³⁰⁹ müslümanları dünyaya meyletmekten geri tutmayı hedeflemiştir. Kurduğu devlet dünyanın en kuvvetli devleti haline geldiği, devlet hazineleri dolup taşıdığı zamanlarda bile³¹⁰ zorunluluktan değil kendi seçimi ile son derece sade ve gösterişten uzak yaşantı sürdüren³¹¹ Hz. Peygamber’in ve O’nu rehber edinen ilk müslümanların hayatı da zâhidâne yaşamın örnekleriyle doludur.³¹²

Bir defa dahi karnını buğday ekmeği ile doyurmadan bu dünyadan göçüp giden,³¹³ vücuduna yattığı hasırın izi çıkan,³¹⁴ vefat ettiğinde arkasında miras olarak hiçbir şey bırakmayan Hz. Peygamber,³¹⁵ dünya ile kendisinin ilişkisini “Yolculuğu esnasında bir ağaç altında gölgelenip sonra oradan çekip giden”³¹⁶ kişinin durumuna benzetmiş ve yalnızca gelip geçtiği bu dünyada, eğer isterse Allah onun yanında altın

³⁰⁶ İbn Manzûr, *Lisânu’l Arab*, II, 54; Cürçânî, *Ta’rifat*, s.78; Semih Ceyhan, “Zühd”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, XLIV, İstanbul 2013, s. 530.

³⁰⁷ Ali Bolat, “Tasavvufun Doğuşu”, *Tasavvuf El kitabı*, Kadir Özköse (ed.), Grafiker Yayınları, Ankara 2012, s.109.

³⁰⁸ Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, s.104.

³⁰⁹ Ankebût, 29/64; Hadid 57/20; Şûra, 42/20.

³¹⁰ Hasan Kamil Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, Ensar Yayınları, İstanbul 2017, s.84.

³¹¹ Kadir Özköse, “Zühd ve Sufilerin Zühde Yükladıkları Anlam”, *CÜİFD*, 6/1, Sivas 2002, s.177.

³¹² Ceyhan, “Zühd” XLIV, 530.

³¹³ Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü’z-Zühd*, Mehmed Emin İhsanoğlu (çev.), İz Yayıncılık, İstanbul 2006, s.33.

³¹⁴ Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü’z-Zühd*, s.40.

³¹⁵ Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü’z-Zühd*, s.32.

³¹⁶ Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü’z-Zühd*, s.35.

ve gümüş dağlarını yürütebileceğini ifade etmişken o, iki kat yatağa dahi sahip olmayı istememiştir.³¹⁷

Kureyş'in en büyük tacirlerinden biri olduğu halde oldukça sade bir hayat süren ve gerektiğinde tüm mal varlığını infâk eden Hz. Ebubekir, ahireti kazandıracak amellerden en faziletlisinin zühd olduğunu ifade eden ve halife olduğu dönemde dahi kıyafetinde on iki yama bulunan Hz. Ömer, "İslam'da açılacak bir gediği kapatabilmek için" mal sahibi olduğunu belirten Hz. Osman,³¹⁸ "Dünyayı ister müslüman ister kafir yesin buna aldırmamak"ı şiar edinen Hz. Ali³¹⁹ ve dünya ile meşgul olmak yerine vakitlerinin çoğunu Hz. Peygamber'in mescidinde ilim öğrenerek geçiren suffe ashâbı³²⁰ zühd anlayışının ilk örneklerini oluşturmaktadır.

Hz. Peygamber'in vefatından sonra ortaya çıkan askerî, siyâsî, sosyal gelişmeler ve ganimet mallarının artışıyla birlikte maddi refah seviyesindeki yükseliş³²¹ neticesinde ashâbın yaşantısı ve dünya görüşünden uzaklaşıp; maddeyi önceleyen, şekilci fıkıh ve manadan yoksun kelam tartışmalarına yönelen müslümanların bu durumuna karşı tepkisel bir hareket olarak tekrar zühde yönelen tabiinin önde gelenleri zühd anlayışının ikinci dönemini başlatmışlardır.³²² Oluşan bu ortamı Sühreverdî eserinde şöyle izah etmiştir:

Sonra risaletin ardından zaman ilerleyip de peygamberlik çağı uzaklaşınca, Nûr-ı Mustafa görünmez olunca, fikirler ayrılıp maksatlar farklılaşınca, herkes kendi düşüncesini beğenip de onunla kalınca, ilim suları bozuk fikirlerle bulanınca, takva sahiplerinin binaları sarsılınca, zahidlerin azim ve kararı gevşeyince, cahillikler her tarafı sarınca, perdeler kalınlaşınca, adetler çoğalıp da sahiplerini esir alınca, dünya süslenip talipleri çoğalınca, bir taife iyi ameller, yüce haller, sağlam karar ve dinde kuvvetle öne çıktı. Bunlar dünyaya ve dünya sevgisine kıymet vermediler. Uzlet ve yalnızlığı ganimet bildiler, kendilerine zaviyeler edindiler. Bazen toplanıyor bazen de yalnız kalıyorlardı. Bunda da ehl-i suffeyi kendilerine örnek alıyorlardı.³²³

Hz. Peygamber ve sahabenin hayat tarzı olarak benimsediği zahidâne yaşantı ile başlayıp sonrasında dünyaya dalıp gidenlere karşı tabiinin tepkisel olarak devam ettirdiği zühd hayatı, zamanla gelişerek hicri II. asırdan itibaren metodu ve hedefi

³¹⁷ Ahmed b. Hanbel, *Kitabü'z-Zühd*, s.40,41.

³¹⁸ Ali Bolat, "Tasavvufun Doğuşu", s.113,114.

³¹⁹ Kelâbâzî, *Taarruf*, s.112.

³²⁰ Ali Bolat, "Tasavvufun Doğuşu", s.115.

³²¹ Ceyhan, "Zühd", XLIV, 531.

³²² Ali Bolat, "Tasavvufun Doğuşu", s.119; Ahmet Yıldırım, *Din, Dünyevileşme ve Zühd*, Araştırma Yayınları, Ankara 2005, s.227.

³²³ Sühreverdî, *Avârifü'l-Maârif*, s.63,64.

olan bir ilim olarak ortaya çıkmış, daha sonra tasavvuf adıyla sistemleşerek gelişmesine devam etmiştir.³²⁴

Sufiler tasavvuf yoluna girmek isteyenlere dünyayı terk edip zühde sarılmakla işe başlamalarını, zühd hayatından sonra tasavvufî hallerin kendilerine görüneceğini ifade etmişler³²⁵ ve Allah’a yönelenlerin ilk basamağı olarak görülen zühd, sağlam olmadığında sonraki durumun da pek sağlıklı olmayacağını belirtmişlerdir.³²⁶

Yukarıdaki ifadelerden de anlaşılacağı üzere zühd sufiler için varılacak son nokta değil aksine başlangıçtır. Allah’a ulaşmak isteyen kul öncelikle O’nun sineğin kanadı kadar dahi değer vermediği³²⁷ dünyadan vazgeçebilmeli, Hakk Teâlâ ile meşgul olmaya sebep olacak her şeyi hiçbir külfet duymaksızın terk edip, sonra da “dünya”nın kimin eline geçtiğine aldırmaksızın yoluna devam edebilmelidir.³²⁸ Zira dünya iblisin mekanıdır. Kişi dünyada ne kadar yer edinirse, iblisin onun üzerindeki hakimiyeti de edindiği dünyalık kadar olacaktır.³²⁹

Sufilere göre bir şeyin sadece terk edilmesi ya da elde bulunmaması ile hakiki zühd gerçekleştirilmiş sayılmaz. Kişi zaten hevesi olmayan bir şeyi terk ederek ya da ulaşma imkanı bulunmayan bir şeyden yoksun kalarak veya elinde bulunmadığı halde kalbinde ona sahip olmayı arzuladığı bir yokluk ile zahid olamaz.³³⁰ Dolayısıyla gerçek zühd, dünya tüm cazibesıyla kula yönelmişken ve onun da dünyaya sahip olması için önünde hiçbir engel yokken bundan geri durması ve Rabb’i ile meşgul olmasıdır. Bununla birlikte dünyalığa sahip olup ona ait olmayan, makam, mevki ya da mal varlığını Allah yolunda sarf edebilen kişiler ve dünyalığı olmadığı gibi ona sahip olma arzusu bulunmayan kişiler de zühdü gerçekleştirmiş sayılır.³³¹

³²⁴ Mustafa Yıldırım, *İlk Dönem Zahidleri ve Zühd Anlayışları*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2017, s.4 (Tezin Önsöz Bölümü); Bayram Adıgüzel, *Tasavvufu Ortaya Çıkaran Sosyo-Ekonomik, Siyasal ve Tarihsel Parametreler Bağlamında Zühd Dönemi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya 2018, s.5.

³²⁵ Ceyhan, “Zühd”, XLIV, 531.

³²⁶ Serrâc, *Luma*, s.44.

³²⁷ İbn Mâce, Sünen, 37/Kitâbü’z-Zühd, 3 (I, 669).

³²⁸ Kuşeyrî, *Risâle*, I, 367,369.

³²⁹ Ebû Tâlib Mekkî, *Kütü’l-Kulûb*, I, 488.

³³⁰ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi’-d-Dîn*, IV, 398-401.

³³¹ Ebû Tâlib Mekkî, *Kütü’l-Kulûb*, I, 496-499.

Zühd, aslında elinden çıkana üzülmeyip gelene de sevinmemek³³² etrafında ne olursa olsun dünya değil ahiret tasasında olmaktır. Dünya ise kumaş, para, ticaret, kadın değil Allah'tan gafil olmaktır.³³³ Dolayısıyla zühd, haz ve lezzet veren şeyleri büsbütün terk etmek değil, azaltmak ve içine dalmamak, onlarsız yapamayacak kadar esiri olmamak,³³⁴ “Bir lokma bir hırka” sözüyle de kastedildiği gibi dünya nimetlerine karşı açgözlü ve aşırı hırslı olmamaktır.³³⁵ Kişi zaruret miktarınca ihtiyaçlarını karşılayabilir. Fakat zarurettten maksat mesken ise bunun ölçüsü soğuktan, sıcaktan, yağmurdan, görünmekten ve tehlikeden korunmaktır. Daha fazlası fuzûlidir. Fuzûli olan şey ise “dünya”dır.³³⁶

Sufiler bir kimsenin ancak dünya tasası son bulduğunda ahiret kaygısına düşebileceğini ve amellerinden tat alabileceğini, dünyayı terk ettiği halde ibadetle meşgul olmayan kişinin ise zühdden değil rahatına düşkünlüğünden, çalışıp çabalamak istemediğinden dünyaya sırt döndüğünü ifade etmişlerdir.³³⁷ Çünkü onlara göre zühd tembellikten değil Allah ile daha çok meşgul olabilmek içindir.

Dünya ile ahireti doğu ve batı gibi görüp birine yönelenin diğerine sırt çevireceğini belirten sufiler,³³⁸ eğer kişiyi Allah'tan uzak tutuyorsa ailenin de kişi için kötülük olduğunu belirtmiş³³⁹ fakat Hz. Peygamber'in böyle bir uygulaması olmadığı için eş ya da çocuk sahibi olma konusunda zühdü sahih görmemiş, eş konusunda zühdün, tamamen evliliği terk ederek değil zengin, soylu ve güzel bir kadın yerine daha alt seviyedeki ya da yetim bir kadını tercih ederek olabileceğini ifade etmişlerdir.³⁴⁰ Bununla birlikte tasavvuf yoluna yeni girenlerin mal kazanmak, konuşmayı sevmek ve evliliği düşünmek gibi şeylerle meşgul olmasını da hoş karşılamamışlardır.³⁴¹

Zühd konusunda bu kadar hassas ölçüler koyan sufiler için zühd aslında bir gaflettir. Çünkü dünya bir hiçtir ve hiçten zühd etmeye çalışmak da hiç olan şeye bir değer vermektir.³⁴² Değersiz olan bir şeyi terk etmek için uğraşmak onlara göre bir

³³² Hadid 57/23.

³³³ Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, *Mesnevî*, I, 79.

³³⁴ Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarihi*, s.181.

³³⁵ Yıldırım, *Din, Dünyevileşme ve Zühd*, s.230.

³³⁶ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, IV, 430.

³³⁷ Ebû Tâlib Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, I, 503,504.

³³⁸ Ebû Tâlib Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, I, 522.

³³⁹ Ebû Tâlib Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, I, 504.

³⁴⁰ Ebû Tâlib Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, I, 531.

³⁴¹ Ebû Tâlib Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, I, 531.

³⁴² Serrâc, *Luma'*, s.45; Sülemî, *Risâle*, s.24.

meziyet değildir.³⁴³ Zühdüne bir karşılık beklemek de sufilerce hoş karşılanmayan durumlardan biridir.³⁴⁴ Onlara göre ahireti için dünyasını terk edenler, tıpkı hükümdarın kapısında kendisinin içeri girmesine mani olan köpeğe bir parça ekmek atıp onu ekmekle oyaladıktan sonra içeri girip işini görenler gibidir. Bu adamın hükümdarın huzuruna girip gördüğü bu kadar iş karşılığında ben köpeğine bir lokma ekmek verdim diye hükümdarı minnet altına almaya çalışması nasıl abes ise zühde yönelen kişinin bu değersiz eylemine bir karşılık beklemesi de o derece abestir.³⁴⁵

Sufilere göre dünya bir gelin gibidir. Dünyayı isteyen onun berberi olur, onu süsler durur. Dünyaya karşı zahid davranan ise onun yüzünü karartır, saçını yolar, elbisesini yırtıp parçalar. Oysa ki Hak yolcusuna düşen, karalamak için dahi olsa ona iltifat etmemek, Allah ile meşguliyeti dolayısıyla onu görmemektir.³⁴⁶

Birebir kavram olarak geçtiği hutbe bulunmamakla birlikte İslam dindarlığının temel karakteri olan³⁴⁷ ve dünya, evlilik, kesb gibi birçok uzanımı bulunan şemsiye bir kavram niteliğindeki zühd; dünyaya değer vermemek, dünya ve ahiret dengesini kurabilmek gibi konularla DİB hutbelerinde yer bulmuştur.

“Dinimizin Emirleri ve Gençliğimiz”³⁴⁸ isimli hutbede çağımız insanının maddi arzuların tatminini ilk sıraya koyduğu, bunun insanın kendisini tanımasına, ruhi ve manevi ihtiyaçlarını hissetmesine engel olduğu ve bu sebeple kişinin inanç ve maneviyat bunalımı geçirdiği, çarenin ise maddeden koparak manaya yönelmek olduğu belirtilmiştir.

“İktisat ve Tasarrufun Faydaları”³⁴⁹ başlıklı hutbede malın dünya ziyneti, dünyanın da gafiller için bir tuzak olduğu ifade edilmiştir.

“Yaşamının Önemi”³⁵⁰ isimli hutbede İslam dininin tembelliği ve miskinliği, yasakladığı, Hz. Peygamber’in gece ve gündüzünü ibadetle geçirip görevlerini aksatan kişiye ibadeti de vücudunun ihtiyacı olan şeyleri de ölçülü yapması konusunda tavsiyede bulunduğu belirtilmiştir.

³⁴³ Kelâbâzî, *Taarruf*, s.112.

³⁴⁴ Sülemî, *Risâle*, s.24.

³⁴⁵ Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, IV, 416.

³⁴⁶ Kuşeyrî, *Risâle*, I, 373; Serrâc, *Luma'*, s.45.

³⁴⁷ Hacı Bayram Başer, *Sünnî Tasavvufun Teşekkül Sürecinde Şeriat-Hakikat İlişkisi Sorunu (Hicri III ve IV. Yüzyıllar)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2015, s.20.

³⁴⁸ “Dinimizin Emirleri ve Gençliğimiz”, Ağustos 1980.

³⁴⁹ “İktisat ve Tasarrufun Faydaları”, Temmuz 1981.

³⁵⁰ “Yaşamının Önemi”, Şubat 1982.

“İki Günü Müsavi Olan Aldanmıştır”³⁵¹ başlıklı hutbede “Sizin hayırlınız dünyası için ahiretini, ahireti için dünyasını terk etmeyip, başkasına yük olmayanınızdır.” hadisine yer verilerek müslümanın hem dünya hem de ahiret saadetini kazanmak için çalışması gerektiği ifade edilmiştir.

“İslam’da Temizliğin Önemi”³⁵² isimli hutbede bazı kişilerin zannettiği gibi kılık ve kıyafete önem vermeyerek pejmürde ve kirli bir şekilde dolaşmanın zühd ve takva ile alakası olmadığı, Hz. Peygamber’in üstü başı kirli şekilde dolaşanlar hakkında olumlu kanaatler beslemediği belirtilmiştir.

“Allah’ın Rızasını Talep”³⁵³ başlıklı hutbede bu dünyadan pek çok zenginin geçtiği fakat onların mal ve mülklerinden geriye hiçbir şey kalmadığı, yanlarında hiçbir şey götüremedikleri, dünyadaki mal, makam ve rütbenin insanı kandırıp oyaladığı fakat bunların ahirette geçerli olmadığı, orada yalnızca Allah rızası için yapılan salih amellerin fayda sağladığı ifade edilmiştir.

“Sabır ve Sebat”³⁵⁴ isimli hutbede sabrın müminin en büyük silahı olduğu fakat bir lokma bir hırka diyerek çalışmayıp her türlü yoksulluğa, zillete, illete, atalet ve meskenete boyun eğmenin İslam’ın anladığı manada bir sabır olmadığı belirtilmiştir.

“İslam’da Çalışma ve Helal Kazancın Önemi”³⁵⁵ başlıklı hutbede müslümanın hiç ölmeyecek gibi dünyası yarın ölecekmiş gibi ahireti için çalışması, dünya için ahireti ahiret için dünyayı terk etmemesi gerektiği, dinimizde tembellik, zillet, dilencilik ve başkalarına yük olmanın hoş karşılanmadığı ifade edilmiştir.

“Zamanın Değerlendirilmesi”³⁵⁶ isimli hutbede İslam dininin miskinliği, ataleti ve başkasına yük olmayı kesinlikle reddettiği, müslümanların çalışkan, doğru, dürüst, dünya ve ahireti için hayırlı işler yapan kişiler olması gerektiği belirtilmiştir.

“Dünya ve Ahiret Dengesi”³⁵⁷ başlıklı hutbede insanların dünyaya ilgisi bakımından üç gruba ayrıldığı, bunlardan birincisini sadece dünyaya bağlı, ahiret düşüncesine sahip olmayıp sorumsuzca bir hayat yaşayanların, ikinci grubu tüm çabalarını ahirete yönelten ve dünyaya iltifat etmeyenlerin oluşturduğu, üçüncü

³⁵¹ “İki Günü Müsavi Olan Aldanmıştır”, Ağustos 1985.

³⁵² “İslam’da Temizliğin Önemi”, Şubat 1986.

³⁵³ “Allah’ın Rızasını Talep”, Ekim 1986.

³⁵⁴ “Sabır ve Sebat”, Ocak 1988.

³⁵⁵ “İslam’da Çalışma ve Helal Kazancın Önemi”, Ağustos 1989.

³⁵⁶ “Zamanın Değerlendirilmesi”, Aralık 1989.

³⁵⁷ “Dünya ve Ahiret Dengesi”, Aralık 1990.

gruptakilerin ise peygamberlerin de dahil olduğu hem dünyanın hem de ahiretin hakkını verenler olduğu belirtilmiş, birinci gruptakilerin ziyanda olduğu, ikinci gruptakilerin tarlaya bakmadan mahsul elde edilemeyeceği gibi dünyaya önem vermeden de ahireti kazanamayacakları, üçüncü gruptakilerin insanların en faziletlieleri olduğu, ahireti kazanmak için dünyanın terk edilmesine gerek olmadığı fakat malın gaye değil vasıta olduğu, fazla servetin gaflete sebep olmamasına dikkat etmek gerektiği ifade edilmiştir.

“İslam’da Çalışmanın Önemi”³⁵⁸ isimli hutbede “Dünyayı elde etmek için çalışmak, ahireti kazanmak için çalışmak, her ikisini elde etmek için çalışmak gerekir. Dünya bir sa’y ü gayret, geçim uğrunda sıkıntı, meşakkat, imtihan ve sabır diyarıdır. Dünyada müreffeh yaşamının yolu çalışmak; kafa ile eli çalıştırmaktır. Dünya medeniyeti kafa ile elin eseridir. Elini kafanın emrine vermeyen tembel tembel oturan insan Allah’ın ve Resul’ünün sevmediği insandır. Dünyası rahat olmayan kişinin ahiret için hazırlanması da zor olur. Çalışmayan daima başkasına muhtaç olur. Başkalarına muhtaç olan ise hürriyetini, bağımsızlığını, haysiyetini, dünyasını ve ahiretini kaybeder.” ifadelerine yer verilmiş ve ahireti kazanmak dünyayı kazanmaya bağlanmıştır.

“İslam Dünya ve Ahiret Dinidir”³⁵⁹ başlıklı hutbede Hz. Peygamber’in ifadesi ile ne dünya için ahiretin ne de ahiret için dünyanın terkedilmesi gerektiği aksine ikisine de önem verilmesi gerektiği ifade edilmiş, İslam’ın çalışmadan hazırdan yemeyi beklemeyi, diğer insanlara yük olmayı, çalışıp kazanmaya gücü yettiği halde el açıp dilenmeyi yasakladığı, “Bir lokma bir hırka”, “Dünyada çalışmaya yorulup terlemeye ne gerek var?”, “Dünya olmazsa olmasın bize ahiret yeter” gibi söz ve düşüncelerin İslam’da yeri olmadığı, İslam’ın tembellik ve uyuşukluk dini değil hem dünya hem de ahiret için çalışıp çabalama dini olduğu belirtilmiştir.

“İslam’da Çalışma ve Helal Kazancın Önemi”³⁶⁰ isimli hutbede dinimizde tembellik, dilencilik ve başkalarına yük olmanın yerinin olmadığı, çalışmanın nafile ibadetten sayıldığı, kişinin ahiret için çalışırken dünyadan da payını unutmaması gerektiği vurgulanmıştır.

³⁵⁸ “İslam’da Çalışmanın Önemi”, Ekim 1993.

³⁵⁹ “İslam Dünya ve Ahiret Dinidir”, Temmuz 1995.

³⁶⁰ “İslam’da Helal Kazancın Önemi”, Ağustos 1995.

“Zaman En Büyük Sermayedir”³⁶¹ başlıklı hutbede çalışmanın tek taraflı değil hem dünya hem de ahiret için olması gerektiği, bunlardan herhangi biri için diğerini terk edenin hayırlı bir insan olamayacağı, dünyanın ahirete erişmek için bir vasıta olduğu ifade edilmiştir.

“İslam’da İşçi ve İşveren İlişkileri”³⁶² isimli hutbede İslam’da rızık kazanmak için çalışmanın gücü yeten Müslümanlara farz kılındığı, tembellik ve dilenciliğin yasaklandığı belirtilmiştir.

“Dünya Hayatı”³⁶³ başlıklı hutbede müslümanın dünyasını kazanmak için elbette çalışacağı, çoluk çocuğunun rızkını temin etmek, insanlara faydalı olmak, dinine ve vatanına hizmet için çalışmanın dinimizin emri olduğu, müslümanın alan el değil veren el olması gerektiği, başkalarına yük olmak yerine insanlara faydalı olmak onların dert ve sıkıntılarını gidermek için çalışmak gerektiği, kaçınılması gerekenin dünya hayatı değil ona aldanıp ahiret hayatını unutmak ve orası için hazırlık yapmamak olduğu ifade edilmiştir.

“Dünya-Ahiret Dengesi”³⁶⁴ isimli hutbede dinimizin dünya ile ahiret arasında sağlam bir denge kurduğu, helal ölçüler içerisinde çalışmayı ibadet saydığı, din ile dünyanın varlığının insanın mutluluğu için olduğu, bunlardan birine değer verip diğerini ihmal edenin ebedi mutluluğu elde edemeyeceği, dünyanın ahireti kazanmak için bir imkan ve servet olduğu kıymetinin iyi bilinmesi gerektiği, çalışıp kazanmanın, zengin olup ihtiyacı olanlara vermenin, yaptığı iyiliği gösteriştan uzak yapmanın dinin emri olduğu, dünya işleri ile meşgul olurken ahiret hayatını unutmamak gerektiği, dünya ahiret dengesinin iyi kurulup bu dünyadayken ahiretin kazanılması gerektiği belirtilmiştir.

“Camilerin Dini Hayatımızdaki Yeri”³⁶⁵ başlıklı hutbede dinimizin her iki dünyayı kucaklayan, dünya hayatı ile ahiret hayatını birlikte değerlendiren, böylece dünya ve ahiret dengesini sağlayan bir din olduğu vurgulanmıştır.

“Dünya ve Ahiret İçin Çalışmanın Önemi”³⁶⁶ isimli hutbede insanın dünyaya geliş maksadının Rabb’ine kulluk etmek ve hem dünyası hem de ahireti için çalışmak olduğu ifade edilmiştir.

³⁶¹ “Zaman En Büyük Sermayedir”, Temmuz 1996.

³⁶² “İslam’da İşçi ve İşveren İlişkileri”, Kasım 1996.

³⁶³ “Dünya Hayatı”, Nisan 1999, Temmuz 2004.

³⁶⁴ “Dünya-Ahiret Dengesi”, Ağustos 2000.

³⁶⁵ “Camilerin Dini Hayatımızdaki Yeri”, Ekim 2000.

“Tükenmeyen Zenginlik Kanaat”³⁶⁷ başlıklı hutbede Hz. Peygamber’in, Kur’an-ı Kerim’de gelip geçici olduğu defalarca belirtilen dünya hayatı için aşırı derecede hırs yapılmasını istemediği, bir gün başkasının olacak dünya malı uğruna insanın kendisini helak etmemesi gerektiğini vurguladığı belirtilmiştir.

“Helal Kazanç Helal Lokma”³⁶⁸ isimli hutbede hırsla, bencillikle, aç gözlülükle doymayan kalplerin rızkın Allah’tan geldiğine inanarak huzur bulacağı, dünya hazineleriyle doymayan nefislerin kanaat hazinesini keşfettiğinde mutmain olacağı, insanoğlunun dünya mülküne olan zaafından ancak mülkün gerçek sahibiyle tanışınca kurtulabileceği ifade edilmiştir.

“Dünyada Yolcu Olabilmek”³⁶⁹ başlıklı hutbede gelip geçici olan dünya hayatına kendimizi fazla kaptırmamamız, yaratılış ve dünyaya gönderiliş gayemizden uzaklaşarak Yaratıcımız’a karşı sorumluluklarımızı unutmamamız gerektiği, aynı zamanda ahireti ararken dünyadan da nasibimizi unutmamamız gerektiği vurgulanmıştır.

“İş ve Ticaret Ahlakı-Ahilik”³⁷⁰ isimli hutbede kişinin kimseye muhtaç olmadan hayatını sürdürmesi, çoluk çocuğunun nafakasını temin etmesi, bu maksatla helal ve meşru yoldan kazanç temini için çalışması, iş ve ticaret hayatının içinde bulunmasının kutsal sayıldığı, dinimizin iş ahlakından, milletimizin değerlerinden ilham alan ecdadımızın Ahilik Teşkilatı’nı kurduğu ve ticari hayatın içinde vazgeçilmez kurallardan olan doğruluk, güvenilirlik, cömertlik, tevazu gibi ahlak kurallarını teşkilat içindekilere her daim telkin ettikleri belirtilmiştir.

“Ahiret: Hesap Verme Bilinci”³⁷¹ başlıklı hutbede ahirete inanmak ve ona hazırlık yapmanın dünyayı ihmal etmek olarak anlaşılmaması gerektiği, müslümanın hem dünya hem de ahiret için çalışması gerektiği, “Dünya hayatı oyun ve eğlenceden ibarettir”³⁷² buyrulmasının dünya hayatını kötülemek için değil ahiret hayatının göz ardı edildiği bir dünya hayatının boş ve anlamsız olduğunu vurgulamak için olduğu, bizden istenenin dünya kazanımlarına sahip olmamak değil onların esiri haline gelmemek olduğu ifade edilmiştir.

³⁶⁶ “Dünya ve Ahiret İçin Çalışmanın Önemi”, Şubat 2001.

³⁶⁷ “Tükenmeyen Zenginlik Kanaat”, Mayıs 2013.

³⁶⁸ “Helal Kazanç Helal Lokma”, Temmuz 2013.

³⁶⁹ “Dünyada Yolcu Olabilmek”, Aralık 2013.

³⁷⁰ “İş ve Ticaret Ahlakı-Ahilik”, Eylül 2014.

³⁷¹ “Ahiret: Hesap Verme Bilinci”, Aralık 2014.

³⁷² Ankebût, 29/64.

“Allah Aşırı Gidenleri Sevmez”³⁷³ isimli hutbede Hz. Peygamber’in, geceleri daima namaz kılacağını, her daim oruç tutacağını ve hiç evlenmeyeceğini söyleyen aşıptan bazılarının aşırılıktan kaçınmalarını, kendisinin bazen namaz kılıp bazen uyduğunu, bazen nafle oruç tutup bazen tutmadığını ve evlendiğini söylediği, Allah’ın da kullarını aşırılıktan sakındırıp itidal sahibi olmamızı istediği, günümüzdeki pek çok sıkıntının dengenin korunmamasından kaynaklandığı, maddeye gark olmuş ancak manevi dünyası alabildiğine fakir kalmış insanlar olduğu gibi, dinimizin şiddet, terör, vahşet ve katliam kaynağı olarak görünmesine çanak tutan bazı aşırılık ve sınır tanımazlıkların da dînî çevrelerde görülebildiği belirtilmiştir.

“Dünya Ahiret Dengesi”³⁷⁴ başlıklı hutbede dünya ve ahiret arasındaki dengenin nasıl olması gerektiğinin tüm yaşantısında ölçülü olan Hz. Peygamber’in örnekliğinde görüleceği, O’nun, dünyadan el etek çekip sadece ahiret için yaşamaya karar veren sahabileri bedeninin, ailenin ve sahip olunan nimetlerin hakkını verme hususunda uyardığı, dünyanın ahiret yurduna açılan bir kapı olduğunun unutulmaması, ahiret uğruna dünyanın meşru nimetlerinden mahrum kalmamak gerektiği, dini ruhundan, ibadetleri özünden koparmak suretiyle dar kalıplara mahkum edip onları şekle indirgememek gerektiği vurgulanmıştır.

“Hayatımızı İbadet Kılabilmek”³⁷⁵ isimli hutbede Hz. Peygamber’in ibadette aşırıya gitme niyetinde olan sahabilere kendisinin zaman zaman ibadet edip bazen dinlendiğini ve evlilikten de geri durmadığını söylediği, dinde insanın tâkâtini aşacak uygulamalar olmadığı, kişiden istenenin dünyadan el ayak çekip kendisini tamamen ibadete vermek olmadığı ifade edilmiştir.

Birçoğu kesb ve dünya-ahiret dengesini kurabilmek konularını ele alan hutbelerde maddi arzuların tatminini ilk sıraya koyan insanlığın bir bunalım geçirdiği, bundan kurtuluşun ise maddeden manaya yönelerek mümkün olabileceği vurgulanmıştır. Gerek ayetlerde gerekse Hz. Peygamber’in uygulamalarında dünya ve ahiretten herhangi birini ikinci plana atıp sadece biri için çabalamanın yanlış görüldüğü, ne ahiret yokmuş gibi yaşayıp malın, mülkün, rütbenin esiri olarak ne de ahireti kazanmak için vasıta olan bu dünyaya sırt çevirerek huzura kavuşulabileceği

³⁷³ “Allah Aşırı Gidenleri Sevmez”, Mart 2015.

³⁷⁴ “Dünya Ahiret Dengesi”, Aralık 2015.

³⁷⁵ “Hayatımızı İbadet Kılabilmek”, Temmuz 2016.

ifade edilmiştir. Oysa İslam Dini'nin kişiye, ev halkını geçindirmek, başkalarına yük olmamak, tembellik etmeyip tüm insanlığın yararına işler yapmak, mal varlığı edinip ihtiyacı olanlara yardımda bulunmak gibi sorumluluklar yüklediği, insanın kuralsız ve ölçüsüzce değil hak, adalet ve doğruluktan ayrılmadan malının esiri değil sahibi olarak, malı gaye değil vasıta bilip kazancını sağlaması gerektiği belirtilmiştir. Hutbelerde kazanç sağlama ve bu kazancın esiri olmama, maddeden sıyrılıp manaya yönelme, dünya ve ahiret arasında dengeyi sağlama, bir gün başkasına kalacak dünya için hırsla kapılmama gibi ifadelerle çizilen tabloya bakıldığında tasavvuf ehlinin zühd diyerek tanımladığı ve Hz. Peygamber zamanından beri dînî hayatta uygulanagelen, ahireti kazanmak için gösterilen çabanın ifade edilmeye çalışıldığı görülmekle birlikte ne Hz. Peygamber ve ashabının ne de sonrasında yaşayan tasavvuf ehlinin zâhidâne yaşantısından herhangi bir olumlu örnek verilmediği, sisteminin büyük bir kısmını hutbede ifade edilen değerleri uygulamak yolunda biçimlendiren tasavvufun birikiminden faydalanılmadığı, bazı hutbelerde, sufilerin dünyadan tamamen el çekerek değil ondan lüzumunca faydalanmak, malın mülkün peşine düşüp gerçek gayeyi unutmamayı ifade etmek adına kullandıkları “bir lokma bir hırka” anlayışının, tembelliğin, miskinliğin ve başkalarının sırtından geçinmenin yolu olarak gösterilmesiyle tasavvufî yaşamı hatırlatan bir kavrama olumsuz mana ve muhteva yüklendiği görülmüştür.

2.1.7. Fakr

Fakr, kelime olarak; maddeten ve mânen muhtaç olma, ihtiyaç duyulan şeyin elde olmaması ve yoksulluk gibi anlamlara gelmektedir.³⁷⁶ İnsanın zorunlu ihtiyaçlarını karşılayacak imkanlardan yoksun olması³⁷⁷ olarak tanımlanan fakra, ayet ve hadislerde övülen bir haslet olarak yer verilmesi, sufilerin bu kavram üzerinde birtakım değerlendirmelerde bulunmalarında ve fakrı tasavvufî bir kavram haline getirmelerinde etkili olmuştur.

“(Yapacağınız hayırlar) kendilerini Allah yolunda adanmış, bu sebeple yeryüzünde kazanç için dolaşamayan fakirler için olsun. Bilmeyen kimseler, iffetlerinden dolayı onları zengin zanneder. Sen onları simalarından tanırsın. Çünkü onlar yüzüzlük ederek istemezler. Yaptığınız her hayrı muhakkak Allah bilir.”³⁷⁸ ve

³⁷⁶ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, II, s.1116; Cürçânî, *Ta'rifat*, s.112.

³⁷⁷ Süleyman Uludağ, “Fakr”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, XII, İstanbul 1995, s.132.

³⁷⁸ Bakara, 2/273.

“(Allah’ın verdiği bu ganimet malları) yurtlarından ve mallarından uzaklaştırılmış olan, Allah’tan bir lütuf ve rıza dileyen, Allah’ın dinine ve Peygamberine yardım eden fakir muhacirleridir. İşte doğru olanlar bunlardır.”³⁷⁹ ayetleri tasavvuftaki fakr kavramı için kaynaklık teşkil etmiştir. İlgili ayetlerde fakirlerin olumlu yönlerinin öne çıkartılması, sufilerin bu kavramı benimsemesinde etkili olmuştur.³⁸⁰ Ayetlerde geçen, kendilerini Allah yolunda adanmış olanlar ve muhacirler hiç şüphesiz ki Allah’ın sevdiği kimselerdir. Allah-u Teala’nın sevdiği kullarını fakirlik sıfatıyla anması konusunda Ebû Tâlib el-Mekkî’nin; (386/996) “Allah, sevdiklerini sevdiği sıfatlarla anar. Eğer fakirlik, O’nun için sıfatların en sevimlisi olmasaydı, sevdiklerini onunla vasıflandırmaz, o sıfatla şereflendirmezdi.”³⁸¹ ifadeleri sufilerin Allah’a ulaşmak, onun sevdiği bir kul olabilmek yolunda fakirliği neden tercih ettiklerinin bir göstergesidir.

Fakirlik, tasavvufun mahiyetini oluşturan esas ve temel dayanaklardan kabul edilmiştir. Bu da tasavvufî mertebelere ermenin yolunun fakr olduğu manasına gelir.³⁸² Ma’ruf Kerhî’ nin (ö.200/815-16 [?]) “Tasavvuf, hakikatleri almak, insanların elindekilerden ümidi kesmektir. Fakrı gerçekleştiremeyen, tasavvufu gerçekleştirememiş sayılır.”³⁸³ ifadesiyle dile getirdiği bu düşünceye göre fakr sufiler tarafından daha çok bir makam ya da hal olarak değil, Allah’a ulaşma yollarından biri olarak görülmüştür. Müzeyyin’in “Sâlikî Allah’a ulaştırın yollar yıldızlardan fazlaydı. Şimdi bu yollardan sadece fakr yolu kaldı ki o, yolların en doğrusudur.”³⁸⁴ derken kastettiği de budur.

İlk dönem zahidleri dünyayı kötüleyip fakrı zenginliğe tercih ederken bu konuda fakir sahabileri ve özellikle Ashâb-ı Suffe’yi kendilerine örnek almışlardır. Fakirlerin zenginlerden önce cennete gireceğini³⁸⁵ ve cennet ehlinin çoğunu fakirlerin teşkil edeceğini³⁸⁶ ifade eden hadisler de ilk zahidlerin yoksulluğu zenginliğe tercih etmelerinde etkili olmuştur.³⁸⁷

³⁷⁹ Haşr, 59/ 8.

³⁸⁰ Erkaya, *Kur’an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, s.182.

³⁸¹ Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtü’l-Kulûb*, II, 372.

³⁸² Azize İlhan, *Tasavvuf Dönemi Kaynak Eserlerinde Fakr Kavramı*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2004, s.6.

³⁸³ Sühreverdî, *Avârifü’l-Maârif*, s.53.

³⁸⁴ Kuşeyrî, *Risâle*, II, 544.

³⁸⁵ Tirmizî, *Sünen*, 37/ Kitabu’z-Zühd, 2351 (IV, 577).

³⁸⁶ Müslim, *Sahih*, 26/Kitabu’r-Rikak, 94 (IV, 321).

³⁸⁷ Uludağ, “Fakr”, XII, 133.

İlk Müslüman zahidler fakirliği yoksulluk manasında ele almışlar ve maddi anlam çerçevesini aşmadan sahip oldukları mal ve metâi terk etmeyi tarikatlarının temeli saymışlardır. Fakat üçüncü asırdan itibaren sufiler fakirlik ve zenginlik kavramlarını felsefileştirmişlerdir. Bunun sonucunda gerçek fakirin Allah’a muhtaç olduğunun bilincine hakkıyla varan ve bunun gereklerini yerine getiren kişi olduğu görüşü hakim olmuştur.³⁸⁸

“İşte sizler Allah yolunda harcamaya çağrılıyorsunuz. Ama içinizden cimrilik yapanlar var. Kim cimrilik yaparsa ancak kendi zararına cimrilik yapmış olur. Allah, her bakımdan sınırsız zengindir, siz ise fakirsiniz.”³⁸⁹ ayet-i kerimesindeki yerilen davranışın elde bulunan maddi zenginlikten dolayı düşülen kibir ve cimrilik hastalığı olduğunun bilincinde olan sufiler ayette bahsi geçen fakirliği kendileri için bir övünç kaynağı olarak görmüşlerdir. Onlara göre övülebilecek bir yokluk varsa o da malı mülkü olmamak değil malına ya da başka bir insana güvenmeyip her şeyin sahibi olan Allah’a muhtaç olmak ve O’na güvenmektir. Zira Allah’a nispetle bakıldığında halkın hepsi fakirdir. Bir fakir diğer fakirin ihtiyacını karşılayamaz.³⁹⁰ Sufilere göre zenginlik dünya kapılarından biridir. Kınanmış olan kibrin kaynağı da odur. Fakirlik ise ahiret kapılarından biridir. Övülmüş sıfatlardan olan zühd ve tevazunun da temelidir.³⁹¹ Onlar, kurtuluşu dünya ile olan bağlantıyı koparmanın yollarından biri olan dünyayı kuldan uzaklaştırmada yani fakırda bulmuşlardır.³⁹²

Gazzâlî, fakirliği zenginliğe tercih etme sebebini şöyle açıklamaktadır. “Fakirlik dünya meşgalesinden ve mâsivâdan uzak olmaktır. Bu bakımdan insanların bir çoğu için –hayra sarfedilse bile- zenginlikten daha makbuldür. Zira halk servete sahip olunca ister istemez bununla meşgul olur, dünyayla ünsiyet eder ve böyle olduğu ölçüde de ahiretten uzaklaşır. Allah’a ulaşmayı hedef alan sufiye yakışan mâsivâdan uzak kalmaktır. Gönül mâsivâdan uzaklaştığı ölçüde Allah’a yaklaşır.”³⁹³ İnsanın ruhunda bulunan acelecilikten faydalanıp geçici dünya hayatını ebedi olan ahiret hayatına tercih ettiren şeytanın çağrısına kulak asmamak için yapılması

³⁸⁸ İlhan, *Tasavvuf Dönemi Kaynak Eserlerinde Fakr Kavramı*, s.30.

³⁸⁹ Muhammed, 47/38.

³⁹⁰ Sülemini, *Tasavvufun Ana İlkeleri Sülemini’nin Risaleleri*, s.26.

³⁹¹ Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kütü’l-Kulûb*, II, 377.

³⁹² Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi’-d-Dîn*, IV, 352.

³⁹³ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi’-d-Dîn*, IV, 375,376.

gereken, dünyadan yüz çevirip az ile yetinmek ve böylece yaratılmış olana kul ve kölelikten kurtulmaktır.³⁹⁴

Netice olarak, sufilerin tasavvufî hayatın olmazsa olmazlarından biri olarak gördüğü fakr anlayışı, geçmişte olduğu gibi günümüz dünyasında da en büyük problemlerden biri olan maddi-manevi her türlü gücü elinde bulundurabilmek için insânî değerleri ayaklar altına alabilme potansiyeline sahip insanı dizginleyebilecek faydalı bir reçete gibi görünmektedir.

Birebir fakr olarak geçmese de; DİB'in iki hutbesinde bu kavramı çağrıştıran ifadeler yer verilmiştir.

“Hac ve Haccın Hikmetleri” başlıklı hutbede haccın farzlarından biri olan ihramın gerektirdiği kıyafet tarif edilirken yer verilen, “Dünya hayatındaki malını, mülkünü, makamını, mevkiini, zenginliğini, fakirliğini bir tarafa iterek sadece insan olarak Allah’ın evine doğru yol almaları” ifadeleri ve devamındaki Arafat’taki ortam betimlenirken “Beşerî isteklerini bir tarafa bırakan bu insanlar eğlence ve süslenmeden uzak, boyunları bükük bir halde Cenâb-ı Hakk’a yalvarırlar.”³⁹⁵ cümlelerinin ortaya koyduğu durum, ismi geçmese de Rabb’i karşısında maddî ve manevî olarak fakir olan insanın acziyetini tasvir eder. Tıpkı ahiret gibi; kimsenin malının, mülkünün ve makamının kendisine fayda etmeyeceği gerçek zenginin kim olduğunun hatırlandığı yer olan hac ortamı; sufilerin, kulun dünyada fakr sahibi olarak yaşaması gerektiği anlayışlarının bir provasını niteliğindedir.

“Sabır” başlığıyla ele alınan hutbede Allah’tan gelen ve kulun bunu değiştirmeye gücünün yetmeyeceği durumlarda sabırlı olması gerektiği belirtildikten sonra “Ancak unutulmamalıdır ki; bir lokma bir hırka diyerek tembellikte ısrar etmek her türlü yoksulluğa çare aramadan eziyet çekmek sabır değil, bir miskinliktir.”³⁹⁶ ifadelerine yer verilmiştir.

Yukarıda ele alınan iki hutbede fakr anlayışı kavram olarak geçmemiş olmakla birlikte onu çağrıştıran veya onunla ilgili ifadeler yer verilmiştir. Ele alınan ilk hutbede, dünyalıktan sıyrılmakla alakalı olumsuz bir yargı olmamakla birlikte tasavvufî muhtevadan uzak bir anlatım tercih edilmiştir. Sabır konulu ikinci hutbede ise bir lokma bir hırka anlayışı; tâbiri keyfince algılayıp uygulayanlar göz önüne

³⁹⁴ İlhan, *Tasavvuf Dönemi Kaynak Eserlerinde Fakr Kavramı*, s.23.

³⁹⁵ “Hac ve Haccın Hikmetleri”, Haziran 1989.

³⁹⁶ “Sabır”, Nisan 1998.

alınarak tembellikle eş değer tutulup, miskinlik olarak değerlendirilmiş ve tasavvuf alanına ait olan bu kullanım hakkında hiç açıklama ya da atıf yapılmaksızın tamamen olumsuz bir yargıyla muhataba sunulmuştur.

2.1.8. Murâkabe-İhsan

Tasavvuf kaynaklarında haller ve makamlar arasında yer verilen murâkabe, ihsan kavramı ile irtibatlı olması ve çalışmanın ana konusunu oluşturan DİB hutbelerinde de bu iki kavramın bağlantılı olarak kullanılması dolayısıyla her ikisinin birlikte ele alınması uygun görülmüştür.

Murâkabe kelimesi sözlükte denetlemek, gözlemek, gözetlemek, beklemek, izlemek, kollamak, korumak, dikkati belli bir noktaya toplamak anlamlarına gelirken, Allah-u Teâlâ'nın bir ismi olan Rakîb, koruyan, kendisinden hiçbir şey gizli kalmayan mânâlarını içermektedir.³⁹⁷ Murâkabe, bir tasavvuf terimi olarak; kulun, bütün hallerinden ve her ânından Rabb'inin haberdar olduğunu bilmesi³⁹⁸, kalbini Allah'a yönelterek O'nunla meşgul olması ve sadece O'nu düşünerek³⁹⁹ kalbini kötü işlerden korumasıdır.⁴⁰⁰ Murâkabe aynı zamanda içinde fare bulunan deliği bekleyen kedinin dikkatiyle Allah'tan gelecek feyzleri beklemek anlamına da gelmektedir.⁴⁰¹ Kul zâhir ve bâtınının, dış ve iç aleminin sürekli biçimde Allah'ın gözetimi altında olduğunu ve kendisinin O'nun huzurunda bulunduğunu kesin şekilde bildiği zaman murâkabe halini gerçekleştirmiş sayılır.⁴⁰²

Kelime ve terim anlamlarından da anlaşılacağı üzere iç aleminin nefsi kontrol etmek manasına gelen murâkabe aslında tam anlamıyla tasavvufun, kulun ulaşmasını istediği mertebedir. Sufiler tasavvufî yaşamın temel hedefi olan nefsi eğitmek için mücadele, riyazet, dervişlerin hürmet ve hizmet etmeleri gibi çeşitli yöntemler benimsemişlerdir. Nefs eğitiminde murâkabeyi yol ve usul olarak benimsemiş olan Cüneyd-i Bağdâdî'ye,⁴⁰³ “Gözümü harama bakmaktan nasıl koruyayım” diye sorulması üzerine; “Sana bakanın (Hakk'ın) bakışının senin baktığın şeye

³⁹⁷ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, I, 1204-1205; Süleyman Uludağ, “Murâkabe”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, XXXI, İstanbul 2006, s. 204.

³⁹⁸ Cürcani, *Ta'rîfat*, s.141; Suad el-Hakim, *Yirmi Birinci Yüzyılda İhya-u Ulumi'd-Din*, Yonis İnanç (çev.), Nefes Yayınları, İstanbul 2015, s.447.

³⁹⁹ Suad el-Hakim, *Yirmi Birinci Yüzyılda İhya-u Ulumi'd-Din*, s. 447.

⁴⁰⁰ Seyyid Cafer Seccadî, *Tasavvuf ve İrfan Terimleri Sözlüğü*, Hakkı Uygur (çev.), Ensar Neşriyat, İstanbul 2007, s.335.

⁴⁰¹ Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2001, s.256.

⁴⁰² Uludağ, “Murâkabe”, XXXI, s.204.

⁴⁰³ Hucvîrî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s.234.

bakmandan daha önde olduğunu bilmekle korunabilirsin”, diyerek cevap vermiştir.⁴⁰⁴ Nakşibendiyye’de ise seyr u sülûkun bir parçası haline gelmiş olan murâkabe⁴⁰⁵; melâmet ehlinin, Hakk’ı daima hatırdâ tutmak ve onun türlü tecellilerini temaşa halinde olmak diye tanımladıkları “gönül beklemek”ten başkası değildir.⁴⁰⁶ Murâkabeyi bir usul olarak benimsemiş olmasalar dahi nefsi terbiyeyi amaçlayan her şeyhin müridinden beklentisi “Nerede olursanız olun, O sizinle beraberdir”⁴⁰⁷ ayeti gereğince Allah’ın tüm kulları üzerinde gözetleyici olduğunu bilerek davranmalarındır. Zira sufiler nezdinde murâkabenin terk edilmesi günahların ard arda gelmesinin sebeplerindendir.⁴⁰⁸ Kuşeyrî’nin Risâle’sinde geçen; talebelerinden her birine birer kuş vererek bunları hiç kimsenin olmadığı bir yerde kesmelerini isteyen ve şeyh tarafından diğer öğrencilere göre daha fazla ilgiye mazhar olan öğrencinin, “Hiç kimsenin beni göremeyeceği bir yer bulamadım”, diyerek kuşu sağ getirmesini anlatan kıssada⁴⁰⁹ hiç şüphesiz ki o öğrenciyi hocası nazarında kıymetli kılan şey murâkabe sahibi olmasıdır.

Cibril Hadisi olarak bilinen, Hz. Peygamber’in iman, İslam ve ihsan kavramlarını açıkladığı rivayette ihsânı, “Allah’a O’nu görüyormuş gibi kulluk etmendir, sen O’nu göremesen de O seni görüyor”⁴¹⁰ ifadeleriyle açıklaması; sufilerin bu kavram ile murâkabe arasında sıkı bir bağ kurmalarında etkili olmuştur. Hatta ihsan, murâkabe sonucunda ulaşılan mertebe olarak değerlendirilmiştir.⁴¹¹ Sözelimi İbn Arabî’nin (ö.638/1240), “Kulların en mutlusu Efendisi onu murâkabe ederken O’nu murâkabe edendir”⁴¹² ifadelerinden anlaşılmaktadır ki murâkabe, kuldan Allah’a ve Allah’tan kula olmak üzere iki çeşittir. Murâkabeyi iki yönlü olarak algılayan⁴¹³ sufilere göre ihsan hadisinin ilk kısmı kulun Allah’ı murâkibesini,

⁴⁰⁴ Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi’ d-Dîn*, IV, 716.

⁴⁰⁵ Kübra Zümrüt, *Tasavvuf Klasik Eserlerinde ve Nakşibendiyye Tarikatı Örneğinde Muhasebe ve Murâkabe*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2010, s.3.

⁴⁰⁶ Cemal Kurnaz, “Gönül”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1996, XIV, 152.

⁴⁰⁷ Hadîd, 57/4.

⁴⁰⁸ Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtü’l-Kulûb*, I, 186.

⁴⁰⁹ Kuşeyrî, *Risâle*, I, 522.

⁴¹⁰ Buharî, *Sahih*, 36/ Kitâbu’l-İman, 50 (I, 27).

⁴¹¹ Zümrüt, *Tasavvuf Klasik Eserlerinde ve Nakşibendiyye Tarikatı Örneğinde Muhasebe ve Murâkabe*, s.2.

⁴¹² Muhyiddin İbnü’l-Arabî, *Fütuhât-ı Mekkiyye*, Ekrem Demirli (çev.), Litera Yayıncılık, İstanbul 2011, XVI, 372.

⁴¹³ İbn Arabî, *Fütuhât-ı Mekkiyye*, XVI, 370.

ikinci kısım ise Allah'ın kulu murâkabesini göstermektedir.⁴¹⁴ Kuşeyrî, *Risâle*'sinde; padişahın karşısındayken gözü yanlışlıkla bir hizmetçiye kayan vezirin, padişah o hizmetçi hakkında şüpheli bir iş yaptığı için vezirim ona baktı düşüncesine kapılmasın diye padişah kendisini şaşı sanıp bu bakış onun huyudur diyene kadar ne zaman padişahın huzuruna gitse daima tek tarafa bakmasını anlatan kıssa, insanın yaratıcısı karşısında riayet edeceği murâkabe halinin nasıl olması gerektiğinin bir örneğidir.⁴¹⁵

Menâzilü's-Sâirîn adlı eserinde seyr u sülûkta kat edilmesi gereken mertebeleri on kısma ayıran Herevî murâkabeye “muamelat”, diğer tasavvuf klasiklerinde murâkabe kavramı altında ele alınan ihsâna ise “vadiler” kısmında ayrı bir başlık olarak yer vermiştir.⁴¹⁶ Murâkabeyi üç dereceye ayıran Herevî'ye göre birinci derece, müridin kendi zillet ve değersizliği karşısında Hakk'ın azamet ve yüceliğini idrak etmesi sonucunda oluşan tazim duygusunun meydana getirdiği murâkabe hali, ikinci derece kişinin murâkabe edildiğinin bilincine sahip olması, üçüncü derece ise Hakk'ın zaman da dahil olmak üzere mevcudattan önce var olduğunu müşahade etmek suretiyle ezeli oluşunu ve zatının kıdemini murâkabe etmektir.⁴¹⁷ Bu tanımlama murâkabenin ikinci boyutu olan kulun Rabb'inin rızasını gözetmesini kapsamaktadır. Allah'ın kulunu gözetmesini ise ihsan kavramı ile açıklayan Herevî⁴¹⁸; kulun ulaşması gereken ihsan mertebesini, hal açısından saf hale getirmek suretiyle niyetle ihsan, gizlemek suretiyle hallerde ihsan, devamlı Hakk'a hicret etmek suretiyle vakitte ihsan olmak üzere üç dereceye ayırmaktadır.⁴¹⁹

“Her işte O'nu gözet
Çünkü o da seni gözetmekte”⁴²⁰

İfadeleriyle murâkabeyi kısa ve öz bir şekilde anlatan İbn Arabî de bu kavramı Cibril Hadîsi çerçevesinde ele almış görünmektedir.

Murâkabe kavramını hal olarak kabul eden Serrâc; kulun murâkabesinin, kalbinde ve gönlünde bulunan şeylere Allah'ın muttali' olduğunu bilip yakînen

⁴¹⁴ İhsan hadisinin bu şekilde yorumlanması Kuşeyrî'nin *Risâle*'sini tercüme eden Süleyman Uludağ tarafından esere dipnot olarak eklenmiş bir bilgidir. Tasavvufî eserlerde murâkabe kavramı ile ilgili yapmış olduğumuz inceleme sonucunda; mutasavvıflar tarafından hadise dair böyle bir sınıflandırma yapılmamış olsa bile onların da murâkabe kavramını iki yönlü anlamış olduğunu gördüğümüz için biz de bu ifadeyi kullanma lüzumu hissettik.

⁴¹⁵ Kuşeyrî, *Risâle*, I, 520.

⁴¹⁶ Herevî, *Menâzilü's-Sâirîn*, s.91, 113.

⁴¹⁷ Abdurrezzak Tek, *Tasavvufî Mertebeler*, Emin Yayınları, Bursa 2008, s.109-110.

⁴¹⁸ Erkaya, *Kur'an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, Otto Yayınları, Ankara 2017, s.200.

⁴¹⁹ Herevî, *Menâzilü's-Sâirîn*, s.113.

⁴²⁰ İbn Arabî, *Fütûhât-ı Mekkiyye- Nefs Terbiyesinin Esasları*, s. 193.

kavraması ve bu surette kalbini, Allah'ın zikrinden alıkoyan şeytan ve nefse karşı koruması olduğunu söylemektedir.⁴²¹ Ona göre hal ehli kimselerin sahip oldukları nimetlerin en yücesi devamlı murâkabeye ermiş olmalarıdır.⁴²² Murâkabeye; Ebû Tâlib Mekkî makam,⁴²³ Kuşeyrî muhasebe makamını tamamladıktan sonra ulaşılabilecek bir merteye,⁴²⁴ Gazzâlî ise muhasebeden önce varılması gereken bir makam⁴²⁵ olarak eserlerinde yer vermişlerdir.

Yukarıda ana hatlarıyla açıklanmış olan murâkabe ve ihsan kavramları DİB hutbelerinde toplamda altı kere konu edinilmiştir.

Bunlardan “İsra ve Miraç” başlığı taşıyan hutbede Hz. Peygamber'in ihsânı tarif edişi ele alınmış ve “İhsan ibadet ederken sanki Allah'ı görüyormuşsun gibi ibadet etmendir. Her ne kadar sen O'nu görmüyorsan da, O seni görür.” şeklindeki ifadesine yer verilerek bu hadisin namazın müminin miracının göstergesi olduğu belirtilmiştir. Devamında ise “Namaz ibadetini Allah'ı görüyormuş gibi uyanık bir ruh haliyle yapmak gerektiği” belirtilmiştir.⁴²⁶

“İyi Bir Kul Olmak” isimli hutbede ihsan hadisinde geçen “Allah'ı görüyormuşçasına ibadet etmek” ifadesi önceki hutbenin aksine dar bir çerçevede ele alınmayıp Cibril Hadisi'nden kastedileni yansıtacak şekilde ibadetin geniş anlamda kulluk demek olduğu belirtilmiştir. Bu anlamda insanın doğumundan ölümüne kadar her an kul olduğu ve Allah'la karşı karşıya olmanın şuuru ve dikkati içinde olunması gerektiği ifade edilmiştir. Sadece namaz kılarken değil; sokakta, evde, işyerinde, tarlada, alışveriş sırasında, dershanede velhasıl her an ve durumda Allah'ın huzurunda bulunmanın idraki içinde olmanın ihsan derecesinin bir gereği olduğu belirtilmiştir.⁴²⁷ Bu ifade ise sufilerin anladığı ihsan ile aynı manayı içermektedir.

“İbadetin Önemi” ismiyle yayınlanan hutbede ibadette en önemli unsurun niyet ve ihlâs olduğu, ibadetlerimizi yaparken Allah'ın rızasını gözetip O'nu görüyormuş gibi ibadet etmemiz gerektiği, biz O'nu görmesek de O'nun bizi gördüğü⁴²⁸ ifade

⁴²¹ Serrâc, *Luma* , s.51.

⁴²² Serrâc, *Luma* , s.18.

⁴²³ Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, I, 188.

⁴²⁴ Kuşeyrî, *Risâle*, I, 520.

⁴²⁵ Suad el-Hakim, *Yirmi Birinci Yüzyılda İhya-u Ulumi'd-Din*, s.285.

⁴²⁶ “İsra ve Miraç”, Mayıs 1982.

⁴²⁷ “İyi Bir Kul Olmak”, Kasım 1985.

⁴²⁸ “İbadetin Önemi”, Mayıs 1986.

edilirken ihsan hadisinin kendisine yer verilmeden sadece muhteva olarak değinilmesi söz konusudur.

“Dua ve zikir” gibi müminin hayatının büyük ve önemli bir kısmını kaplaması gereken konuda ise “İnsan nefsinin ve şeytanın dürtüklemesiyle ne zaman bir kötülüğe yönelse, hemen Rabb’inin kendisini görmekte olduğunu, kalbinden geçenleri bildiğini hatırlar”⁴²⁹ ifadelerine yer verilirken, Allah’ın kulunu her daim görüp gözetlemesi kulun da her daim bunun şuurunda Allah’ı gözeterek yaşaması demek olan murâkabe ve ihsan kavramlarına değinilmediği görülmektedir.

“Müslüman İşini Sağlam ve Güzel Yapar” konulu hutbede ihsan kavramı konuyla bağlantılı olarak kullanılıp, “Her alanda işini en güzel şekilde yapmak dinimizde ihsan kelimesiyle ifade edilmektedir” şeklinde tanımlanarak dînî terminolojinin dışında sözlük anlamıyla kullanılmıştır. “Allah her şeyde ihsanı farz kılmıştır”⁴³⁰ hadisi ise yine aynı minvalde “İnsanın yaptığı her işi ve görevi kurallarına ve tekniğine uygun olarak sağlam, güzel, kaliteli, en iyi ve mükemmel şekilde yapması gerektiğini belirttiği” şeklinde açıklanmıştır. Bahsi geçen metinde ihsan hadisine de yer verilmiş olup, “Yapmakta olduğumuz her işi Allah’ın görüp gözettiği ve yapılan tüm yararlı işlerin Allah’a kulluk kapsamında bir ibadet olarak telakki edilip önemseyerek güzel ve sağlam yapılması gerektiği” belirtilmiştir.⁴³¹

Hem ihsan hem de murâkabe kavramlarının aynı metin içinde üstelik tasavvufî muhtevaya bir hayli yakın şekilde kullanılmış olduğu “Kulluğun Özü: İhsan” hutbesinde; ihsan hadisine detaylı bir şekilde yer verilmiştir. Hutbe, “İhsansız İslam’ın gerçek kulluğu yansıtmayacağını”, “İnancın sadece bir söz, bir amel değil aynı zamanda ihlâs ve samimiyetle bezenmiş bir niyet olduğunu”, “İhsânın iman ve ibadetlerimizin bir otokontrolü olduğunu” vurgulayan ifadeler içermektedir. “Kerim Kitabımız’ın pek çok ayetinde Rabb’imizin murâkabesi altında olduğumuz, her halimize şahit olan Allah’a bilinçli bir şekilde kulluk etmemiz gerektiğinin ve her an Allah’ın gözetiminde olduğumuzu bilerek yaşamamız gerektiğinin” vurgulandığı bir metin olan ihsan hutbesinde⁴³² murâkabe ve ihsan kavramlarının açıklanmaya çalışıldığı görülmektedir.

⁴²⁹ “Dua ve Zikir”, Aralık 2004.

⁴³⁰ Müslim, *Sahih*, 11/ Kitâbu’s-Sayd ve’z-Zebâih, 57 (III, 374).

⁴³¹ “Müslüman İşini Sağlam ve Güzel Yapar”, Kasım 2005.

⁴³² “Kulluğun Özü: İhsan”, Ağustos 2015.

Yukarıda bahsi geçen hutbelerde ihsan ve murâkabe kavramlarının ele alınış çerçevesine bakıldığında; bazı hutbelerde ikisine de yer verilmeden içerdikleri muhtevadan bahsedildiği, bazısında ise kavramlar kullanılmakla birlikte içeriğin zayıf kaldığı ve kavramın sahip olduğu derin mananın yansıtlamadığı görülmüştür. Yayınlanan iki hutbede ihsan ve murâkabenin sufilerin anladığı mânâda kulun her daim Allah'ın gözetimi altında olduğunu bilerek yaşaması gerektiği düşüncesiyle örtüşecek şekilde kullanıldığı, bir hutbede ise ihsan kavramı açıklanırken sözlük anlamının tercih edildiği ve dînî terminolojinin dışında bir kullanımın muhataba sunulduğu görülmüştür.

Tasavvuf kültüründe bir makam veya hal olarak değerlendirilen ve zengin bir içerikle ele alınan murâkabe ve ihsan kavramlarının bahsi geçen hutbelerde söz konusu içerik göz önünde bulundurulmaksızın ele alındığı ve bu alana herhangi bir atıf yapılmadan anlam çerçevesi ortaya konulduğu tespit edilmiştir.

2.1.9. Zikir

Sözlükte; “bir şeyi anmak, hatırlamak, yâd etmek, tekrar etmek, daha önce elde edilen bilginin akla getirilmesi”⁴³³ anlamlarına gelen zikir tasavvufî düşüncede “Allah’tan başka her şeyi unutmak” olarak anlaşılmıştır.⁴³⁴

“Ey iman edenler Allah’ı çok zikrediniz.”⁴³⁵ “Allah’ı zikretmek en büyük ibadettir.”⁴³⁶, “Siz beni zikredin ki ben de sizi zikredeyim”⁴³⁷ gibi pek çok ayet ile kullarına kendisini anmalarını, unutmamalarını, her daim O’nunla irtibatlı olmalarını emreden Allah Teâlâ, yaratılışı itibarı ile dünyaya meyleden nefsinin peşine takılıp hak yoldan sapmaması için insana bir reçete sunmuştur.

Zikir, Kur’an-ı Kerim’de türevleriyle birlikte geçtiği birçok ayette⁴³⁸; Allah’ı dil ile hamd, tesbih ve tekbir ile övmek, nimetlerini anmak, bunları kalpte hissetmek ve tefekkür etmek, kulluğun gereklerini akıl, beden ve mal ile yerine getirmek, namaz kılmak, dua ve istiğfarda bulunmak, vahiy, ilim, ikaz gibi çeşitli anlamlarda kullanılmıştır.⁴³⁹ Sufiler tarafından, “Allah’tan başka her şeyi unutarak”⁴⁴⁰, gaflet ve

⁴³³ Fîrûzâbâdî, *Kâmûsu'l-Muhît*, II, 1964; Reşat Öngören, “Zikir”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, XLIV, İstanbul 2013, s.409.

⁴³⁴ Kelâbâzî, *Taarruf*, s.123.

⁴³⁵ Ahzâb, 33/41.

⁴³⁶ Ankebut, 29/45.

⁴³⁷ Bakara, 2/152.

⁴³⁸ Bakara, 2/152; Bakara, 2/203; Mâide, 5/4; Cum’a, 62/9; Müzzemmil, 73/8; A’lâ, 87/9.

⁴³⁹ Öngören, “Zikir”, XLIV, 409.

nisyandan kurtulmak”⁴⁴¹ olarak ifade edilen zikir, tasavvufî gelenekte anlam daralmasına uğrayarak Allah’ı anmaya, özellikle dil ile yapılan zikre hasredilmiştir.⁴⁴²

Hız. Peygamber’in, altın ve gümüş infak etmekten hatta düşmanla boğaz boğaza mücadele etmekten daha kıymetli gördüğü ve amellerin en faziletlisi olarak nitelediği Allah’ı zikretmek⁴⁴³ sufiler tarafından Allah’a giden yolda temel şart olarak kabul edilmiş ve dâimî zikir olmaksızın hiç kimsenin Allah’a ulaşamayacağı ifade edilmiştir.⁴⁴⁴ Bu sebeple sufiler günlerini ve gecelerini belli bölümlere ayırarak her vakte özel zikirler belirlemiş, bu vesileyle neredeyse vakitlerinin tamamını Allah’ı anarak/zikrederek geçirmişlerdir.⁴⁴⁵

Kur’an-ı Kerim’de namaz, oruç, zekat gibi ibadetler için “çok namaz kılınız”, “çok oruç tutunuz” gibi ifadeler olmamasına karşılık zikir için “Allah’ı çok zikrediniz.”⁴⁴⁶ ifadesinin bulunması sufilerin zikre fazlası ile önem vermelerini sağlamıştır.⁴⁴⁷ Onlar için zikri kıymetli bir ibadet yapan sebeplerden biri de belli bir vaktinin olmayışıdır. “Onlar ki ayaktayken, otururken ve yatarken Allah’ı zikrederler.”⁴⁴⁸ ayeti gereğince kul bütün vakitlerde farz veya nafile olarak zikretmekle memurdur. Namaz bütün ibadetlerin en şerefli olduğu halde bazı vakitlerde kılınması caiz değilken kalp ile zikre her daim devam edilir.⁴⁴⁹

Sehl b. Abdullah et-Tüsteri’nin “Rabb Teâlâ’yı unutmaktan daha büyük bir günah bilmiyorum.” ifadesi de göz önüne alındığında⁴⁵⁰ sufilerin neden zikirsiz geçen bir anlarının dahi olmadığı daha iyi anlaşılabilir.

Sufiler zikrin kalbe tesir edebilmesi için de devamlı olması gerektiğini savunmuşlardır. Az dahi olsa devamlı surette bir taşın üzerine damlayan suyun iz bıraktığı ama bir defa ya da seyrek aralıklarla yere dökülen suyun fazla bile olsa orada bir etkisi olmadığı gibi zikrin de devamlı olmayanının kalbe tesir

⁴⁴⁰ Kelâbâzî, *Taarruf li-Mezhebi Ehli’t-Tasavvuf*, s.123.

⁴⁴¹ Herevî, *Menâzilü’s-Sâirîn*, s.109.

⁴⁴² Erkaya, *Kur’an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, s.139.

⁴⁴³ İbn Mâce, *Sünen*, 33/Kitâbü’l-Edeb, 53 (I, 607).

⁴⁴⁴ Kuşeyrî, *Risâle*, II, 464.

⁴⁴⁵ Ebû Tâlib Mekkî, *Kütü’l-Kulûb*, I, 35 vd.

⁴⁴⁶ Ahzâb, 33/41.

⁴⁴⁷ Mustafa Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1990, s.59.

⁴⁴⁸ Âl-i İmrân, 3/191.

⁴⁴⁹ Kuşeyrî, *Risâle*, II, 468.

⁴⁵⁰ Kuşeyrî, *Risâle*, II, 471.

edemeyeceğini ifade etmişlerdir.⁴⁵¹ Onlar, kişinin günün belli vakitlerinde yapmakla sorumlu olduğu zikri yerine getirmemesini; kendisine farz kılınan iyilik ve takvada yardımlaşmanın gereği olarak kendine ya da başkalarına faydalı olacak bir işle meşgul olması, ilim öğrenmesi ya da dinlemesi gibi sebeplerle mübah görmüşlerdir. Çünkü bunlar da Allah'ı zikretmek, O'nun için amelde bulunmak ve yolunda yürümektir.⁴⁵²

Sufiler, can alma meleğinin zikreden kula “Canını şimdi mi alayım sonra mı?” diye sorduğunu ifade etmiş⁴⁵³ ve bu denli önemli gördükleri zikri yerine getirebilmek, insanî zaaflarından ötürü ondan geri kalmamak için birtakım tedbirler almışlar, hatta uykuyu çağrıştırdığı için evlerinde yastık dahi bulundurmaktan imtina etmişlerdir.⁴⁵⁴ Allah'ı anmaktan geri kalmayı ise işlenen günahlar ile alâkalandırmışlardır. Gece ibadeti için kalkmak istediği halde uykuya yenik düştüğünü ifade eden bir kişiye Hasan Basrî “Seni yatağa bağlayan şey günahların” diyerek işlenen günahların zikre mânî olduğunu ifade etmiştir.⁴⁵⁵

Sufinin vakitlerinin tamamını kaplayan zikir; biri dilin diğeri ise kalbin zikri olmak üzere iki çeşittir. Müritlerin kendilerine gelen afet ve musibetleri def ettikleri kılıç olarak kabul edilen kalbin zikri diğer çeşidine göre daha kıymetli görülmüştür. Bununla birlikte kalbî zikir mertebesine ulaşmanın yolu da dil ile yapılan zikirdir.⁴⁵⁶ Bunların haricinde kıymetinin ölçülemediği üçüncü bir zikir çeşidi vardır ki o da; Hakk ile yakınlık sebebiyle muhabbet ve hayâ ile dolmaktır.⁴⁵⁷

Sufiler tarafından, kulların yapacakları ibadetlerin en faziletliyelerinden sayılan, Alemlerin Rabb'ine götüren en kestirme yol olarak görülen⁴⁵⁸ zikrin amacı nefsi terbiye etmektir. Nefsi terbiye etmeyen zikir, zikir sayılmamış⁴⁵⁹ her ne kadar çok kıymetli bir amel olsa da manaları kalbe yerleşmedikten sonra bir takım kelimeleri dil ile söylemenin hakîkî zikrin mükafatına eriştiremeyeceği ifade edilmiştir.⁴⁶⁰ Bununla birlikte, “Zikredilen tek olsa da; zikir muhtelif, zikredenlerin durumu ise

⁴⁵¹ Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, I, 976.

⁴⁵² Ebû Tâlib Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, I, 36, Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, I, 1007-1012.

⁴⁵³ Kuşeyrî, *Risâle*, II, 469.

⁴⁵⁴ Ebû Tâlib Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, I, 83.

⁴⁵⁵ Ebû Tâlib Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, I, 87.

⁴⁵⁶ Kuşeyrî, *Risâle*, II, 465.

⁴⁵⁷ Serrâc, *Luma'*, s.200.

⁴⁵⁸ Ebû Tâlib Mekkî, *Kütü'l-Kulûb*, I, 33.

⁴⁵⁹ Mehmet Kasım Özgen, “Tasavvuf Felsefesinde Zikir Kavramı”, *Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1/2, Aralık 2013, s.215.

⁴⁶⁰ Gazzâlî, *İhyâu Ulûmid'd-Dîn*, IV, 158.

farklı farklıdır.” sözünde de ifade edildiği gibi kullar Allah’ı zikretmede farklı dereceleredirler.⁴⁶¹ Henüz kalbî zikir mertebesine ulaşamamış, sadece birtakım kelimeleri telaffuz etmekten öteye geçemeyen ve zikirden zevk almayan kulun yapması gereken Allah ile arasında bir ünsiyet meydana gelebilmesi için yalnızca dil ile dahi olsa her daim zikre devam etmektir. Zira bir şeyi seven nasıl ki onu daima anıyorsa, bir şeyi çok anan da er ya da geç onu sever. Alışkın olmadığı bir yemeği yemekte ilk başta zorlanan ama yedikçe ona alışıp bir daha bırakamayan kişi gibi kul da zikir esnasında başlarda zorlansa ve zevk almasa da zikre devam ettikçe O’nu anmadan duramaz hale gelir.⁴⁶²

İlk dönemlerde basit bir usulle ve ferdî olarak yapılan zikir, tekke ve zaviyelerin kurulmasından sonra sufiler tarafından belli kurallar çerçevesinde ve toplu olarak yapılmaya başlanmıştır.⁴⁶³ Günümüzde ibadet olmaktan çıkıp seyircilere görsel bir malzeme olarak sunulan zikir âyinleri, tasavvufî gelenekte müritlerin gönüllerinin hazır olduğu zamanlarda tabii olarak icra edilmiştir.⁴⁶⁴

Sufilere göre zikir telkinini ilk yapan kişi Hz. Peygamberdir. Buna göre O, Hulefâ-yı râşidîne değişik usullerle zikir telkin etmiş, daha sonra tarikatlar da bu usullere göre zikirlerine yön ve şekil vermişlerdir. Hz. Peygamber’in, Mekke’den Medine’ye hicret ederken mağara arkadaşı Hz. Ebubekir’in kulağına üç defa zikir telkin etmesi kuûdî ve hafî zikre, Hz. Ömer Müslüman olduğunda Kelime-i Tevhid’i ona sesli olarak telkin etmesi üzerine Hz. Ömer’in ayakta duramayıp çökmesi kuûdî zikre, Hz. Ali’ye diz çöktürüp gözlerini yumdurup üç kere “Lâ ilâhe illallah” dedirtmesi cehrî zikre kaynaklık teşkil etmiştir. Kalbî zikir ise harfsiz ve sessiz olarak Hz. Osman’a telkin edilmiştir.⁴⁶⁵

Melâmetilere göre zikir; Allah’ı düşünmek, O’nun kudretini ve büyüklüğünü idrâke çalışmaktır. Âdâb ve erkâna boğulmuş zikir meclisleri, kıyafet ve törenle Allah’a ulaşmak mümkün değildir. Bu ortamlarda riya tehlikesi vardır.⁴⁶⁶

⁴⁶¹ Serrâc, *Luma*, s.200.

⁴⁶² Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi’-d-Dîn*, I, 869-870.

⁴⁶³ Mehmet Necmettin Bardakçı, “Sufilerin Zikir Yöntemlerinin Âdâb-Erkân Bağlamında Tasavvuf Kültürüne Katkıları”, *Arayışlar*, S.17, 2007, s.20.

⁴⁶⁴ Kadir Özköse, “Tarikatların Ortak Unsurları”, *Tasavvuf El Kitabı*, Kadir Özköse (ed.), Grafiker Yayınları, Ankara 2012, s.229.

⁴⁶⁵ Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, s.201-202.

⁴⁶⁶ Bardakçı, “Sufilerin Zikir Yöntemlerinin Âdâb-Erkân Bağlamında Tasavvuf Kültürüne Katkıları”, s.37.

Tüm bu ifadelerden anlaşıldığı üzere tasavvufî gelenekte zikir, dilin ve kalbin ne dediğini bilmeden birtakım sözlerin şuarsuzca tekrar edilmesi⁴⁶⁷ değil, aksine İslam kültür ve geleneği ile uyumlu bir şekilde her kelimesinde her hareketinde bir anlam olan, kişinin kalbini ve bedenini eğiten, ona her daim Allah'ı hatırlatan ve Rabb'ine layık kul haline getiren bir eğitim metodudur.

DİB hutbelerinde 2004 yılı da dahil olmak üzere zikir ile alakalı herhangi bir hutbeye rastlanılmazken 2005 yılından sonra konu ile alakalı dört hutbe tespit edilmiştir.

“Dua ve Zikir”⁴⁶⁸ başlıklı hutbede insan hayatının en değerli anının dua ve zikre yönelerek Allah ile baş başa kaldığı zaman olduğu ifade edilmiş, dua ve zikrin kul ile Allah arasında kuvvetli bir bağ peyda ettiği, bunlardan uzak kalmanın kişinin yaratıcısı ile irtibatının zayıflamasına sebep olacağı ve bunun sonucunda da dînî hayatında gevşeklik meydana geleceği belirtilmiştir.

Dua ve zikir ile iç içe yaşamanın, Allah'ı görüyormuş gibi yaşamak olduğu, müminin zamanını manen diri tuttuğu, her anına ve her davranışına bilinç kattığı, bir taraftan dünyevi kazançlarını elde etse de gönlünün kendisini seven, koruyan, gözetenle birlikte olmasını sağladığının ifade edildiği hutbede Allah'ı zikrederek onu unutmayan kulun kolay kolay kötülük işleyemeyeceği, yaşadığı manevi güzellikleri kaybetmemek için O'nun koyduğu sınırları çiğneyemeyeceği ifade edilmiştir.

Hutbede dua ve zikrin, Allah-u Teâlâ'nın sevgi ve rahmet kaynağına bağlanma başvurusu manasına geldiği, onlarla yaşamanın huzur içinde yaşamak olduğu belirtilmiş, namazlarımızda okuduğumuz Fatiha Suresi'nde de müminin nasıl dua ve zikirde bulunacağının öğretildiği cümlelerin her rekatta okunması dolayısıyla kişiyi dua ve zikirle iç içe tuttuğu belirtilmiştir.

“Allah'ı Çokça Zikretmeliyiz”⁴⁶⁹ isimli hutbede göklerde ve yerde bulunan her şeyin yaratılış gayesine uygun hareket ederek lisan-ı halleriyle yüce Allah'ı andığı, O'nu zikretmeyen hiçbir varlığın olmadığı ifade edilmiş, insanın da her vesileyle kendisini anmasını isteyen Mevla'yı hayat yolculuğunun her safhasında anıp zikretmesi gerektiği ifade edilmiştir.

⁴⁶⁷ Cihad Tunç, “İslam Dininde Zikir ve Duâ”, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, S.5, Kayseri 1988, s.36.

⁴⁶⁸ “Dua ve Zikir”, Ocak 2005.

⁴⁶⁹ “Allah'ı Çokça Zikretmeliyiz”, Mart 2011.

Hutbede karanlıkların ışıkla aydınlanması gibi nazargâh-ı ilahî olan kalplerin de ancak Allah'ı anmakla nurlanıp huzura kavuşacağı, zikreden bir kulun Rabb'inin her daim kendisini görüp gözettiğini bildiği ve bu sebeple ferdî ve sosyal yaşantısında söz ve davranışlarında O'nun rızasına uygun olarak yaşayacağı vurgulanmıştır.

Rabb'imizi çalışırken, otururken, istirahat ederken her daim anmamız, zikirle iç dünyamızı aydınlattığımız gibi bu nur ile davranışlarımızı da aydınlatmamız gerektiğinin ifade edildiği hutbede bunu başaran kişilerin Allah'ın rızasına ermiş örnek şahsiyetler olacağı belirtilmiştir.

Hutbe, en büyük zikir olan Kur'an'dan ve Hz. Peygamber'in sünnetinden ayrılmayarak dünyada ve ahirette kazananlardan olunması temennisi ile sonlandırılmıştır.

“Zikir ve Gönül Huzuru”⁴⁷⁰ isimli hutbede zikrin Yüce Allah'ı tanımak, O'nun rızasını aramak, hiç kimsenin olmadığı yerde dahi Allah'ın olduğu ve bizi gördüğü şuuru ile O'ndan sakınmak, yaşam tarzımızı ve gönül dünyamızı gözden geçirerek kendimizle hesaplaşmak, bizi Rabb'imizden uzaklaştıracak her şeyi kalbimizden söküp atmak manasına geldiği ifade edilmiş ve bu zikrin de dil, kalp ve beden ile yapılabileceği belirtilmiştir.

Hayatın telaşı ve kargaşası içinde dünya meşgalesine dalıp giden ve kaybolmaya yüz tutan, mutluluğu ve huzuru geçici hazlarda arayan insanı huzura kavuşturacak şeyin Allah'ı zikretmekten geçtiğinin ifade edildiği hutbede; zikrin, inananların davranışlarına yön veren, hayatlarını anlamlı kılan çok önemli bir ibadet olduğu ve Hz. Peygamber'in bildirdiği, Rabb'imizi zikredebileceğimiz özlü sözlerden bazılarının “lâ ilâhe illallah”, “sübhanallah”, “elhamdülillah”, “Allahuekber” olduğu belirtilmiştir.

“Zikir: Kalplere Hayat Veren İksir”⁴⁷¹ başlıklı hutbede göklerde ve yerde bulunan her şeyin kendilerine özgü bir lisanla Allah'ı tespih ettiği, insanın da zikrederek gönül, zihin, beden ve dil ile bu tespihe ortak olduğu ifade edilmiş ve zikrin; Allah'ın birliğini, sonsuz kudretini ve yüceliğini dile getirmek, onun nimetlerini tefekkür etmek, gündelik hayatın ruhlarımızı yorgun düşüren

⁴⁷⁰ “Zikir ve Gönül Huzuru”, Aralık 2012.

⁴⁷¹ “Zikir: Kalplere Hayat Veren İksir”, Kasım 2015.

çekişmelerinden, meşgalelerinden uzaklaşıp Rabb'imizin rızasını aramak, benliğimizdeki hak ve hakikati perdeleyen her türlü örtüyü kaldırmak, gafletten kurtulmak manalarına geldiği belirtilmiştir.

Hutbede zikrin dil, kalp ve beden ile olduğu, dil ile zikrin Allah'ı anmak, hak ve hakikati söylemek, kalp ile zikrin Allah'ın varlığı ile ilgili her türlü şüpheden uzaklaşıp O'nun muhabbetiyle hemhal olmak, beden ile zikrin ise tüm benliğimizle Allah'ın rızasını aramak, varlığımızı ve imkanlarımızı O'nun yolunda seferber etmek demek olduğu ifade edilmiştir.

İnsanın bazen yaratılış amacından uzaklaşıp, zikrin tadını unutup mutluluğu ve huzuru başka yerde aradığı oysa ki; Allah'ı bulanın hiçbir şey kaybetmeyeceği fakat O'nu kaybedenin hiçbir şey bulamayacağı ifade edilerek huzuru bulmanın yolunun Allah'ı bulmaktan geçtiği vurgulanmıştır.

Bahsi geçen dört hutbenin incelenmesi sonucunda; hutbelerin zikir konusunda biraz daha detaylandırılabilir olsa da mevcut haliyle genel İslamî görüşü yansıttığı, bu görüş ile aynı minvalde seyreden tasavvufî geleneğe de uyumlu olduğu, bununla birlikte hutbelerde; zikri Allah'a ulaşma yolunda temel düsturlarından biri edinen sufilerin eserlerinden ve bu konudaki görüşlerinden herhangi bir istifadede bulunulmadığı gözlenmiştir.

2.1.10. Nefs

Sözlükte; “can, kendi, bir şeyin özü, cevher, su, ceset, kan” gibi anlamlara gelen nefis kelimesi,⁴⁷²Kur'an-ı Kerim'de zâtullah, insan ruhu, kalp-sadr, insan bedeni, bedenle beraber ruh, insana kötülüğü emreden kuvvet, zât ve cins olmak üzere sekiz ayrı manada kullanılmıştır.⁴⁷³

Kelam ve felsefe; nefsin mâhiyeti, soyut mu somut mu olduğu, beden ile arasındaki ilişki üzerinde dururken⁴⁷⁴, tasavvuf konuyu farklı bir açıdan ele almıştır. Sufilere göre nefsten maksat ne ruh, ne beden, ne kan ne de hakkında tartışılan diğer şeylerdir. Onlara göre nefis, “Nefsimi temize çıkaramam, şüphe yok ki nefis kötülüğü emreder.”⁴⁷⁵ ayetinde de ifade edildiği üzere şerrin kaynağı, kötülüğün temelidir.⁴⁷⁶

⁴⁷² İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, III, 688-690.

⁴⁷³ Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, OTTO Yayınları, Ankara 2014, s.363-364.

⁴⁷⁴ Mehmet Uyar, *Sufi Benliğin İnşasında Nefs*, Litera Yayıncılık, İstanbul 2017, s.33-41.

⁴⁷⁵ Yûsuf, 12/53.

⁴⁷⁶ Hucvîrî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s.235.

Bu sebeple sufiler nefsin zaafları, hileleri, kötülükleri, hastalıkları, bunları tedavi etmenin yolları, kötülüklerinden korunmanın çareleri ve terbiyesi gibi konular üzerinde durmuşlardır.⁴⁷⁷

Tasavvufta âlemin özeti olarak görülen insan, Cenâb-ı Hakk'ın cemal ve celal sıfatlarının her ikisinin tecelli ettiği bir varlıktır. Buna bağlı olarak insanda karşıtlıklar, meleklik ve hayvâniyet, erdem ve sefahat iç içe geçmiş durumdadır. İnsandaki bu karşıtlıklar tasavvufî gelenekte ruh ve nefis başlığı altında toplanmıştır.⁴⁷⁸ Sufilere göre müminin ruhu onu cennete, nefsi ise cehenneme çağırır. Zira cennetin dünyadaki numunesi ruh, cehennemin ki ise nefstir.⁴⁷⁹

Sufiler, kişinin Allah ile ünsiyetine zarar veren⁴⁸⁰, kul ile Rabb'i arasındaki en büyük perde olan nefsi⁴⁸¹ en azılı düşman olarak görmüş ve onunla mücâhede etmeyi tasavvuf yolunun temel şartı olarak kabul etmişlerdir.⁴⁸² Bu azılı düşmanla baş edebilmenin yolu da öncelikle onu tanımaktan geçer. Nefsi hakkında cahil olan başkası hakkında daha çok cahil olur. Allah'ı tanımak da aynı şekilde nefis hakkında bilgi sahibi olmakla mümkündür. “Kendini bilen Rabb'ini bilir.” ifadesinin yansıması olarak kul, kendisinin fânî bir varlık oluşuna istinaden Allah'ın bâkî olduğunu, kendisinin zillet Rabb'inin izzet sahibi, kendisinin ubudiyet Rabb'inin rubûbiyet sahibi olduğunu bu yolla bilebilir.⁴⁸³

Sufilerin en büyük düşman olarak şeytanı değil de nefsi görmelerinin sebebi ise kötülüğü ilk nefsin başlatması, sonra şeytanın onu alıp süsleyip kalp için cazip hale getirmesidir.⁴⁸⁴ Yani onlara göre şeytanın kişiden istediği bir şeyi elde edebilmesi için nefste o şeye dair arzu bulunması gerekir.⁴⁸⁵

Nefse hakim olmanın bir dağı tırnakla kazıyıp yerinden sökmekten daha zor olduğunu bilen sufiler⁴⁸⁶ nefsi her an hesaba çekip,⁴⁸⁷ kalbine gelen hislerin dünyevî

⁴⁷⁷ Süleyman Uludağ, “Nefis”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, XXXII, İstanbul 2006, s.527

⁴⁷⁸ Osman Nuri Küçük, “Nefsin Mertebeleri”, *Tasavvuf El Kitabı*, Kadir Özköse (ed.), Grafiker Yayınları, Ankara 2012, s.54.

⁴⁷⁹ Hucvîrî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s.239.

⁴⁸⁰ Kuşeyrî, *Risâle*, I, 440.

⁴⁸¹ Kuşeyrî, *Risâle*, I, 442.

⁴⁸² Hucvîrî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s.241.

⁴⁸³ Hucvîrî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s.236, 237.

⁴⁸⁴ Hucvîrî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s.250.

⁴⁸⁵ Muhâsibî, *Riâye*, s.325.

⁴⁸⁶ Hucvîrî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s.251.

⁴⁸⁷ Ebû Tâlib Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, I, 184.

bir çıkar için mi yoksa Allah için mi olduğuna bakmayı bu yolda atılacak ilk adım olarak belirlemişlerdir.⁴⁸⁸

Onlar, özü itibarıyla hiçbir zaman yok olmayacak olan nefsin kendisini değil vasıflarını yok etmek için çabalamışlardır.⁴⁸⁹ Başboş gezen köpeğin verilen eğitim sonrası avladığının helal hale gelmesi gibi⁴⁹⁰; kendisinde kibir, gazap, kin, haset gibi müminin manevi hayatına zararı dokunacak illetli vasıflar bulunan nefsi⁴⁹¹ terbiye edip ahirete faydası olacak ameller için ondan faydalanma yoluna gitmişlerdir.

Sufiler, Mevla'sına muhtaç olduğunu bildiği zaman istikamet bulacak olan nefsi⁴⁹² doğru yola sokabilmek için onun hevâ ve heveslerine muhalefet etmeyi usul edinmişlerdir.⁴⁹³ Lakin onlar nefse sadece haramı istediği zaman değil helal arzuları için de muhalefet etmişlerdir. Sufilere göre, şeytan kulu sakıncalı olanlara götürebilmek için, izin verilen şehvetlerle tuzak kurar. Nefs helal olan şeylere alışıp onlara güç yetirebildiğini gördükçe haramı arzu etme isteği de artar.⁴⁹⁴ Çünkü şehvet birdir. Helali arzu eden şey haramı da arzu eder.⁴⁹⁵ Kişi konuşma lezzetine alıştığında gerekli olmayan yerlerde de konuşmaya, her arzu ettiğine baktığında helal olmayanı da bakmaya, üzerinde hakim olmadığı her organla harama düşmeye başlar.⁴⁹⁶ Bu sebeple sufiler kaçınılamayacak kadar zorunlu gereksinim duydukları şeylere yönelmiş bunun haricindeki izin verilmiş arzularından dahi uzak durmuşlardır.⁴⁹⁷ Nefsi otuz-kırk sene havucu hurma pekmezine batırıp yemek istediği halde ona muhalefet eden Serî Sakatî (ö.251/865),⁴⁹⁸ hacca giderken düştüğü kuyudan çıkabilmek için "İmdat" demesini murad eden nefsine karşı çıkıp kuyuda kalmaya razı olan Ebu Hamza Horasânî (ö.290/902)⁴⁹⁹ bu durumun en bariz örneklerindendir.

Sufilerin nefse karşı olan bu hassas tavırlarında onun cehalet ve hırs sıfatları belirleyici etken olmuştur. Çünkü onlara göre nefis, bal sürülmüş bir ekmeğin

⁴⁸⁸ Ebû Tâlib Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, I, 166.

⁴⁸⁹ Hucvîrî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s.249.

⁴⁹⁰ Hucvîrî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s.242.

⁴⁹¹ Kuşeyrî, *Risâle*, I, 305,306.

⁴⁹² Ebû Tâlib Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, I, 180.

⁴⁹³ Kuşeyrî, *Risâle*, I, 440,441.

⁴⁹⁴ Hakîm Tirmizî, *Nefs Terbiyesi*, Mehmet Zahit Tiryaki (çev.), İlk Harf Yayınevi, İstanbul 2014, s.27.

⁴⁹⁵ Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, III, 154.

⁴⁹⁶ Hakîm Tirmizî, *Nefs Terbiyesi*, s.28.

⁴⁹⁷ Hakîm Tirmizî, *Nefs Terbiyesi*, s.38.

⁴⁹⁸ Kuşeyrî, *Risâle*, I, 445.

⁴⁹⁹ Kelâbâzî, *Taarruf*, s.178.

kenarından yemek yerine ortasına konup kanatları bala bulaştığı için orada ölen sinek ya da ışığa duyduğu hırdan ötürü ateşe cahilce atılıp helak olan kelebek gibidir.⁵⁰⁰ Bu sebeple onlar azına alıştığında fazlasını, helaline alıştığında haramını da isteme potansiyeli bulunan nefse müsamaha göstermeyip, ona haz verecek yumuşak ve güzel görünümlü elbiseler giymekten dahi uzak durmuşlar, sadece mahrem yerlerini örtmek amaçlı giydikleri kıyafette sert kıldan ve kalın yün ipliğinden yapılan elbiseler ile yetinmişlerdir.⁵⁰¹

Temel tasavvufî anlayışlardan biri olan Melâmet hareketi her hususta nefsi kınamayı, onun ayıplarından bahsetmeyi, nefsi her zaman kusurlu görmeyi esas almıştır.⁵⁰² Bununla birlikte “Nefsin tüm haz ve arzularını terk etmektir.”⁵⁰³ diyerek tanımladıkları tasavvuf yolunda nefslerini hor ve hakir görme konusunda tüm sufiler azami gayret göstermiş, kendilerini dünyada da ahirette de hiçbir şeye layık görmemişlerdir. Kendisine “İnsanların halini nasıl görüyorsun?” diye sorulan Fudayl b. İyaz’ın “İçlerinde ben olmasam toptan affa nail olacak halde.”⁵⁰⁴ ifadesi, nefis zindanından çıkıp ebedî özgürlüğe kavuşma sevdasındaki sufilerin⁵⁰⁵ genelinin tavrıdır.

Sufiler kişiye rahatlama getiren her türlü sevinci bedene yayılan bir zehir gibi görmüş ve kalbi öldüren bu sevincin, nefse ölümü, kıyameti, hesabı unutturduğunu savunmuşlardır.⁵⁰⁶ Bu sebeple sufiler, kişiye rahatlık ve sevinç yapılan iyi amelden de gelse nefsin rahatladığı bu kapının kapatılması gerektiğini ifade etmişlerdir.⁵⁰⁷ Onlar için kişinin huzur bulacağı tek şey amelleri sırf Allah’a ulaşmak gayesiyle yapıp Rabb’inin razı olduğu bir kul olma vasfına erişmektir. *Kuşeyrî Risâlesi*’nde anlatılan, senelerce caminin ön safında namaz kılıp bir gün gecikince insanlara karşı mahcup olup utanan ve ibadetlerden duyduğu şevkin ihlâstan değil insanların onu görmesi sebebiyle olduğunu anlayıp bir süre camiye gelmeyerek geçmiş namazlarını kaza eden şeyhin durumu yukarıda bahsi geçen ifadelerin nezih bir örneğidir.⁵⁰⁸

⁵⁰⁰ Ebû Tâlib Mekkî, *Kûtü'l-Kulûb*, I, 182.

⁵⁰¹ Kelâbâzî, *Taarruf*, s.30.

⁵⁰² Uludağ, “Nefs”, XXXII, 528.

⁵⁰³ Kelâbâzî, *Taarruf*, s.34.

⁵⁰⁴ Kelâbâzî, *Taarruf*, s.70.

⁵⁰⁵ Kuşeyrî, *Risâle*, I, 333.

⁵⁰⁶ Hakîm Tirmizî, *Nefs Terbiyesi*, s.35.

⁵⁰⁷ Hakîm Tirmizî, *Nefs Terbiyesi*, s.77.

⁵⁰⁸ Kuşeyrî, *Risâle*, I, 331.

Sufilere göre kişinin nefis terbiyesinde dikkat etmesi gereken önemli bir husus da onun neyi arzuladığını bilip ona karşı tedbir almaktır. Nefsin, zaten arzulamadığı bir şeyden mahrum bırakılarak terbiye edilmesi mümkün değildir.

İnsanların hal ve gidişatının değişikliği nisbetinde mücâhede ve riyâzet yolları da değişir. Burada kaide herkes dünyalıktan nereye bağlanmışsa onu terk etmesidir. Mesela İnsanlardan bir kısmı servete, bir kısmı rütbeye, bir kısmı ise mevkiye gönül bağlamıştır. Yemek şehvetinden kaçıp da riya şehvetine düşme...⁵⁰⁹

Sufiler terbiye etmeye çalıştıkları nefsin kâmil bir insan olana kadar kat ettiği aşamaları Kur'an-ı Kerim'deki ifadelerle dayandırarak⁵¹⁰ nefs-i emmâre, nefs-i levvâme, nefs-i mülhime, nefs-i mutmainne, nefs-i râziye, nefs-i mardiyye, nefs-i kâmile olmak üzere yedi mertebe ile ifade etmişlerdir.⁵¹¹

Hz. Peygamber'in büyük cihat olarak nitelendirdiği ifade edilen nefis ile mücadelenin⁵¹² sonucu "Nefsini hevâ ve hevese uymaktan men edene gelince, onların yurtları cennettir."⁵¹³ ayetinde buyurulduğu üzere her müminin arzusu olan cennettir. Bu sebeple Gazzâlî kişinin, en ufak bir hatasında dahi aile fertlerini ya da hizmetkarlarını azarlarken, azgınlığı onlarinkinden çok daha fena olup ahireti kaybetmesine sebep olacak nefsini nasıl olup da ıslah etmediğini,⁵¹⁴ bunun olsa olsa ya gizli küfürden ya da ahmaklıktan kaynaklanacağını belirtmiştir.⁵¹⁵

DİB hutbelerinde nefis başlığı ile yayımlanan iki hutbe bulunmakla birlikte bunların haricinde konu içinde nefis kavramına değinilen çokça hutbe olduğu tespit edilmiştir. Bahsi geçen hutbelerden bazılarında yalnızca ibadetlerin nefsi kontrol edici özelliğinden bahsedilip kavram oldukça dar bir çerçevede ele alındığı için bu ifadeler bir arada belirtilip sonrasında içerik olarak nispeten daha yoğun olan hutbeler değerlendirilmiştir.

"Oruç nefsi kontrol için tutulur."⁵¹⁶, "Oruç, irade terbiyesini öğreterek nefsin arzularına gem vurmaya öğretir."⁵¹⁷, "Oruç, nefsin hırs ve isteklerini kırar."⁵¹⁸,

⁵⁰⁹ Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, III, 156.

⁵¹⁰ Yûsuf, 12/53; Kıyâmet 75/2; Şems 91/7; Fecr 89/27-28.

⁵¹¹ Mustafa Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, s.211.

⁵¹² Hz. Peygamber'in Tebük Seferi'nden dönüşte söylediği ifade edilen bu sözün sıhhatli olmadığı ifade edilmekle birlikte benzer bir hadis Tirmizi'nin Sünen'inde geçmektedir. "Mücahid nefsiyle cihad edendir." (Tirmizi, Sünen, Fedâilü'l-cihâd, 2)

⁵¹³ Nâziât 79/40.

⁵¹⁴ Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, IV, 733,734.

⁵¹⁵ Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, IV, 752.

⁵¹⁶ "Üç Aylar Geliyor", Mayıs 1980.

⁵¹⁷ "İslam'da Orucun Hikmet ve Fazileti", Mayıs 1981.

⁵¹⁸ "Ramazan Ayının ve Orucun Fazileti", Haziran 1982.

“Dinimizde ibadetlerin gayesi kalplere Allah sevgisini yerleştirmek, her an Allah’ı hatırlamaktır. Böylece nefsin insanları kötü yola itecek istekleri engellenecek, karşılıklı şefkat ve merhamet duyguları gelişecektir.”⁵¹⁹, “Oruç sonundaki manevi sevinç ile bayram yapıyoruz. Bu sevincin kaynağı irade ve nefis hakimiyetidir.”⁵²⁰ ifadelerine yer verilen beş hutbede oruç ve diğer ibadetlerin nefsi kontrol altına aldığı ifade edilmiş fakat nefsin ne olduğu ya da niçin kontrol edilmesi gerektiği gibi herhangi bir ayrıntıya girilmemiştir.

“Nefis Muhasebesi”⁵²¹ başlıklı hutbede dünya hayatının muhasebesini en ince ayrıntısına kadar yapan insanın manevi hayatına yönelik değerlendirmeyi de aynı titizlikle yapıp kendisini hesaba çekmesi gerektiği ifade edilmiş ve bu ömrünü nerde tükettiğini gözden geçirerek yapılan nefis muhasebesinin yarın ağır bedeller ödeyip ahireti kaybetmeyi engelleyeceği belirtilmiştir.

“Regaip Kandilinin Işığında”⁵²² isimli hutbede kişinin kendisini daima bir muhasebe içinde tutarak günahattan uzak kalabileceği, nefsi murâkabe etmenin iyiliklerin doğmasına, hayatın daha düzenli hale gelmesine ve faziletlerin çoğalmasına vesile olacağı ifade edilmiştir.

“İslam’da Sağlık ve Gençlik”⁵²³ hutbesinde nefsin insan üzerinde hakları olduğu ve bu doğrultuda kişinin, nefsinin ihtiyacı olan helal ve temiz gıdayı ona vermesi, istirahatini temin etmesi, bedenî ve rûhî sağlığını koruması, ona haksızlık etmemek için sigara, içki, uyuşturucu gibi maddelerle sağlığını tahrip etmemesi, kumar ve sefahat alemlerinde vakit geçirmemesi gerektiği belirtilmiştir.

“Nefis Muhasebesi”⁵²⁴ başlıklı hutbede insanın yaratılışı itibarıyla hayra da şerre de meyli bulunup, iradesini iyi ya da kötü yönde kullanabilen bir varlık olduğu ve bu sebeple “Kötülüğü emrettiği” ifade edilen nefsin kendi haline bırakılmaması gerektiği vurgulanmıştır. İnsanın, dünya hayatının muhasebesini yaptığı gibi manevi hayatının da muhasebesini titizlikle yapması gerektiği belirtilmiştir. İnsanı durmaksızın yoldan çıkarmaya çalışan nefis ve şeytanla daima mücadele halinde olunması gerektiği, İslam’ın terbiye metoduyla eğitilmeyerek her kötü arzusuna evet

⁵¹⁹ “İbadetin Gayesi”, Ağustos 1982.

⁵²⁰ “Ramazan Bayramı” Ocak 1999.

⁵²¹ “Nefis Muhasebesi” trs.

⁵²² “Regaip Kandilinin Işığında”, Nisan 1981.

⁵²³ “İslam’da Sağlık ve Gençlik” Şubat 1985.

⁵²⁴ “Nefis Muhasebesi”, Temmuz 1990.

denilen nefsin azgınlaşıp putlaşarak dünya ve ahirette insanı felakete sürükleyecek amansız bir düşman haline geleceği ifade edilmiştir.

“İslam’da Tevbe”⁵²⁵ isimli hutbede insanın; nefs-i emmare, şeytan ve şehvetlerin tesiriyle zaman zaman yanılıp hata edebildiği, Allah’ın yasak kıldığı fiilleri işleyip günah ve isyan içine düşebildiği bu durumda kula düşen görevin tevbe etmek olduğu belirtilmiştir.

“Günahlardan Arınmak”⁵²⁶ hutbesinde, insanı ahlaki değerlerden uzaklaştıran şeyin kötülüğe meyyal olan, kişinin kendi nefsi olduğu ifade edilmiş; akli selimin, fitratın ve dinin emrine boyun eğdirilmeyen bir nefsin insanı mağlup edeceği vurgulanmıştır. İnsanın, nefsin bitmek tükenmek bilmeyen heva ve heveslerinin esiri olunca gayri meşru şeyleri de mübah göreceği, ırz ve namus mefhumlarını unutacağı, menfaatleri için yalan söyleyeceği, başkalarının kusurlarını araştıracağı belirtilmiş; güzel ahlaka ulaşabilmek için nefsin isteklerine uymamak, nefsi eğitmek ve buna rağmen vuku bulan durumlardan arınmak için tevbe etmek ve bu kusurlu davranışlardan dönmek gerektiği ifade edilmiştir.

“Kainat ve İnsan”⁵²⁷ başlıklı hutbede insanın ne kadar imkana sahip olursa olsun, kendisine bağışlanmış olan herhangi bir organın dahi ihtiyaç duyulduğu taktirde tedavisiyle başa çıkamadığı, insanın kendisine verilen nimetleri düşündüğünde yaratanına karşı kalbinin imanla dolup taşması gerektiği, bu gibi sebeplerden ötürü İslam büyüklerinin “Nefsini bilen, Rabb’ini bilir.” dedikleri belirtilmiştir.

“Orucun Hikmetleri”⁵²⁸ isimli hutbede nefsin iyiliğe de kötülüğe de meyli olduğu, insanın ilâhî emirlere kulak verip o istikamette hareket ettiği taktirde Allah’ın rızasına ulaşacağı, nefsânî arzularına göre yol tutarsa o yolun insanı sefahate ve günah bataklığına düşüreceği ifade edilmiştir.

“Kendini Bilmek”⁵²⁹ başlıklı hutbede insana bahşedilen özelliklerden birinin iyiyi kötünden ayırt edebilme kabiliyeti olduğu ve insanın hayat boyu sürecek öğrenme serüveninde en önemli aşamanın, nefsin terbiye edilmesi, cehalet, taassup, nefret ve ihtiras gibi duyguların ulvî faziletler lehine kontrol edilmesi, maddî beden

⁵²⁵ “İslam’da Tevbe”, Kasım 1990.

⁵²⁶ “Günahlardan Arınmak”, Mayıs 1996.

⁵²⁷ “Kainat ve İnsan”, Aralık 1999.

⁵²⁸ “Orucun Hikmetleri”, Kasım 2001.

⁵²⁹ “Kendini Bilmek”, Ocak 2011.

yanında manevî bir kimliğin keşfedilmesi demek olan “kendini bilme” aşaması olduğu belirtilmiştir. Maddî tabiattan manevî tabiata doğru bir seyir takip eden bu sürecin Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî tarafından “Hamdım, piştim, yandım”, kültürümüzde ise “Kendini bilen Rabb’ini bilir.” ifadesiyle özetlendiği ifade edilmiştir. Hutbede Yûnus Emre’nin; (ö.720/1320)

*“İlim, ilim bilmektir.
İlim kendin bilmektir
Sen kendini bilmezsen
Ya nice okumaktır*

*Okumaktan murat ne?
Kişi Hakkı bilmektir.
Çün okudun bilmezsin
Ha bir kuru emektir.”*

dörtlüklerine yer verilmiş, devamında ise kendini bilmeyen kimsenin sorumlu olduğu bir yaratıcının varlığını görmezden geldiğinden kendi hevâ ve hevesini ilahlaştırma peşinde olacağı belirtilmiştir.

“Ölüm En Etkili Nasihattir”⁵³⁰ isimli hutbede dinimizin bizden dünya ile ahiret arasında denge kurmamızı istediği, kötü olanın dünya değil dünyevî isteklere ve arzulara boyun eğip Allah’ı unutmak olduğu belirtilmiş ve dünyevî ihtiraslara kapılmayı önlemenin yolunun ölümü çokça hatırlamak olduğu ifade edilmiştir.

“İman, Özgürlük ve Bağımlılık”⁵³¹ başlıklı hutbede iman sahibi kişinin nefsin hevâ ve heveslerine, istek ve arzularına, şehvet ve tutkularına teslim olmaması, icap ederse Yûsuf Peygamber gibi zindana atılmayı göze alması ama nefsin kötülüğü emretmesine fırsat vermemesi gerektiği ifade edilmiş; eğitilmemiş nefsin önce hevâ ve arzuların, sonra şeytan ve başkalarının esiri olmaya mahkum olduğu, bu sebeple terbiye ve tezkiye edilerek özgürleşen nefsin kurtuluşa erebileceği belirtilmiştir.

“Gerçek Özgürlük Allah’a Kulluk”⁵³² isimli hutbede insanın Allah’a kulluk ederek özgürleşeceği ve asıl iradenin nefsin hevâ ve heveslerine, istek ve arzularına, şehvet ve tutkularına teslim olmaktan sakınmak demek olduğu ifade edilmiştir.

Yukarıda alıntılarda bulunulan on altı hutbeye bakıldığında nefsin kötü bir şey olduğu ve ona itaat edilmemesi, insanın nefsini hesaba çekmesi ve onu eğitmesi, nefsin insan üzerindeki haklarının helal yoldan karşılanması gerektiği gibi genel bir çerçevede konunun işlendiği görülmektedir. Bunun yanında nefsin muhasebe ve

⁵³⁰ “Ölüm En Etkili Nasihattir”, Eylül 2011.

⁵³¹ “İman, Özgürlük ve Bağımlılık”, Şubat 2014.

⁵³² “Gerçek Özgürlük Allah’a Kulluk”, Mayıs 2017.

murâkabesi, terbiye ve tezkiyesi, nefs-i emmare gibi kavramlara, nefsinin bilen Rabb'ini bileceği, Mevlânâ'nın "Hamdım, piştım, yandım" sözüne, Yûnus Emre'nin "İlim kendin bilmektir..." diye devam eden ifadelerine yer verilen hutbelerde tasavvufî içerikten bir miktar faydalanıldığı görülse de, neredeyse bütün sistemi nefsi terbiye etmek üzerine kurulmuş olan tasavvufun yanında bu kullanımların çok yüzeysel kaldığı ve tasavvufun nefse dair geniş muhtevasından yeteri kadar istifade edilmediği gözlenmiştir.

2.1.11. Zâhir-Bâtın

Sözlükte "açık, berrak, âşikâr olmuş" anlamına gelen zâhir⁵³³ ve "gizli olmak, bir şeyin iç yüzüne ve bir kimsenin sırlarına vâkıf olmak"⁵³⁴ manasına gelen bâtın, mutasavvıfların dînî ilimleri sınıflandırmak için kullandığı iki kavramdır. Sufiler tarafından hadis, fıkıh ve kelam gibi ilimler zâhir ilmi sayılırken, tasavvuf bâtın ilmi olarak isimlendirilmiştir.⁵³⁵

Tasavvufu diğer İslâmî ilimlerden ayıran en bariz fark aklın yanında farklı bir bilgi kaynağına daha müracaat etmesidir. Sufiler metafizik alanda aklı sınırlı gördüklerinden bilgi kaynağı olarak aklın yanında kalbe de ehemmiyet verirler.⁵³⁶ Dolayısıyla varlık ve olayların görünen yüzü, nasların literal anlamı için kullanılan zâhir terimi, verilerine akıl ile ulaşan ilimleri kapsayan bir isim olmuştur.⁵³⁷ Bunun yanında naslardaki gizli manaları, ibadetlerin manevi ve ahlaki özünü, varlık ve olayların arkasındaki sırları açıklığa kavuşturan bâtın ilmi ise tasavvufu ifade eden bir kavram olarak kabul edilmiştir.⁵³⁸

Kur'an ve hadisler de dahil olmak üzere İslam'a dair her şeyin zâhir ve bâtın olmak üzere iki yönlü olduğunu ifade eden sufilere göre⁵³⁹ zâhir ve bâtın birbirinden ayrı iki şey olmayıp; dış organlarla yapılp görülen namaz, zekat oruç gibi işlerle; kalpte olup açığa vurulmayan, Allah'tan başka kimsenin hakikatini bilemeyeceği iman, ihlâs, sevgi, şükür, takva gibi amellerin kastedildiği iki kavramdır.⁵⁴⁰

⁵³³ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, II, 657.

⁵³⁴ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, I, 228; Bekir Topaloğlu, "Bâtın", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, V, İstanbul 1992, s.187.

⁵³⁵ Süleyman Uludağ, "Bâtın İlmi", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, V, İstanbul 1992, 188.

⁵³⁶ Osman Nuri Küçük, "Bilgi Kaynağı ve Vasıtası Olarak "Kalp""⁵³⁶, *Tasavvuf El Kitabı*, Kadir Özköse (ed.), Grafiker Yayınları, Ankara 2012, s. 48.

⁵³⁷ İbrahim Kâfi Dönmez, "Zâhir", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, XLIV, İstanbul 2013, s.85.

⁵³⁸ Uludağ, "Bâtın İlmi", V, 188.

⁵³⁹ Serrâc, *Luma*, s.26.

⁵⁴⁰ Serrâc, *Luma*, s.25.

Bâtın ilmi denince kastedilen, şeriatın dışında ona zıt bir ilim değil onun hakikati, özüdür. Bu öze ulaşmanın yolu da şeriata uymaktır.⁵⁴¹ Zîrâ zâhirî anlamdaki bilgi eksikliği bâtınî boyuttaki manevî gelişmelerde sapmalara yol açabilmektedir. Kabuğu sağlam olmayan bir meyvenin içinin kalitesini kaybetmesi nasıl kaçınılmaz bir durumsa bedensel ve sosyal boyutta dînî kurallara uyulmadığında da manevî değer yargılarının kaybolması kaçınılmaz olacaktır.⁵⁴² Bu sebeple Hucvîrî, Gazzâlî, Sühreverdî (ö.632/1234) gibi birçok sufi; taşkınlıklarını, kendi inanç ve düşüncelerini bâtın ilmi diye takdim edenlere karşı “Zâhire aykırı düşen her bâtın bâtıldır.” kaidesini benimsemiş,⁵⁴³ önce zâhirî ilimleri öğrenip uygulamış ve eserlerinde de ibadetler ile alakalı ilmihallerde bulunabilecek bilgilerin birçoğuna yer vermişlerdir.⁵⁴⁴ Çünkü onlara göre şariat nasıl özü koruyan bir kabuksa bâtınî yönü olmayan zâhir ilmi de içi boş bir kabuk mesabesindedir.⁵⁴⁵

İnsanın kulluk vazifesinin bir gereği olarak yerine getirdiği ibadetlerin şer'an belirlenen bir şeklî yönü, hükümleri, esasları vs. olduğu gibi bir de manası ve bâtını vardır. İşte tasavvufta asıl olan ibadetlerin bütün şekil unsurlarının muhafazasıyla birlikte bu suretleri bir mana üzere yerine getirmektir. Sufiler çoğunlukla ihmal edilen bu mana boyutuna dikkat çekmek için sıkça ibadetlerin bir ruh ve mana üzere ifa edilmesinden bahsederler.⁵⁴⁶

Sufilere göre ibadetlerin asıl amacı insanın kulluk ve sorumluluk bilincini derinleştirmek, insanı Allah'tan başka varlıklara kul olmaktan kurtararak hürriyete kavuşturmak, manevî ve ahlâkî bakımdan olgunlaştırarak mutluluğa erdirmektir.⁵⁴⁷ İbadetlerin sadece şekil şartlarının yerine getirilerek hedeflenen gayeye ulaşamayacağını bilen Gazzâlî ve onun gibi düşünen birçok sufi ibadetlerin asıl manasına vakıf olamayıp görünen kısmını yeterli görenlerin kabukta kalacağını, öze

⁵⁴¹ Ferzende İdiz, “Tasavvufta İlm-i Zahir-İlm-i Batın Anlayışı”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S..25, Erzurum 2006, s.234.

⁵⁴² İbrahim Işıtan, “Dergâhlarda Zâhir-Bâtın Bilgi Dengesinin Sûfî Şahsiyet Gelişimine Katkısı ve Şeyh Şâbân-ı Velî (ö.976/1569) Örneği”, *Kastamonu Üniversitesi III. Uluslararası Şeyh Şa'bân-ı Velî Sempozyumu*, Kastamonu 2016, s.370.

⁵⁴³ Uludağ, “Bâtın İlmi”, V, 189.

⁵⁴⁴ Özellikle Kûtü'l-Kulûb ve İhyâu Ulûmi'd-Dîn bu hususta en bariz örneklerin görülebileceği iki eserdir.

⁵⁴⁵ İdiz, “Tasavvufta İlm-i Zahir - İlm-i Batın Anlayışı”, s.237.

⁵⁴⁶ Mustafa Çakmaklıoğlu, *İbn Arabî'ye Göre İbadetlerin Manevî Yorumları*, İnsan Yayınları, İstanbul 2015, s.88.

⁵⁴⁷ Himmet Konur, “Namaz”, *Tasavvuf El Kitabı*, Kadir Özköse (ed.), Grafiker Yayınları, Ankara 2012, s. 403.

dalanların ise basiret sahipleri arasına karışacağını ifade etmiş⁵⁴⁸ ve eserlerinde birçok İslâmî ritüelin asıl gayesinin ne olduğunu detaylı olarak ifade etmişlerdir.

İslam'ın en önemli kurallarından biri olan temizlik, sufiler tarafından bol su ile beden ve elbiseleri yıkamak değil kalp temizliği olarak anlaşılmıştır.⁵⁴⁹ Onlara göre bütün ibadetlerde öncelikli olarak bâtın temizliği şarttır. Maddi anlamda pislik su ile giderilip insan temizliğe kavuşurken dînî anlamdaki temizliğe ise kalpten şeytanın pisliliği giderilmekle ulaşılır.⁵⁵⁰ Bedeni temizlemek için nasıl mutlak su lazımsa kalbi temizleyebilmek için de halis ve saf bir tevhid lazımdır. Karışık ve dağınık bir tevhid inancı ile kalp temizliği gerçekleştirilemez.⁵⁵¹

Tasavvuf yoluna günahlardan tevbe ederek giren sufiler abdesti de bir nevî tevbe gibi görüp Rabb'inin karşısına çıkmak için hazırlanan kulun manevî yönden temizlenmesi olarak değerlendirmişlerdir.⁵⁵² Onlara göre bir mümin abdest aldığı zaman şeytan onun korkusundan köşe bucak kaçır. Çünkü o Allah'ın huzuruna girmeye hazırlanıyordur.⁵⁵³ Fakat şeytanın o kişiden kaçabilmesi için zâhirdeki temizliğin bâtına da yansması; el yıkandığı zaman kalbin de dünya sevgisinden yıkanması, ağza su verildiği zaman ağzın mâsivânın zikrinden tahliye edilmesi, burna su verildiği zaman abdest alan kişinin şehvet kokusunu kendisine haram kılması, yüz yıkandığı zaman alışık olunan ünsiyet edilen şeylerin tümünden yüz çevrilmesi ve Hakk'a yönelmesi, baş mesh edildiğinde işlerin Hakk'a teslim edilmesi, ayak yıkandığında Allah Teâlâ'nın emretmiş olduğu haktan gayrı bir yerde ikamete niyet edilmemesi gerekmektedir.⁵⁵⁴

Kul tıpkı abdestte olduğu gibi namazda da yerine getirdiği kaide ile kalbî durumunu uyumlu hale getirmelidir. Zîra gafıl bir kişi namaza kalktığı zaman tıpkı sineklerin bal damlasına üşüşmesi gibi şeytanlar başına üşüşür.⁵⁵⁵ Namaza duran kişi zâhiri ile kibleye bâtını ile de huzur-ı ilâhîye döner.⁵⁵⁶ Tekbir aldığı zaman Allah onun kalbine bakar.⁵⁵⁷ Eğer kalbinde Allah Teâlâ'dan daha çok yer kaplayan bir varlık varsa ona "Yalan söylüyorsun! Kalbindeki Allah dilinde söylediğin gibi

⁵⁴⁸ Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, I, 668.

⁵⁴⁹ Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, I, 335.

⁵⁵⁰ Çakmaklıoğlu, *İbn Arabî'ye Göre İbadetlerin Manevî Yorumları*, s.105,107.

⁵⁵¹ Hucvîrî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s.345.

⁵⁵² Hucvîrî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s.359.

⁵⁵³ Sühreverdî, *Avârifü'l-Maârif*, s.324.

⁵⁵⁴ Hucvîrî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s.346, 347.

⁵⁵⁵ Sühreverdî, *Avârifü'l-Maârif*, s.325.

⁵⁵⁶ Sühreverdî, *Avârifü'l-Maârif*, s.308.

⁵⁵⁷ Sühreverdî, *Avârifü'l-Maârif*, s.325.

değil.” denilir.⁵⁵⁸ “Allahu Ekber” derken, küçük dünya kralları kişinin kalbinde yüceler yücesi Allah’tan daha büyük bir yere sahip oluyorsa, o kişi tekbir cümlesi ile amel etmemiş, sadece diliyle bir şeyler söylemiş olur.⁵⁵⁹ Namaza başlarken elleri açık bir şekilde kaldırmak, namaz kılan kişinin, sahip olduğu her şeyi atıp elleri boş yoksul bir dilenci olarak ilâhî ihsana yönelmesi,⁵⁶⁰ sonrasında elleri bağlaması ise güçlü bir padişahın huzurunda el pençe divan durması manasındadır.⁵⁶¹ Kıraate başlarken istiâze ile şeytandan Allah’a sığınan kul kuru bir söz ile değil, onun arzularına uymayarak, Allah’ın emirlerini yerine getirerek şeytanın şerrinden korunmuş olur. Aksi şekilde yırtıcı bir hayvanın saldırısına maruz kalan kişinin, o hayvana senin şerrinden şu kaleye sığınıyorum dediği halde gidip o kaleye sığınmamasına benzer.⁵⁶² Kıraatten maksat ise hamdetmek, övmek, yalvarmak ve dua etmektir. Kalbi gaflet perdesi ile kapalı olduğu halde, manen Allah-u Teala’yı görüp müşahede etmeden ve muhatabından gafil olarak yalnız âdet olarak dilini hareket ettirmek kıraat değildir.⁵⁶³ Rükunun ardından secdeye kapanmak, kişinin en şerefli organı olan yüzünü ayaklar altında çiğnenen toprağın üzerine koymasıyla tevâzûnun son haddidir.⁵⁶⁴ Aynı zamanda ayaklar altına serilmesi sebebiyle zelil olan toprağın kırıklığının onarılmasıdır.⁵⁶⁵ Selam vererek namazdan çıkış ise ahiret günü olacağı gibi hakkın huzuruna saf tutup hesap veren kulların hesabın dehşetiyle sağına bakıp peygamberlerden, soluna bakıp hısım akrabasından medet umması bu ikisinden de çare bulamayınca herkesten ümidini kesip ellerini açıp Rabb’ine yalvarmasının temsili niteliğindedir.⁵⁶⁶

Sufiler insan gönlünü de Allah’ın evi olarak değerlendirmişlerdir. Hacca giden Bayezid’e yolda gördüğü pîrin “Etrafımda yedi defa tavaf et. Bu tavafı hac tavafından makbul bil.”, “Tanrı Kabe’yi kurdu ama kurdu kuralı ona gitmedi. Halbuki bu eve, benim vücuduma o ebedî olan Tanrı’dan başka kimse gelmedi.” ifadeleri, sufiler nezdinde insan gönlünün Kabe’ye eş değerliğinin bariz bir örneğidir.⁵⁶⁷ Bu sebeple ki Abdullah b. Mübarek gibi bazı sufiler kimi zaman hac

⁵⁵⁸ Ebû Tâlib Mekkî, *Kûtü’l-Kulûb*, II, 192.

⁵⁵⁹ Ebû Tâlib Mekkî, *Kûtü’l-Kulûb*, II, 190.

⁵⁶⁰ Çakmaklıoğlu, *İbn Arabî’ye Göre İbadetlerin Manevî Yorumları*, s.201.

⁵⁶¹ Sühreverdî, *Avârifü’l-Maârif*, s.320.

⁵⁶² Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi’d-Dîn*, I, 452,453.

⁵⁶³ Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi’d-Dîn*, I, 438.

⁵⁶⁴ Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi’d-Dîn*, I, 458.

⁵⁶⁵ Çakmaklıoğlu, *İbn Arabî’ye Göre İbadetlerin Manevî Yorumları*, s.197.

⁵⁶⁶ Mevlânâ, *Mesnevî*, III, 174,176.

⁵⁶⁷ Mevlânâ, *Mesnevî*, II, 172.

için ayırdıkları parayı yolculuk esnasında gördükleri bir ihtiyaç sahibine vermiş ve bu yaptıklarının hacdan daha efdal olduğunu belirtmişlerdir.⁵⁶⁸

İslam'ın temel ibadetlerinden biri olan kurban hakiki manası ile düşünüldüğünde ne kan akıtmak, ne de çokça ettir. “Onların etleri ve kanları asla Allah’a ulaşmaz. Fakat sizin takvanız ulaşır.”⁵⁶⁹ ayetinden de anlaşıldığı üzere kurbandan maksat nefsi temizlemek ve onu cimrilikten kurtarmak,⁵⁷⁰ ve Allah’a karşı duyarlı bir mümin haline gelmektir. Sufilere göre en büyük kurban nefstir ve esas mesele onu boğazlamaktır.⁵⁷¹ Kişi, Rabb’inin emri olan kurban ibadetini yerine getirirken kestiği kurbanın her parçasına karşılık kendisinin bir parçasının cehennemden azat olmasını dilemeli⁵⁷² ve kurbanın toplumsal yardımlaşmanın çok ötesinde manalar barındıran bir ibadet olduğunun bilincinde olmalıdır.⁵⁷³

Görüldüğü üzere, tasavvufi açıdan ibadetler salt bir emri yerine getirme ve bu itibarla da ahirette karşılığı alınacak olan yükümlülüklerden ibaret olmayıp tıpkı seyr u sülûkte olduğu gibi nefis üzerinde cereyan eden, en nihayetinde ilahi niteliklerle nitelenmekle sonuçlanan bir inşa sürecini ifade eder.⁵⁷⁴

DİB hutbelerinde ibadetlerin yalnızca şekilden ibaret olmayıp mânevî/bâtınî yönlerinin de olduğunu ifade eden ve dînî ritüellerin bâtınî yönlerini vurgulayan birçok hutbe bulunmaktadır.

“Olgun Müminin Alametleri”⁵⁷⁵ isimli hutbede ifade edildiğine göre ibadetlerden maksat; kişinin kendisini yaratan, besleyen, kemale erdiren ve ona sayısız nimetler bahşeden Allah-u Teâlâ’ya kulluk vazifesini yapması, kainatı yaratan Allah’ın büyüklüğünü kalbine yerleştirip nefsine hakim olması, meşru olmayan bütün arzularını yenerek ruhen ve ahlaken yükselmesi, kemale ererek tüm tavır ve hareketlerinde olgun bir hale gelmesidir.

⁵⁶⁸ Himmet Konur, “Hac”, *Tasavvuf El Kitabı*, Kadir Özköse (ed.), Grafiker Yayınları, Ankara 2012, s.412.

⁵⁶⁹ Hac, 22/37.

⁵⁷⁰ Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, I, 755.

⁵⁷¹ Himmet Konur, “Kurban”, *Tasavvuf El Kitabı*, Kadir Özköse (ed.), Grafiker Yayınları, Ankara 2012, s.414.

⁵⁷² Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, I, 766.

⁵⁷³ Çakmaklıoğlu, *İbn Arabî'ye Göre İbadetlerin Manevî Yorumları*, s.377.

⁵⁷⁴ Çakmaklıoğlu, *İbn Arabî'ye Göre İbadetlerin Manevî Yorumları*, s.377.

⁵⁷⁵ Olgun Müminin Alametleri”, Ağustos 1982.

“İbadetin Kazandırdıkları”⁵⁷⁶ başlıklı hutbede; yapılan ibadetin, o ibadeti yapan kişinin özünde, sözünde, düşünce davranışlarında etkisini göstermesi gerektiği, ibadetleri samimi olarak yapanların bu maneviyatın etkisi ile başkaları hakkında kötü düşüncelere kapılmayacakları, dedikodu ve gıybet yapmayacakları, eli ve dili ile başkalarına eziyet etmeyecekleri, gösteriş ve kibirden kaçınacakları ifade edilmiştir.

“Temizlik”⁵⁷⁷ isimli hutbede dinimizin israfa kaçmamak şartıyla ibadet esnasında güzel ve temiz kıyafetler giyilmesini istediği, temizliğe önem veren Müslümanları övdüğü, bedenlerini ve çevrelerini maddi kirlerden temizlemeleri istenen Müslümanların gönüllerini de buğz, kin, haset gibi manevi kirlerden arındırmalarının emredildiği belirtilmiştir.

“Amellerde İyi Niyet ve İhlas”⁵⁷⁸ başlıklı hutbede niyetin söz ve fiilleri ibadete çevireceği, ihlâsla yapılmayan şekli bir ibadetin kişiye bir şey kazandırmayacağı ifade edilmiştir.

“En Güzel İsimler O’nundur”⁵⁷⁹ isimli hutbede kendisinin pek çok güzel isminin olduğunu ve bu isimlerle O’na dua etmemizi isteyen Rabb’imizin gayesinin, bir müminin sadece Allah’ın isimlerini ezberleyip okuması değil, bu isimlerin anlamlarını öğrenip, o anlamlarla hayatı mamur etmesi olduğu vurgulanmıştır.

“Arınma Vesilesi Zekat ve İnfak”⁵⁸⁰ başlıklı hutbede zekatın malı eksiltip yok etmediği bilakis bereketlendirdiği, kişiyi cimrilikten koruyup cömertliğe kavuşturduğu, gönlü manevi kirlerden serveti de ihtiyaç sahiplerinin haklarından arındırdığı, zengin ve fakirin gönülleri arasında köprüler kurduğu, Rabb’imize karşı şükürümüzün bir ifadesi olduğu ve O’nun rızası için sahip olduğumuz her nimeti feda edebileceğimizin sembolü olduğu belirtilmiştir.

“Ümmü’l-Kitap Fatiha”⁵⁸¹ isimli hutbede mümin olma ve mümin kalma şuurumuzu Fatiha ile diri tuttuğumuz, Rabb’imize şükürümüzü, hamdimizi, övgümüzü, minnetimizi her gün onunla dile getirdiğimiz, Fatiha ile gönüllerimize şifa dilediğimiz, dert ve sıkıntılarımıza deva aradığımız, onunla yaratılışımızı ve varlığımızı anlamlandırdığımız ifade edilmiştir.

⁵⁷⁶ “İbadetin Kazandırdıkları”, Mayıs 1985.

⁵⁷⁷ “Temizlik”, Şubat 2000.

⁵⁷⁸ “Amellerde İyi Niyet ve İhlas”, - 2004.

⁵⁷⁹ “En Güzel İsimler O’nundur”, Ocak 2016.

⁵⁸⁰ “Arınma Vesilesi Zekat ve İnfak”, Haziran 2016.

⁵⁸¹ “Ümmü’l-Kitap Fatiha”, Kasım 2016.

“Asr Suresinin Öğrettiği Hakikatler”⁵⁸² başlıklı hutbede imanın, kalbin hayır ve güzelliklere, hak ve hakikate yelken açması demek olduğu, kelime-i şهادeti, kelime-i tevhidi gönülden söyleyen bir müminin küfre karşı imanın, batıla karşı hakkın, zillete karşı izzetin, zulme karşı adaletin, kötülüklerin değil iyiliklerin yanında olacağına dair kendisine ve Rabb’ine söz verdiği belirtilmiştir.

“Abdest ve Gusül”⁵⁸³ isimli hutbede abdestin ruhları arındıran manevi bir temizlik olduğu, müminler abdest alırken yıkadıkları her uzuvlarından akan suyla birlikte o uzuvlarıyla işledikleri günahların silindiği ifade edilmiştir.

“Dıştan İçte Temizlik”⁵⁸⁴ başlıklı hutbede abdestin sadece suyun bedenimizle buluşması değil aynı zamanda inananların manevi kalkanı olduğu, kişiyi hem beden hem de ruhen temizleyip maddi ve manevi güzelliğe kavuşturduğu vurgulanmıştır. Hutbede, abdestin bedeni kirlerden, organları günahlardan, kalbi ise bizi Allah’tan alıkoyan her türlü gayr-ı meşru tutumdan alıkoyması gerektiği, eller yıkanırken elin harama uzanmaması, yüz yıkanırken yüzdeki organlarla günah işlemekten uzak durulması, baş mesh edilirken düşüncenin hayırlı ve olumlu işlere yönltilmesi, ayaklar yıkanırken Allah’ın rızasına uygun yerlere yürümesi, istikamet yolundan ayrılmamasının sembolize edildiği belirtilmiş, Allah-u Teâlâ’nın itibar edeceği yer olan gönül evimizin bedenimizden daha temiz olması gerektiği ifade edilerek, Şemseddin Sivâsî’nin (ö.1006/1597);

“Vâsıl olmaz kimse Hakk’a, cümleden dâr olmadan
Kenz açılmaz şol gönülde, tâ ki pür nûr olmadan
Sür çıkar ağyârı dilden, tâ tecelli ede Hakk
Padişah konmaz saraya, hane mamûr olmadan.”

dizelerine yer verilmiştir.

“Beraate Ereilmek”⁵⁸⁵ isimli hutbede Kuddûsî Ahmed Efendi’nin (1769-1849);

“Amel çokluğuna itibar olmaz [yok itibar hiç],
Kulundan Hâlîk’ı hoşlanmayınca”

beytine yer verilmiş ve bu ifadelere atfen namaz kılarken rekatların sayısını değil ihlâsını, huşusunu artırma gayreti içinde olunması gerektiği belirtilmiştir.

⁵⁸² “Asr Suresinin Öğrettiği Hakikatler”, Şubat 2017.

⁵⁸³ “Abdest ve Gusül”, Ekim 1996.

⁵⁸⁴ “Dıştan İçte Temizlik”, Ocak 2013.

⁵⁸⁵ “Beraate Ereilmek”, Temmuz 2011.

“Bir Tekellüf Değil Nimet Olarak Namaz”⁵⁸⁶ ve “Namazı Zayi Etmek”⁵⁸⁷ başlıklı hutbelerde namazın huzura varıp vuslata ermeyi, namaza başlarken tekbir getiren kişinin “Allahu Ekber” derken Allah’tan başka her şeyi terk ederek elleriyle dünyayı arkasına atıp manevi yolculuğa başlayışı, namazın, kıyamıyla bir diriliş ve istikamet üzere duruşu, kıraatiyle insanı her gûnahtan paklayan zikri, rûkusuyla yalnız Allah’a teslim oluşu, secdesiyle kulluğun zirvesine varışı, kibir kulelerinden inip yerle buluşarak yükselmeyi, bencilliklerden bertaraf olup Rabb’e en yakın olma hazzına ermeyi, selam ile omuz omuza durulan herkes için esenlik ve huzur dilemeyi ifade ettiği vurgulanmıştır.

“Miraç Kandili”⁵⁸⁸ ve “Namaz Arınmadır”⁵⁸⁹ isimli hutbelerde kıblenin, bir olan Allah’a yönelen müminlerin birlikteliklerinin simgesi olduğu, insanın, namaz için tekbir getirdiğinde dünyanın tüm hengamelerinden sıyrıldığı, ahlaka ve erdeme kapı araladığı, kıyamıyla istikamet üzere dosdoğru oluşu simgelediği, kıraatle O’na en içten yakarıшта bulunduğı, rûkusıyla yalnız Rabb’ine boyun eğdiğini gösterdiği, secdesiyle tevazuyu öğrenip O’na en yakın olmanın hazzına vardığı, tahiyyatta Rabb’ini yücelterek yüceldiği, selamı ile özgürlük ve felahı hatırladığı, namazda taşıdığı ruhu hayata taşıma iradesini gösterdiği ve bu şekilde kılınan namaz ile günde beş vakit miracı yaşadığı belirtilmiştir.

“Cami, Şehir ve Medeniyet”⁵⁹⁰ başlıklı hutbede inananların içinde omuz omuza saf tuttuğı camilerin herhangi bir mekan olmadığı, onların İslam beldelerinin bağımsızlığının göstergesi, minaresiyle tevhidin sembolü, ezanlarıyla şehadetin ifadesi, minberleriyle ilim, hikmet ve marifetin mekanı, kürsüleriyle hak ve hakikatin sesi, mihraplarıyla günah, öfke, kin, nefret gibi her türlü kötülüğe karşı mücadele yeri, salalarıyla milleti diriltip ayağa kaldıran merkezler olduğu ifade edilmiştir.

“Ramazan-ı Şerif’in Faziletleri”⁵⁹¹, “Ramazan ve Oruç”⁵⁹², “Ramazan Ayı ve Oruç”⁵⁹³ isimli hutbelerde orucun imsak ile güneşin batışı arasında mideyi aç bırakmaktan ibaret olmadığı, dilin gıybetten, gözün harama bakmaktan, kalbin vesveseye dalmaktan, kulağın kötü söz işitmekten arınması ile bütün azaların oruca

⁵⁸⁶ “Bir Tekellüf Değil Nimet Olarak Namaz”, Ocak 2015.

⁵⁸⁷ “Namazı Zayi Etmek”, Ocak 2017.

⁵⁸⁸ “Miraç Kandili”, Nisan 2016.

⁵⁸⁹ “Namaz Arınmadır”, Mayıs 2016.

⁵⁹⁰ “Cami, Şehir ve Medeniyet”, Eylül 2017.

⁵⁹¹ “Ramazan-ı Şerif’in Faziletleri”, Mayıs 1985.

⁵⁹² “Ramazan ve Oruç”, Mayıs 1986.

⁵⁹³ “Ramazan Ayı ve Oruç”, Kasım 2000.

eşlik etmesi gerektiği, ancak bu şekilde tutulan orucun kişiyi manevi zevklere ulaştırabileceği belirtilmiştir.

“Oruç”⁵⁹⁴ başlıklı hutbede insanın oruçtan beklediği manevi hazzı alabilmesi ve günahlarının bağışlanması için sadece midesine değil bütün organlarına oruç tutturması, yani nefsinin aşırı isteklerine karşı koyabilmesi, öfkesini yenebilmesi, eline, ayağına, diline, gözüne, kulağına, kalbine ve fikrine sahip çıkması, başkalarına zarar vermekten, etrafındaki insanları huzursuz etmekten kaçınması gerektiği, böylece oruç ibadetinin gayesi olan insanın olgunlaşması hedefine varılabileceği ifade edilmiştir.

“Ben Oruçluyum Diyebilmek”⁵⁹⁵ isimli hutbede şuurla ve şartları yerine getirilerek tutulan orucun kişiyi kötülüklere karşı koruyan bir kalkan olduğu, oruçlu kişinin bütün organları ile günah ve isyanlara karşı oruç tuttuğu, dilinin iftarının güzel söz, gönlünün iftarının güzel duygular, elinin iftarının onu hayırlı işlerde kullanmak, gözünün iftarının güzelliklere bakarak Rabb’inin kudret ve kuvvetini anlamak, aklının iftarının insanlığa huzur verecek bilgi ve düşünceler üretmek olduğu belirtilmiştir.

“Orucun Açlığı Açgözlülüğü Tedavi Eder”⁵⁹⁶ başlıklı hutbede orucun açgözlülük ve tutkularımızdan kurtulmak için büyük bir fırsat sunduğu, Ramazan ve orucun sahip olduklarımızın aslında bizim olmadığını, tüm nimetlerin bir imtihan sebebi olduğunu hatırlattığı, Ramazan’ın bizlere gerçek zenginliğin mal çokluğu ile değil gönül tokluğu ile olduğunu öğrettiği, dünyada ve ahirette saadeti kazanmanın servet yığarak değil, gönül kazanıp dua biriktirerek mümkün olabileceği ifade edilmiştir.

“Haccı Anlamak”⁵⁹⁷ isimli hutbede hac esnasında yerine getirilen ibadetlerin görünen yönleri yanında bir çok hikmet barındırdığı, Kabe’yi tavaf ve sa’yın Allah’ı yüceltmek, şeytan taşlamanın her türlü kötülüğü terk etmek, vakfenin Allah’ın rızasını her şeyden önde görmek, ihram yasaklarının Allah’ın emrine amade olmak, kurban ibadetinin gerektiğinde Allah’ın yolunda tüm malını harcayabileceğinin bir sembolü olduğu belirtilmiştir.

⁵⁹⁴ “Oruç”, Aralık 2000; Eylül 2004.

⁵⁹⁵ “Ben Oruçluyum Diyebilmek”, Temmuz 2012.

⁵⁹⁶ “Orucun Açlığı Açgözlülüğü Tedavi Eder”, Haziran 2017.

⁵⁹⁷ “Haccı Anlamak”, Aralık 2005.

“Haccı Anlamak”⁵⁹⁸ başlıklı hutbede Kabe’nin etrafında tavafın beyhude bir dönüş değil aksine tevhid halkasına katılmak, kesrette vahdete erişmek, telbiyenin Allah’a itaat ve teslimiyetimizin, emir ve yasakları karşısındaki tavrımızın, ihramın efendisine karşı şeytanla bir olup savaş açan zalim nefsin pişman olması ve barış talebiyle beyaz bayrak açışının göstergesi olduğu ifade edilmiştir.

“Evrensel Yolculuk Hac”⁵⁹⁹ isimli hutbede temizliği ve yüceliği ifade eden bembeyaz bir “takva elbisesi” olan ihramın, birliğin, kardeşliğin, eşitliğin bir göstergesi, tavafın ilahi takdire boyun eğişin sembolü olduğu vurgulanmıştır. Tavafın, Kabe’nin sola alınarak yapılmasının ise ibadetin kalpten yapılması gerektiğinin ifadesi olduğu belirtilmiştir.

Hutbede Hacer validemizin evladına su arayışı gibi bizler için de haccın, ahlakı, maneviyatı, ilmi, hayrı ve hakikati yeşertecek manevî zenzemi arayışı, Arafat’ın, arif olan kulun kendini bilip dünyanın faniliğini ikrar edişini, kefen misali giyilen elbisenin hesabı bekleyişi, şeytan taşlamanın her türlü şer odağına meydan okuyarak insanı Allah rızasından alıkoyan gurur, kibir, mal-mülk, gönül kirliliği gibi ağırlıkları atışı sembolize ettiği ifade edilmiştir.

Haccın kul ile Rabb’i arasında yapılan bir ahitleşme, her rüknünün Allah’a verilen fiili bir sözün sembolü olduğunun belirtildiği hutbede haccı yapacak kişinin beş çeşit yolculuğundan bahsedilmiştir. Bunlardan biri insanın iç dünyasına yaptığı yolculuk olup, hac ibadetinin manalarının kalbe yansımalarının bir ifadesidir. İkincisi kişinin ahirete, ebedi aleme yaptığı yolculuk olup mikat, ihram, Arafat gibi rükünlerle mahşeri prova edişin bir sonucudur. Üçüncü yolculuk ırkları, renkleri, coğrafyaları birbirinden farklı milyonlarca insanın birbirine yaptığı hicret yolculuğudur. Dördüncüsü Hz. Adem ile başlayıp, Hz. İbrahim ve Hz. İsmail ile kuralları yenilenen Hz. Peygamber ile süreklilik kazanan tevhid tarihine yolculuktur. Beşinci ve asıl yolculuk ise Beytullah’ın Rabb’ine yapılan yolculuk olup ilahi aşka yöneliştir.

Hutbede kültürümüzde insanın kalbine de Beytullah dendiği çünkü Allah’ın tecelli edeceği en güzel mekanın kamil insanın kalbi olduğu, bu sebeple Kabe’ye kalplerini kuvvetlendirmek için gidenlerin, bunun yolunun mümin kardeşinin kalbini kırmamaktan geçtiğini bilmesi gerektiği belirtilmiştir.

⁵⁹⁸ “Haccı Anlamak”, Ekim 2011.

⁵⁹⁹ “Evrensel Yolculuk Hac”, Eylül 2012.

“Allah’a Yakınlaşma Vesilesi Kurban”,⁶⁰⁰ “Kurban Bayramı”,⁶⁰¹ “Kurbanlarımızla Pekişsin Kardeşliğimiz”,⁶⁰² “Kurban Bayramı”⁶⁰³ ve “Kulluk ve Samimiyet Beyanı Kurban”⁶⁰⁴ başlıklı hutbelerde kurban ibadetinin bir hayvanın kanını akıtmaktan ibaret olmadığı, bizi Allah’tan uzaklaştıran bütün yüklerden kurtulup, Allah’ın adı ile kestiğimiz kurbanlarla tevhid inancımızı dillendirmemizi sağladığı, aynı zamanda Hz. İbrahim’in sadakati, Hz. İsmail’in teslimiyeti, Hz. Muhammed (s.a.v)’in vefası, infak ve paylaşma ahlakını içinde barındırmasıyla peygamberî tavırları kullara aşıladığı, toplumda kardeşlik, yardımlaşma ve dayanışma ruhunu pekiştirdiği, dünya malına aşırı derece tutkun olmaktan kişiyi koruduğu ifade edilmiştir.

“Kurban İbadeti”⁶⁰⁵ isimli hutbede kurbanın, ruhunda İbrahimî sadakati, İsmailî teslimiyeti, Muhammedî muhabbeti ortaya çıkaran kişinin peygamberlerle aynı safta buluşması manasına geldiği, onun Meryem misali Rabb’e adanmışlığı, Hakk’a iltica edişi yansıttığı, Yûnus Emre’nin;

“İsmâilem Hak yoluna canımı kurban eylerem
Çünkü bu can kurban imiş koçu kurbanı neylerem”

beytinde ifade ettiği üzere kurbanda asıl hedefin kişinin kendi canını, varlığını gerçek sahibine sunması olduğu belirtilmiştir.

“Kurban Bayramı”⁶⁰⁶ başlıklı hutbede Mevlânâ’nın “Sakın keçinin gölgesini kurban etmeye kalkışma” ifadelerine yer verilerek kurbanın takvaya ulaşmak olan gerçek manasının yanında et, kemik, kan gibi maddi varlığının gölge nispetinde olduğu ifade edilmiştir.

“Kurbanlarımızla Pekişsin Kardeşliğimiz”⁶⁰⁷ isimli hutbede kurbanın dünyevileşmeye karşı bir uyarı olduğu, modern hayatın sonucunda bireyciliğe mahkum olan insanın birbirine cennet olması amacını taşıdığı, Hz. Peygamber’in tesis ettiği sevgi medeniyetinin yeniden Yûnus’un dörtlüğünde ifade edilen,

⁶⁰⁰ “Allah’a Yakınlaşma Vesilesi Kurban”, Kasım 2010.

⁶⁰¹ “Kurban Bayramı”, Kasım 2011.

⁶⁰² “Kurbanlarımızla Pekişsin Kardeşliğimiz”, Ekim 2013.

⁶⁰³ “Kurban Bayramı”, Eylül 2016.

⁶⁰⁴ “Kulluk ve Samimiyet Beyanı Kurban”, Eylül 2016.

⁶⁰⁵ “Kurban İbadeti”, Ekim 2012.

⁶⁰⁶ “Kurban Bayramı”, Ekim 2013.

⁶⁰⁷ “Kurbanlarımızla Pekişsin Kardeşliğimiz”, Ekim 2013.

“Ben gelmedim kavga için
Benim işim sevi için
Dostun evi gönüllerdir
Gönüller yapmaya geldim”

aşamasına gelmesini sağlayabilecek bir ibadet olduğu belirtilmiştir.

“Kurban Allah’a Yakın Olmak İçindir”⁶⁰⁸ başlıklı hutbede Hz. İsmail’i temsil eden kurbanın, insanı Allah’a yakınlaşma vesilesi oluşunun, temsil ettiği bu mana itibarıyla olduğu, yeri ve zamanı geldiğinde O’nun yoluna nice İsmaillerin feda edilebileceğinin takdimi olduğu ifade edilmiştir.

“Kurban Bayramı”⁶⁰⁹ isimli hutbede kurbanın, dini sadece Allah’a has kılarak O’na teslim olmanın ve nefsi terbiye ederek insan neslinden kan akıtmamanın sembolü olduğu, kişiyi Rabb’ine, mümin kardeşlerine ve tüm insanlığa yaklaştırdığı vurgulanmıştır.

“Kurbanlarımız Kardeşlik İçin”⁶¹⁰ başlıklı hutbede kurbanın, insanlığın kendisiyle Adem’in evlatlarında ihlâs, İbrahim’de sadakat, İsmail’de teslimiyet sınavına tutulduğu bir ibadet olduğu, bu ibadetle insandan Rabb’inin rızası için nefsin her türlü heva ve hevesini, gayr-ı meşru isteklerini terk ederek İsmail misali bir kurban oluş beklendiği belirtilmiştir. Kurbanın gereklerinden biri olan “paylaşmak” ile de aynı zamanda kişinin belki hiç tanımadığı insanların hanesine muhabbet ve sevinç taşıyabileceği ifade edilmiştir.

Müslümanın günlük hayatında yerine getirdiği ibadetlerin görünenin ötesindeki manalarına yer verilen hutbelerde, tıpkı tasavvuf kültüründe olduğu gibi, ibadetlerin hiç birinin şekilden ibaret olmadığı ve bu sebeple sadece şekil şartlarına bağlı kalarak hakiki manada ibadetin gerçekleştirilmiş sayılamayacağı, manevi boyutuna dikkat edilen ibadetlerin kişiyi kemale erdirip içindeki kötü duyguları yok edici özellikte olduğu, insanların gönülleri arasında köprüler kurduğu, ibadetlerde sayıyı değil samimiyeti artırmaya çalışılması gerektiği, ihlâsla yerine getirilmeyen amellerin kişiye fayda sağlamayacağı, hakiki temizliğin kalp temizliği olduğu, kalbin Beytullah kadar kıymetli olduğu, kelime-i şهادet, kelime-i tevhid ve tekbir gibi dînî içerikli kelimelerin birer lafız olmaktan öte, bir duruşun, tavrın, kimin yanında olunduğunun

⁶⁰⁸ “Kurban Allah’a Yakın Olmak İçindir”, Ekim 2014.

⁶⁰⁹ “Kurban Bayramı”, Ekim 2014.

⁶¹⁰ “Kurbanlarımız Kardeşlik İçin”, Eylül 2015.

göstergesi olan manalar içerdği, abdestin bedeni temizlemekten, namazın eğilip doğrulmaktan, orucun aç kalmaktan, zekatın fakire para vermekten, haccın Kabe’yi görmekten, kurbanın kan akıtmaktan ibaret olmadığı her birinin Yaratan’ın kuluna öğretmek istediği bir tavrın sembolü olduğu vurgulanmıştır. Hutbelerde, ibadetlerin kişide oluşturmayı hedeflediği kazanımları daha veciz kelimelerle açıklamak için Şemseddin Sivâsî, Kuddûsî Ahmed Efendi, Yûnus Emre ve Mevlânâ gibi tasavvufî şahsiyetlerin ifadelerinden istifade edilmiştir.

Yukarıda özetlediğimiz hutbelerin genel çerçevesine bakıldığında metinlerde kullanılan çoğu ifadede ilmi hallerin verdiği zâhirî bilgilerin ibadeti gerçek manasıyla yerine getirmeye yetmeyeceğinin, lafzen olmasa da manen, ifade edildiği, tasavvuf kültüründeki zâhir-bâtın yaklaşımının, kendi kurgusu içinde DİB hutbelerinde de önemli ölçüde benimsendiği görülmektedir. Bununla birlikte hutbelerde şiirlerine yer verilen Şemseddin Sivâsî, Kuddûsî Ahmed Efendi ve Yûnus Emre’nin isimlerine hutbe metninde yer verilmemiş, kendilerinden şair diye bahsedilmiş, birçok sufînin şiirlerinde ve eserlerinde yer verdiği kalbi Allah’ın evi olarak görme düşüncesi “kültür” olarak ifade edilmiştir. Hutbelerdeki bu tavır, tasavvufun kaynaklarına atıf yapılacak bir ilim olarak değil toplumun geçmişten günümüze getirdiği hoş sözlerden ve davranışlardan ibaret bir gelenek olarak görüldüğü izlenimini uyandırmaktadır.

2.1.12. Marifet

Sözlükte “bilmek, tanımak, ikrar etmek, bir şeyi tefekkür ederek idrak etmek”⁶¹¹ gibi anlamlara gelen marifet terimi ıstılâhî olarak “sufîlerin ruhani halleri yaşayarak, manevi ve ilahi hakikatleri tadararak elde ettikleri bilgi, irfan”⁶¹² manasında kullanılmaktadır.

İslam kültüründe marifet Allah’ın bilinmesi olarak tanımlanmaktadır. Sufiler bu konuda temel dayanak olarak kabul ettikleri “Ben cinleri ve insanları sadece bana ibadet etsinler diye yarattım.”⁶¹³ ayetindeki “ibadet etsinler” ifadesini “tanısınlar” olarak anlamış ve bu yolda çabalamışlardır.⁶¹⁴ Çünkü Kur’an, insanı sadece Allah’a

⁶¹¹ İbn Manzûr, *Lisânu ’l-Arab*, II, 746, 747; Erkaya, *Kur’an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, s.208.

⁶¹² Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s.236.

⁶¹³ Zariyat, 5/56.

⁶¹⁴ Hucvîrî, *Keşfu ’l-Mahcûb*, 318.

inanmakla değil, “Allah’ı hakkı ile takdir edemediler.”⁶¹⁵ ayetiyle de anlaşıldığı üzere onu tanımakla da yükümlü kılmıştır.⁶¹⁶

Bununla birlikte sufiler gerek marifet anlayışıyla gerekse diğer yaklaşımlarıyla Allah’ı tanımaya çalışırken hiçbir zaman Allah’ın varlığını başkalarına ispatlamak gayesi gütmemiş kendi iç dünyalarında yaşadıkları deneyimlerle Allah’a daha yakın olabilme çabasına sahip olmuşlardır.

Sufilere göre şehvetlere dalmak ve nefsin arzularının peşinden gitmek insanlara marifet nuru ile aydınlanmanın kapılarını kapatmıştır.⁶¹⁷ Dünyada Allah’ı bilmeyen, O’nu ahirette de göremeyecek, dünyada marifet zevkine varamayan ahirette müşahede tadını alamayacaktır.⁶¹⁸ Marifet aynı zamanda muhabbetin doğuş sebebidir. O olmazsa muhabbet olmaz. Marifet ne nispette kuvvetli olursa muhabbet de o nispette kuvvetli olur.⁶¹⁹ Bu sebeple marifet tasavvufî yolun gayesi ve hedefidir.⁶²⁰

Tasavvufun İslam düşüncesine kattığı canlılıklardan olan marifet, ilimden daha farklı bir anlayıştır.⁶²¹ Bilgi anlamını ifade eden ilim ile marifet arasında fark vardır. Marifet yaşayarak görerek, tadarak, ilham suretiyle Allah, Allah’ın sıfatları, fiilleri ve gayb alemi hakkında elde edilen bilgidir.⁶²² İlim ise akıl ve duyu organları vasıtasıyla elde edilebilen bilgidir.⁶²³

Zihnin neticelerinden ve aklın semerelerinden olan ilimlerin neredeyse tamamı, hırs gösterdiği ve arzu edip çabaladığı zaman münafık, bid’atçı ve müşrik demeksizin herkes tarafından öğrenilip yayılabilir.⁶²⁴ Bu sebeple sufiler, her ne kadar değerinin farkında olup tasavvuf yoluna girmeden önce ilim öğrenilmesi gerektiğini savunsalar da,⁶²⁵ dünyaya dair olan ve akıl vasıtasıyla elde edilen bilgileri, tasavvufî tecrübeler ile arınan kalbin elde ettiği bilgiler kadar kıymetli görmemişlerdir.

⁶¹⁵ En’âm, 6/91.

⁶¹⁶ Ali Bolat, “Muhâsibî’ye Göre Marifetin Unsurları”, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 2/4, 2000, s.134.

⁶¹⁷ Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi’-d-Dîn*, IV, 580.

⁶¹⁸ Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi’-d-Dîn*, IV, 565.

⁶¹⁹ Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi’-d-Dîn*, IV, 546.

⁶²⁰ Mustafa Çakmaklıoğlu, *İbn Arabî’de Ma’rifetin İfadesi*, İnsan Yayınları, İstanbul 2007, s. 149.

⁶²¹ Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, s.129

⁶²² Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, s.221

⁶²³ Erkaya, *Kuran Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, s.209

⁶²⁴ Ebû Tâlib Mevkî, *Kütü’l-Kulûb*, I, 350.

⁶²⁵ Necmettin Bardakçı, “İsmail Hakkı Bursevî’nin Musa-Hızır Kıssası Yorumunun İlim-Marifet Uygunluğu Açısından Değerlendirilmesi”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.5, 1998, s.84.

Cüneyd-i Bağdâdî “Bizim ilmimizden daha değerli bir ilmin var olduğunu bilsem dinlemek için ona ve ehline koşardım.”⁶²⁶ diyerek marifet ilmini yüceltirken Ebû Tâlib Mekkî ise hadislerde “ilim” olarak görülüp övülenin marifet ilmi olduğunu ifade etmiştir.

Alimlerin üstün tuttıkları, zikrini yücelttikleri, önemini teyid ettikleri, “ilim” olarak niteleyip övdükleri, hakkında müteaddit hadis ve sözlerin rivayet edildiği, mendup görülen ve sahipleri hadisler tarafından fazilet erbabı olarak müjdelenen ilim; marifet ilmidir. Bu ilim, Allah Teala’nın yolunu gösteren, insanı O’na döndüren, iman ve yakîn ilminde tevhide şahit olan ilimdir.⁶²⁷

Mekkî’nin ifadelerinden de anlaşıldığı gibi tasavvufî gelenekte, başkalarından ya da kitaplardan öğrenilenlerden çok, erdemli bir yaşantı neticesinde doğrudan, vasıtasız ve sezgisel olarak Allah tarafından ihsan edilen bilginin gerçek anlamda bilgi olarak kabul edildiği görülmektedir.⁶²⁸

İlk dönemlerden itibaren sufiler, sufi olmayan alimlerin ulaştıkları bilgilerden farklı ve kendilerine has bir bilgiye sahip olduklarına inanmışlar, bu bilgiyi marifet, irfan, yakin gibi yine kendilerine has terimlerle ifade etmişlerdir.⁶²⁹

Aklını rehber edinerek Allah’a ulaşmak isteyen kişinin hedefe ulaşamayacağını belirten sufilere göre;⁶³⁰ akıl tasavvufî bilginin merkezindeki “aşk”ı idrak edemez. Hiç kimse aklın gözetiminde Allah’a aşık olamaz. Nebiler ve veliler Hakk’ın tecellilerini iman nuru ile idrak ederken, Hakk’ı tanıma noktasında yalnızca akıl ve fikirlerini rehber edinen filozoflar ve onlarla aynı metodu kullananlar hakikat yolundan saparlar.⁶³¹ Onlara göre her şeyi kuşatan ve sınırsız olan Allah, sınırlı akılla kavranamaz.⁶³²

Sufiler dünyevî ölçülere göre akıllı sayılmayan mecnun ve divanelerin ya da henüz akıl baliğ olmayan çocukların hükmen Allah’ı bulmuş sayılmalarından ve akıl sahibi oldukları halde küfre düşen kafirlerden yola çıkarak aklın, her türlü delili gördüğü halde marifet sahibi olamayan şeytandan yola çıkarak ise istidlalin Hakk’a ulaşma noktasında yeterli araçlar olmadığını savunmuşlardır.⁶³³ Zira onlara göre

⁶²⁶ Serrâc, *Luma*, s.166.

⁶²⁷ Ebû Tâlib Mekkî, *Kûtü’l-Kulûb*, I, 287.

⁶²⁸ Çakmaklıoğlu, *İbn Arabî’de Ma’rifetin İfadesi*, s.131.

⁶²⁹ Süleyman Uludağ, “Mârifet”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, XXVIII, Ankara 2003, s.54.

⁶³⁰ Kelâbâzî, *Taarruf*, s.79.

⁶³¹ Çakmaklıoğlu, *İbn Arabî’de Ma’rifetin İfadesi*, s.114.

⁶³² Necmettin Bardakçı, “İsmail Hakkî Bursevî’nin Musa-Hızır Kıssası Yorumunun İlim-Marifet Uygunluğu Açısından Değerlendirilmesi”, s.90.

⁶³³ Hucvîrî, *Keşfu’l-Mahcûb*, s.319.

Allah'ın var ve bir olduğunun delili yine O'nun kendisidir. Çünkü akıl hâdis ve mahluktur. Yaratılmış olan şey de sadece kendisi gibi yaratılmış olan şeyler konusunda delil olur.⁶³⁴

Tasavvuf diğer İslami ilimlerden farklı olarak aklın yanında farklı bir bilgi kaynağına daha müracaat etmektedir. Ölçülebilir alan için elimizdeki en değerli araç olmasına rağmen, etimolojik kökeninde “bağlamak” manası bulunan akli metafizik alan için yeterli görmeyen sufiler, Allah ile iletişim kurabilecek potansiyelde olan kalbe akıldan daha çok ehemmiyet verirler.⁶³⁵

Tasavvufî gelenekte insan kalbi hem mülk hem melekût aleminin sırlarını içeren⁶³⁶ aynı zamanda nazari aklın idrak etmekten aciz kaldığı hususları idrak eden, aklın tavrının üzerinde bir yeti olarak kabul edilmiştir.⁶³⁷ Bu sebeple; onlara göre Allah, insan ve alemle ilgili en kapsamlı bilgileri öğrenmek için çabalanan ilmin yeri de kalptir. Fakat sufilerin kalpten kasıtları vücuda kan pompalayan yürek değil, bütün azalarımızı sevk ve idare eden nurani benliğimizdir.⁶³⁸

Kur'an ve hadislerde geçen kalp terimi de insanın düşünme, anlama, kavrama, eşyanın hakikatini bilme yönünü ifade eder. Diğer bir ifadeyle kalp insanı insan yapan ve diğer canlılardan ayıran temel insani hakikat olduğundan tasavvuftaki bütün seyr u sülûk uygulamaları da kalbin imar ve ıslahı gayesine yöneliktir.⁶³⁹ Süluku neticesinde terakki eden sufinin gözleri artık daha keskin, kulakları Hakk'ın hitabını işitecek kadar latiftir.⁶⁴⁰

Kalp hakikatlere akıl gibi çıkarsama ya da istidlal yoluyla ulaşmaz. *Mesnevi*'de anlatılan, Çinli ressamın üstünlüklerini göstermek için tüm maharetlerini ortaya koyarak çizdikleri resme karşılık Rum ressamının yalnızca kendilerine ayrılan duvarı kir ve pürüzlerinden arındırıp parlatarak Çinlilerin çizdiği resmi duvarlarına en güzel şekilde yansıtması⁶⁴¹ örneğinde olduğu gibi, kalbin hakikatlerle ilintisi suretlerin aynayla olan ilintisi gibidir. Her hakikatin bir sureti vardır ve yalnızca bu suretleri yansıtacak saflığa ve temizliğe ulaşan kalplere hakikatlerin suretleri

⁶³⁴ Kelâbâzî, *Taarruf*, s.78.

⁶³⁵ Osman Nuri Küçük, “Bilgi Kaynağı ve Vasıtası Olarak Kalp”, *Tasavvuf El Kitabı*, Kadir Özköse (ed.), Grafiker Yayınları, Ankara 2012, s.48,49.

⁶³⁶ Küçük, “Bilgi Kaynağı ve Vasıtası Olarak Kalp”, s.51

⁶³⁷ Çakmaklıoğlu, *İbn Arabî'de Ma'rifetin İfadesi*, s.168

⁶³⁸ Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, III, 29.

⁶³⁹ Küçük, “Bilgi Kaynağı ve Vasıtası Olarak Kalp”, s.49.

⁶⁴⁰ Çakmaklıoğlu, *İbn Arabî'de Ma'rifetin İfadesi*, s.108.

⁶⁴¹ Mevlânâ, *Mesnevi*, I, 277, 278.

yansır.⁶⁴² Yani “Ben aklımı devre dışı bırakıp kalpten malumat edineceğim.” diyerek değil kalbe ait olan eksiklik perdesi, günah perdesi, kalbi yönlendiremememe perdesi, cehalet perdesi ve ilim perdesi⁶⁴³ gibi kusurlardan arındıktan sonra hakikate ulaşmaya talip olunabilir. Bu perdeleri aşip marifete ulaşmanın yolu da takva sahibi olma, Allah’a şükretme, O’nun zâhir ve bâtın nimetlerini tanıma, amelde O’na ortak koşmama, sözünde ve fiillerinde sadık olma, O’ndan hayâ etme, farzlarını yerine getirme, Peygamber (s.a.v)’in sünnetine uyma ve ashabının izinden gitmekten geçer.⁶⁴⁴

Tüm bunların yanı sıra sufiler bilmektedir ki Allah ancak O’nun aydınlatmasıyla ve yine O’nun dilediği oranda tanınabilir.⁶⁴⁵ Marifet dibine inilemeyen bir deniz gibidir ve her talip rızık ölçüsünde bu denize dalabilir. ⁶⁴⁶ Fakat salık bazen hedefe ulaşamayabilir. Çünkü vusul, Allah’ın dilediğine bahşettiği bir mevhibedir.⁶⁴⁷ Gerekli olan tüm koşulları sağlayıp marifet sahibi olmaya çabalayan kişinin en nihayetinde varacağı nokta ise Allah hakkında bir şey bilmediğini bilmektir. Yani Sehl b. Abdullah’ın da söylediği gibi “Marifet bilgisizlik hakkındaki bilgidir.”⁶⁴⁸

Tasavvuf dışındaki İslami ilimlerde marifet bir bilgi yolu olarak kabul edilmemiş, buna rağmen sufiler “kalp gözü” tabiriyle bu usulü geliştirmiş, bu yolla edindikleri irfanla tasavvufa ve İslam düşüncesine geniş ufuklar ve boyutlar kazandırmışlardır.⁶⁴⁹

Marifet kavramı çerçevesinde değerlendirilebilecek Allah sevgisi, O’na yakın olma, hakiki ilim gibi konularda ele alınan hutbeler Diyanet İşleri Başkanlığı’nın marifet konusunu anlama ve içini doldurma noktasında bulunduğu konumu tespit edebilme imkanı sağlamaktadır.

⁶⁴² Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi’-d-Dîn*, III, 30; Çakmaklıoğlu, *İbn Arabî’de Ma’rifetin İfadesi*, s.162.

⁶⁴³ Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi’-d-Dîn*, III, 30,31, Bedriye Reis, “Gazâlî’ye Göre Bir Bilgi Kaynağı Olarak Marifet”, *AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5/9, 2017, s.34,35.

⁶⁴⁴ Bolat, “Muhâsibî’ye Göre Marifetin Unsurları”, s.134.

⁶⁴⁵ Çakmaklıoğlu, *İbn Arabî’de Ma’rifetin İfadesi*, s.111.

⁶⁴⁶ Reis, “Gazâlî’ye Göre Bir Bilgi Kaynağı Olarak Marifet”, s.12.

⁶⁴⁷ Çakmaklıoğlu, *İbn Arabî’de Ma’rifetin İfadesi*, s.149.

⁶⁴⁸ Kelâbâzî, *Taarruf*, s.81.

⁶⁴⁹ İhsan Soysaldı, “Tasavvufta Aşk ve Marifet”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.3, 1998, s.206.

“Allah Sevgisi”⁶⁵⁰ başlıklı hutbede dünya ve ahirette mutlu olmanın yolunun Allah sevgisinden geçtiği, insan Allah’ı severse Allah’ın da o insanı seveceği ve yarattığı tüm varlıklara onu sevdireceği, Allah’a yakın olmanın yolunun aşk ve sevgiden geçtiği belirtilmiş, Allah’ın akıl ile düşünülüp aşk ile hissedilebileceği ifade edilmiştir.

“İman Hayatı”⁶⁵¹ isimli hutbede insanın, şuur sahibi olması ve Ulu Allah’ın aşkını taşıması dolayısıyla bütün yaratıkların efendisi olduğu, iman nuruyla aydınlanmış kalbin Allah Teala’nın “bakış yeri” olduğu belirtilmiştir.

“Tefekkür” başlıklı hutbede Rahman’ın nazargâhı olan müminin kalbinin dünyevî kederlerle hastalanmayacağı, Rabb’ini tefekkür ettiği her an, O’nun kelamını okuduğu her vakit şifa bulacağı ifade edilmiştir.

“Ahiret Azığı”⁶⁵² isimli hutbede ariflerin kalb-i selim sahibini “Kalbini avucunun içine alıp insanlar arasında utanmadan dolaşan kimse” olarak tanımladıkları ve kişinin, kalb-i selim sahibi olabilmek için Rabb’ini şah damarından daha yakın bilen, her davranışında Rabb’inin hoşnutluğunu gaye edinen, gözü Allah’ın nuruyla nazar eden, kelamı hikmet yüklü manalar taşıyan ve her daim Rabb’inin tecellilerine mazhar olan insanlardan olması gerektiği belirtilmiştir.

“İmtihan Dünyası”⁶⁵³ başlıklı hutbede marifetin, acıyı bal eyleyip belayı lütuf bilmekte, “kahrın da hoş, lütfun da hoş” diyebilme olgunluğunu gösterebilmekte olduğu ifade edilmiştir.

“Yaratan Rabb’inin Adıyla Oku”⁶⁵⁴ isimli hutbede ilmin öneminden ve hakiki alimin kim olduğundan bahsedilip medeniyetimizde alimin, din-hayat, akıl-vahiy, kainat-insan, insan-Kur’an arasındaki ilişkiyi kuran kimse olduğu böyle bir alimin gayesinin, ilimle hikmeti, hikmetle irfanı, ahlakla adabı, hak ile hakikati, tüm insanlığa takdim etmek olduğu; alimin, söz konusu güzellikleri, sadece takdimle kalmayıp kendi şahsında da yaşayıp, temsil ettiği vurgulanmış, günümüzde İslam coğrafyasındaki olumsuzlukların sona ermesi, inananlar olarak dünyaya yeni medeniyetler takdim edebilmemizin yolunun İslam’ın ilme verdiği önemi iyi kavramak ve bunu hayata yansıtabilmekten geçtiği, bunu sağlamanın yolunun da

⁶⁵⁰ “Allah Sevgisi”, Ocak 2000.

⁶⁵¹ “İman Hayatı”, Nisan 2000.

⁶⁵² “Ahiret Azığı”, Ocak 2012.

⁶⁵³ “İmtihan Dünyası”, Mart 2014.

⁶⁵⁴ “Yaratan Rabbinin Adıyla Oku”, Ekim 2015.

yarınların teminatı olan gençlerimizin ilim, irfan, hikmet ve ahlakla donatılmış kişiler olarak yetiştirilmeleri olduğu belirtilmiştir.

“Tevhid ve Vahdetin Öncüsü Müminler”⁶⁵⁵ başlıklı hutbede inananların, Kur’an-ı Kerim’in ilk çağrısı olan ilim, hikmet ve marifet yolundan uzaklaştığı için cehalet bataklığına saplandığı, bu sebeple Müslümanlar tarafından fert ve toplum hayatına, insanlığa yön veren, ı ışık tutan değerler üretilmediği, medeniyet inşa edilemediği, bilgide, fikirde, düşüncede, eğitimde, kültürde ve sanatta tutulma yaşanıp söz sahibi olunamadığı ifade edilmiştir.

Alıntılanan hutbelerde, tasavvufî kültürün de savunduğu gibi Allah’ın akıl ile değil aşk ile hissedilebileceği, iman nuru ile aydınlanmış kalbin Allah’ın bakış yeri olduğu belirtilerek “kalp”in önemi vurgulanmış, selamete ermiş bir kalbin arifler tarafından yapılan tanımına yer verilmiş, acıyı bal eyleyip belayı lütuf bilerek ve kahrın da hoş lütfun da hoş diyerek varlık sırrına erip marifet sahibi olunabileceği, hakiki alimin gayesinin ilim ile hikmet, irfan ve adabı harmanlayıp insanlığa takdim etmek olması gerektiği, ilim, irfan, hikmet ve ahlakla yetişen gençlerin geleceğin teminatı olabileceği ve bunları terk eden Müslümanların cehalet bataklığına saplanacağı bilgi, fikir, düşünce, eğitim, kültür ve sanatta ideal seviyelere ulaşamayacakları belirtilmiştir. Genel çerçeveden bakıldığında kalp, ilim, irfan ve marifet gibi konularda önemli noktalara değinilen hutbelerde yeterince detaylı bilgiler verilmediği söz gelimi Allah’ın bakış yeri olarak ifade edilen kalbin bu seviyeye nasıl getirileceği ya da nasıl irfan sahibi olunabileceği gibi konulara değinilmediği, dolayısıyla hutbelerde, irfan sahibi olmayı temel hedeflerinden biri olarak belirleyen tasavvuf ehlinin tecrübe, tavsiye ve eserlerinden faydalanılmadığı görülmüştür.

2.2. Hutbelerde Geçen Tasavvufî İsim ve Eserler

2.2.1. Tasavvufî İsimler

İslam’ın gönüllerine yerleşmesinde, kurdukları devletlerde, devlet başkanlarının eğitim hayatlarında, edebi eserlerinde, sosyal hayatın bir çok alanında tasavvufî ve tasavvufî şahsiyetlerle iç içe bir hayat süren Türk Halkı için tasavvuf, geçmişini anlamlandıran temel taşlardan biridir. Bir çok şehrine hayırla yad edilen

⁶⁵⁵ “Tevhid ve Vahdetin Öncüsü Müminler”, Nisan 2016.

bir sufinin eli değmiş olan Anadolu toprakları tabir yerindeyse tasavvufu yoğrulmuş, manevi dirilişini tasavvufu sağlamıştır.

Diyanet İşleri Başkanlığı'nın hazırlamış olduğu hutbelerde de birçoğu Anadolu topraklarında yaşamış ve Türk Halkı üzerinde etkilerini hala sürdüren sufilere yer verilmiştir.

2.2.1.1. HASAN-I BASRÎ

Hutbelerde adı geçen sufileri tarihsel bir kronolojiyle sıralamak gerekirse, ilk olarak Hasan-ı Basrî dikkati çekmektedir. Tabiinden olan, Hz. Ömer başta olmak üzere birçok sahabinin duasını alan, tarikat silsilelerinde önemli yer tutan ve tasavvufî kültürde Allah korkusunu kendisine din anlayışı olarak edinmesi ile meşhur olan Hasan-ı Basrî'nin⁶⁵⁶ ismine hutbelerde iki kez yer verilmiş, bunlardan biri ondan nakledilen bir hadis-i şerifin metinde geçmesi⁶⁵⁷ diğeri ise kendisinden, adını tarihimize bir gönül insanı olarak yazdırmasından bahsedilerek “Tevazu, bir kimsenin kendini yolda rastladığı herhangi bir Müslümandan daha üstün görmemesidir.” sözüne yer verilen hutbe vasıtasıyla olmuştur.⁶⁵⁸

2.2.1.2. EBÛ SÜLEYMAN ed-DÂRÂNÎ

Hutbelerde zikredilen bir diğer önemli isim Ebû Süleyman Dârânî'dir. Hâris el-Muhâsibî başta olmak üzere birçok sufiyi etkileyen, ilk sufilerden olup işari tefsir hareketinin de ilk temsilcilerinden sayılan Ebû Süleyman ed-Dârânî'ye⁶⁵⁹ “Allah korkusundan mahrum bir kalp harap olmuştur.” cümlesi ile yer verilen hutbede, Ebû Bekir Verrâk'ın öğrencilerinden, kalam, fıkıh ve tefsirin yanı sıra tasavvufu da ilgilleyen zahidlerden biri olan Hakîm es-Semerkandî (ö.342/953)⁶⁶⁰ de “Herhangi bir şeyden korkan o şeyden kaçır. Allah'tan korkan da Allah'a kaçır sığınır.” sözüyle müminlere örnek olması mahiyetinde anılmıştır.⁶⁶¹

⁶⁵⁶ Süleyman Uludağ, “Hasan-ı Basrî”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, XVI, İstanbul 1997, s.291,292.

⁶⁵⁷ Allah Sevgisi, Şubat 1998.

⁶⁵⁸ “Tevazu”, Eylül 2011.

⁶⁵⁹ Mustafa Kara, “Ebû Süleyman Dârânî”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, VIII, İstanbul 1993, s.485.

⁶⁶⁰ Mustafa Can, “Hakîm es-Semerkandî”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, XV, İstanbul 1997, s.193.

⁶⁶¹ “Allah Korkusunun İnsan Hayatındaki Rolü”, Şubat 1983.

2.2.1.3. AHMED YESEVÎ

Orta Asya Türkleri'nin dînî-tasavvufî hayatında geniş tesirler icra eden Yeseviyye Tarikatı'nın kurucusu olan Ahmed Yesevî (XII. Yüzyılda yaşadığı tahmin edilmektedir.)⁶⁶² ve onun talebelerinin, Anadolu'nun fethinin manevi mimarları olduğu, onların İslam'ın yayılmasında büyük gayretlerinin bulunduğu Diyanet hutbelerinde ifade edilmiş,⁶⁶³ bir hutbede de sözün nasıl söylenmesi gerektiği onun aşağıda yer verdiğimiz beytiyle dile getirilmiştir.

“Aman sözünüz aydın olsun, öz olsun
Işık saçsın, bakan köre göz olsun.”⁶⁶⁴

2.2.1.4. HACI BEKTÂŞ-I VELÎ

Hayatı hakkında net bilgi olmamakla birlikte Cengiz istilasını sebebiyle Anadolu'ya gelen dervişlerden biri olduğu kabul edilen, pîri olduğu Bektaşilik kanalıyla Osmanlı coğrafyasında dînî ve kültürel açıdan önemli ölçüde etkin olan Hacı Bektâş-ı Velî (ö.669/1271)⁶⁶⁵ hutbelerde Anadolu'da Müslümanlığın yayılması ve yücelmesini sağlayanlar arasında sayılmış,⁶⁶⁶ “Bir olalım, iri olalım diri olalım” sözünü İslam Dini'nin güzel öğütlerinden aldığı ilham ile söylediği belirtilmiş⁶⁶⁷ ve onun gibi, din hizmetini ihlâs ve samimiyetle yerine getirecek, insanlığı şefkatle kucaklayacak gönül erlerine ihtiyaç olduğu dile getirilmiştir.⁶⁶⁸

2.2.1.5. MEVLÂNÂ CELÂLEDDİN-İ RÛMÎ

Hutbelerde diğer sufi büyüklerine nisbetle kendisine daha çok yer verilen Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî kapısını ve gönlünü herkese açısıyla,⁶⁶⁹ “Şefkat ve merhamette güneş gibi ol.” anlayışıyla,⁶⁷⁰ “Değil mi ki sen bensin ben de senim. Kendi kendimize bunca savaşmamız da ne?” tavrıyla,⁶⁷¹ “Sevgi; acıyı tatlıya, bakırı altına, hastalığı şifaya, zindanı saraya, belayı nimete ve kahrı rahmete dönüştürür.”

⁶⁶² Kemal Eraslan, “Ahmed Yesevî”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, II, İstanbul 1989, s.159,161.

⁶⁶³ “Zaferler Ayı Ağustos ve Anadolu'nun İslamlaşmasında Emeği Geçenler”, Ağustos 1993; “Anadolu'nun Fethi”, Ağustos 1996.

⁶⁶⁴ “Söz Söyleme Sorumluluğu”, Ağustos 2003.

⁶⁶⁵ Ahmet Yaşar Ocak, “Hacı Bektâş-ı Velî”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, XIV, İstanbul 1996, s.338,339.

⁶⁶⁶ “Zaferler Ayı Ağustos ve Anadolu'nun İslamlaşmasında Emeği Geçenler”, Ağustos 1993.

⁶⁶⁷ “İnsan Sevgisi”, Aralık 2005.

⁶⁶⁸ “Din Gönüllülüğü”, Ekim 2011; “İrşat ve Davet Sorumluluğu”, Mart 2006.

⁶⁶⁹ “İrşat ve Davet Sorumluluğu”, Mart 2006; “Din Gönüllülüğü”, Ekim 2011.

⁶⁷⁰ “Merhamet İksirini Yudumlayabilmek”, Ekim 2015.

⁶⁷¹ “Hz. Peygamber ve Birlikte Yaşama Ahlakı”, Nisan 2015.

inancıyla,⁶⁷² ölümü vuslat bilişiyle,⁶⁷³ “Hilm kılıcı, öfke kılıcından keskindir.” şiarıyla,⁶⁷⁴ “Ne olursan ol yine gel” çağrısıyla ortaya koyduğu hoşgörüsüyle,⁶⁷⁵ “Ya olduğun gibi görün ya da göründüğün gibi ol” dürüstlüğüyle,⁶⁷⁶ “İnsanoğlunun dilinin altında gizli olduğu” ve “Can kapısının perdesi olan dil kalktıktan sonra evde ortaya çıkacakların inci mi, buğday mı” olduğuna dikkat edilmesi gerektiği düsturuyla,⁶⁷⁷ “Sakin keçinin gölgesini kurban etmeye kalkışma” diyerek izah ettiği ibadetlerin aslî gayesi düşüncesiyle,⁶⁷⁸ “İnsanların, öldükten sonra birbirinin arkasından iyi biliriz diyerek dost olmasını değil hayattayken iyi bilip, dost olup, buluşup kaynaşması gerektiği” fikriyle,⁶⁷⁹ “İlmin de, hikmetin de, merhametin de helal lokmadan doğduğu, haset, hile, cehalet ve gafletin haram lokmadan olduğu” hassasiyetiyle,⁶⁸⁰ insanın olgunlaşma serüvenini ifade ettiği “hamdım, piştim, yandım” sözüyle,⁶⁸¹ insanlara örneklik etmesi gayesiyle hutbelerde zihin ve gönül dünyasından faydalanılan bir tasavvufî şahsiyet olarak zikredilir.

2.2.1.6. SARI SALTUK

Sünnî, Alevî ve Bektaşî çevrelerce farklı yönleriyle benimsenmiş, Anadolu ve Balkanların Türkleşip İslamlaşmasında etkisi bulunan bir alperen olan Sarı Saltuk (ö.697/1297-98),⁶⁸² Ahmet Yesevî Yılı ilan edilen 1993 yılında yayımlanan bir hutbede, Anadolu, Balkanlar ve Orta Avrupa’da İslamiyet’in hızla yayılmasında büyük hizmet ve gayretleri bulunduğu belirtilen veliler arasında sayılmış ve bu kişilerin Yesevî’nin yolundan giderek İslam’ı gereği gibi anlattıkları dile getirilmiştir.⁶⁸³

2.2.1.7. YÛNUS EMRE

Hutbelerde adı ve şiirleri en çok geçen, Türk Halkı’nın ismini çokça duyduğu, gönül dünyalarını coşturan birçok ilahinin sözlerinin kendisinin şiirlerinden oluştuğu

⁶⁷² “Sevgi”, Şubat 2000; İnsan Sevgisi, Aralık 2005.

⁶⁷³ “Ölüm Gerçeği”, Şubat 2003.

⁶⁷⁴ “Öfkeye Hakim Olabilmek”, Nisan 2016.

⁶⁷⁵ “Allah’a İmanın Fert ve Toplum Üzerindeki Etkisi”, Ocak 2006.

⁶⁷⁶ “Dürüstlük Erdemdir”, Temmuz 2005.

⁶⁷⁷ “Sözü Güzel Söylemek”, Aralık 2011.

⁶⁷⁸ “Kurban Bayramı”, Ekim 2013.

⁶⁷⁹ “İslam Birlik ve Beraberlik Dinidir”, Şubat 1982.

⁶⁸⁰ “Helal Gıda Helal Lokma”, Aralık 2011.

⁶⁸¹ “Kendini Bilmek”, Ocak 2011.

⁶⁸² Machiel Kiel, “Sarı Saltuk”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, XXXVI, İstanbul 2009, s.147.

⁶⁸³ “Zaferler Ayı Ağustos ve Anadolu’nun İslamlaşmasında Emeği Geçenler”, Ağustos 1993.

Yûnus Emre'ye Diyanet hutbelerinin onbeş tanesinde “Yaratılanı severiz yaratandan
ötürü” düsturuyla,⁶⁸⁴ üçer hutbede;

“İlim, ilim bilmektir
İlim kendin bilmektir
Sen kendini bilmezsen
Ya nice okumaktır.”⁶⁸⁵

“Ben gelmedim kavga için
Benim işim sevi için
Dostun evi gönüllerdir
Gönüller yapmaya geldim.”⁶⁸⁶

“Keleci bilen kişinin yüzünü ağ ide bir söz
Sözü bişürüp diyenün işini sağ ide bir söz
Söz ola kese savaşı, söz ola bitüre başı
Söz ola ağulu aşı bal ile yağ ide bir söz.”⁶⁸⁷

şiiirleriyle, ikişer hutbede;

“Vaktinize hazır olun, ecel vardır gelir bir gün
Emanettir kuşça canın, sahip vardır alır bir gün.”⁶⁸⁸

“Geldi geçti ömrüm benim, bir yel esip geçmiş gibi
Hele bana şöyle geldi, bir göz yumup açmış gibi.”⁶⁸⁹

“Gelin tanış olalım, işi kolay kılalım
Sevelim sevillelim, dünya kimseye kalmaz.”⁶⁹⁰

dizeleriyle, birer hutbede de;

“Çalış, kazan, ye yedir, bir gönül ele getir,
Yüz Kâbe'den yeğrekdir, bir gönül ziyareti.”⁶⁹¹

“İsmâilem Hak yoluna canımı kurban eylerem
Çünkü bu can kurban imiş koçu kurbanı neylerem.”⁶⁹²

“Bir mübarek sefer olsa da gitsem
Kabe yollarında kumlara batsam.”⁶⁹³

⁶⁸⁴ “Barışseverlik”, Eylül 1999; “Kainat ve İnsan”, Aralık 1999; “Hayvan Sevgisi”, Haziran 2000; “İslam'da Hoşgörü”, Temmuz 2002, “Ailede Devamlılık Esastır”, Kasım 2005; “İnsan Sevgisi”, Aralık 2005; “İrşad ve Davet Sorumluluğu”, Mart 2006; “Din Gönüllülüğü”, Ekim 2011; “Mükerrem Bir Varlık Olarak İnsan”, Nisan 2013; “Hz. Peygamber ve Birlikte Yaşama Ahlakı”, Nisan 2015; “Hakiki Sevgi: Allah'ı Sevmek, Allah İçin Sevmek”, Nisan 2015; “Merhamet İksirini Yudumlayabilmek”, Ekim 2015; “Her İnsan Allah'ın Bir Ayetidir”, Kasım 2015; “Örnek İnsan Mümin”, Kasım 2017; “Allah'a İmanın Fert ve Toplum Üzerindeki Etkileri”, trs.

⁶⁸⁵ “İlim Tahsili ve Aydın İnsan”, Kasım 1980; “Kendini Bilmek”, Ocak 2011; “Eğitim Öğretimin Önemi”, Eylül 2012.

⁶⁸⁶ “İslam'da Saygı ve Hoşgörü”, Ağustos 1988; “Kurban Bayramı”, Kasım 2011; “Kurbanlarımızla Pekişsin Kardeşliğimiz”, Ekim 2013.

⁶⁸⁷ “Dil ve Afetleri”, Ağustos 1980; “Konuşma Adabı”, Mayıs 2013; “Söz Ahlakı”, Ocak 2016.

⁶⁸⁸ “Hesap Verme Şuuru”, Nisan 2013; “Paha Biçilmez Sermaye Ömür”, Aralık 2014.

⁶⁸⁹ “Üç Aylar ve Regaip Kandili”, Mayıs 2012; “Dün Eylediğimiz Günler”, Aralık 2012.

⁶⁹⁰ “Sevgi”, Şubat 2000; “İnsan Sevgisi”, Aralık 2005.

⁶⁹¹ “Kurban Bayramı”, Ekim 2013.

⁶⁹² “Kurban İbadeti”, Ekim 2012.

⁶⁹³ “Hac, Bir Mübarek Sefer”, Ekim 2010.

dizeleriyle, bir yerde de Anadolu'nun İslamlaşmasında emeği geçenler arasında zikredilmek suretiyle⁶⁹⁴ toplamda otuz dört defa yer verilmiştir.

2.2.1.8. EDEBÂLÎ

Osman Gazi'nin dînî ve idari konularda görüşlerine başvurduğu, Devlet'in kuruluşuna işaret eden rüyayı onun zaviyesinde gördüğü, Osmanlı Devleti'nin ilk kadısı olma vasfına sahip bir mutasavvıf olan Edebâli (ö.726/1326)⁶⁹⁵ alimlere saygılı olmak gerektiğinin anlatıldığı hutbede üzerine bastığımız toprakların kazanılmasında büyük gayret ve himmetleri bulunan kişiler arasında sayılmış ve Osmanlı Devleti'nin kuruluşunda devrin uleması olarak büyük desteğinin olduğundan bahsedilmiştir.⁶⁹⁶

2.2.1.9. HACI BAYRÂM-I VELÎ

Ankara'ya yolu düşen hemen herkesin başlıca ziyaret mekanlarından biri olan türbesinde medfun bulunan Hacı Bayrâm-ı Velî (ö.833/1430) Anadolu topraklarında doğup büyüyen bir Türk mutasavvıfı tarafından kurulmuş ilk tarikat olan Bayramiyye'nin pîridir.⁶⁹⁷ Hacı Bayrâm-ı Velî yayımlanan hutbelerden birinde Ahmet Yesevî'nin yolundan giderek Allah'ın ismini yüceltmek gayesiyle Anadolu'da Müslümanlık'ın yayılmasını sağlayan Türk-İslam büyükleri arasında sayılmıştır.⁶⁹⁸

2.2.1.10. AKŞEMSEDDİN

Avarif'ül-Maârif'in müellifi Şeyh Şehabeddin Sühreverdi'nin torunlarından Şeyh Hamza'nın oğlu olan ve tasavvufî eğitimini Hacı Bayrâm-ı Velî'nin yanında tamamlayan, gerçek adı Şemseddin Muhammed b. Hamza olan Akşemseddin (ö.863/1459)⁶⁹⁹ Fatih Sultan Mehmed'in hocalarından olması dolayısıyla İstanbul'un Fethi'nden bahsedilen hutbelerin altı tanesinde adı geçen tasavvufî bir şahsiyet olmuştur.⁷⁰⁰ Bunların yanı sıra âlimlere saygıdan bahsedilen bir hutbede İstanbul'un

⁶⁹⁴ “Zaferler Ayı Ağustos ve Anadolu'nun İslamlaşmasında Emeği Geçenler”, Ağustos 1993.

⁶⁹⁵ Kâmil Şahin, “Edebâli”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, X, İstanbul 1994, s.393,394.

⁶⁹⁶ “Dinimiz Alime Saygıyı Emreder”, Haziran 1980.

⁶⁹⁷ Nihat Azamat, “Hacı Bayrâm-ı Velî”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, XIV, İstanbul 1996, s.442.

⁶⁹⁸ “Zaferler Ayı Ağustos ve Anadolu'nun İslamlaşmasında Emeği Geçenler”, Ağustos 1993.

⁶⁹⁹ Orhan F. Köprülü-Mustafa Uzun, “Akşemseddin”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, II, İstanbul 1989, s.300.

⁷⁰⁰ “İstanbul'un Fethi”, Mayıs 1981; “İstanbul'un Fethi”, Mayıs 1983; “Fetih ve Gençlik”, Mayıs 1988; “İlim ve İmanın Zaferi: İstanbul'un Fethi”, Mayıs 1993; “Fetih ve Gençlik”, Mayıs 1996; “Fetih Şuuru”, Mayıs 2012.

fethinde Fatih kadar Akşemseddin'in de payı olduğu⁷⁰¹ ve Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu'nun 700. Yıldönümü dolayısıyla yayımlanan hutbede Akşemseddin'in Osmanlı'nın altın çağında yetişmiş yıldız şahsiyetlerden biri olduğu dile getirilmiştir.⁷⁰²

2.2.1.11. EŞREFOĞLU RÛMÎ

Gördüğü bir rüya üzerine zâhirî ilimleri terk edip Hacı Bayrâm-ı Velî'ye intisap eden, sonrasında onun yönlendirmesiyle Abdülkâdir Geylânî'nin (ö.561/1165-66) torunlarından Hüseyin el-Hamevi'nin yanında sülûkunu tamamlayan ve kendisine Eşrefiyye kolunun nisbet edilmesiyle tarikatın ikinci pîri sayılan Eşrefoğlu Rûmî de (ö.874/1469)⁷⁰³ hutbelerde, orijinalinde “Senden hem ol hoş hem bu hoş”⁷⁰⁴ şeklinde ifade ettiği şiirinden dizelerin alıntılanmasıyla yer bulmuş ve bu ifadelerden yola çıkılarak Allah'tan ne gelirse onun baştacı edilmesi gerektiği ifade edilmiştir.

“Hoştur bana senden gelen
Ya hil'at-ü yahut kefen
Ya Goncagül yahut diken
Lütfun da hoş kahrın da hoş.”⁷⁰⁵

2.2.1.12. FUZÛLÎ

Özellikle Türkçe şiirleriyle sanatının zirvesine çıkan, Klasik Türk Edebiyatı'nın en büyük şairlerinden olan ve eserlerindeki tasavvufî temayüllerinden bir tarikata mensup olduğu anlaşılan Fuzûlî'nin; (ö.963/1556)⁷⁰⁶

“Yılda bir kurban keserler halk-ı alem iyd için
Dem be dem saat be saat ben senin kurbanınem”

beyti 2011 yılındaki bir hutbede aktararak hakikatte kurbanın ne olduğu izah edilmek istenmiştir.⁷⁰⁷

2.2.1.13. ŞEMSEDDİN SİVÂSÎ

İstanbul'da medrese tahsilini tamamlayıp müderrislik yaparken bazı müderrislerin ilmin haysiyetine yakışmayan tavırlarına şahit olması sonrasında

⁷⁰¹ “Dinimiz Alime Saygıyı Emreder”, Haziran 1980.

⁷⁰² “Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu'nun 700. Yıldönümü”, Şubat 1999.

⁷⁰³ A.Necla Pekolcay-Abdullah Uçman, “Eşrefoğlu Rûmî”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, XI, İstanbul 1995, s.481.

⁷⁰⁴ Eşrefoğlu Rûmî, *Eşrefoğlu Rûmî Divanı*, Çağaloğlu Yayınevi, İstanbul 1967, s.72.

⁷⁰⁵ “Allah'a İmanın Fert ve Toplum Üzerindeki Etkisi”, Ocak 2006; “İmtihan Dünyası”, Mart 2014; “İman”, Şubat 2015.

⁷⁰⁶ Abdülkadir Karahan, “Fuzûlî”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, XIII, İstanbul 1996, s.242.

⁷⁰⁷ “Kurban Bayramı”, Kasım 2011.

görevini terk edip tasavvuf yoluna giren ve Halvetiyye Tarikatı'nın Şemsiyye kolunun kurucusu olan Şemseddin Sivâsî,⁷⁰⁸ nazargah-ı ilahi olan kalbimizi onu kirleten hal ve davranışlardan vazgeçerek selim bir hale getirmemiz gerektiğinin anlatıldığı hutbelerde;

“Vâsıl olmaz kimse Hakk’a, cümleden dûr olmadan
Kenz açılmaz şol gönüle, tâ ki pür nûr olmadan
Sür çıkar ağyarı dilden, tâ tecelli ede Hakk
Padişah konmaz saraya, hane mamur olmadan.”

şiiiryle yer bulan sufilerden olmuştur.⁷⁰⁹

2.2.1.14. AZİZ MAHMUD HÜDÂYÎ

Zâhir ilimleri tahsil etmesinin ardından tasavvufa yönelen ilim ehlinde biri olan, halktan sultanlara kadar uzanan geniş bir tesir halkası meydana getiren, tasavvufun engin ruhunu samimi bir ifadeyle insanlara yansıtan Aziz Mahmud Hüdâyî'ye (ö.1038/1628)⁷¹⁰ alıntı yapılan iki beyti ile Diyanet hutbelerinde yer verilmiştir.

“Kudümün rahmet u zevk u safadır Ya Resulallah
Zuhurun derd-i uşşaka devadır Ya Resulallah.”⁷¹¹

“Alan Sen'sin, veren Sen'sin, kılan Sen
Ne verdinse odur, dahî nemiz var.”⁷¹²

2.2.1.15. SEZÂÎ-Yİ GÜLŞENÎ

Halvetî-Gülşenî Tarikatı'nın Sezâiyye kolunun kurucusu olan ve yaşadığı yıllarda Osmanlı Devlet adamlarından bazılarının da intisap ettiği Sezâî-yi Gülşenî (1151/1738);⁷¹³

“Can Allah, canan Allah
Canlar sana kurban Allah”

dizeleriyle kurban konusunun anlatıldığı bir hutbede kendisine yer bulmuştur.⁷¹⁴

⁷⁰⁸ Hasan Aksoy, “Şemseddin Sivâsî”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, XXXVIII, İstanbul 2010, s.523,524.

⁷⁰⁹ “Ahiret Azığı Kalb-i Selim”, Ocak 2012; “Dıştan İçte Temizlik”, Ocak 2013.

⁷¹⁰ Hasan Kamil Yılmaz, “Aziz Mahmud Hüdâyî”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, IV, İstanbul 1991, s.338,339.

⁷¹¹ “Mevlid-i Nebi”, Şubat 2012.

⁷¹² “İslâmî Bir Değerimiz: Edeb”, Haziran 2013.

⁷¹³ Himmet Konur, “Sezâî-yi Gülşenî”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, XXXVII, İstanbul 2009, s.80.

⁷¹⁴ “Kurban Kesmenin Dinimizdeki Yeri ve Önemi”, Temmuz 1989.

2.2.1.16. İBRÂHİM HAKKİ ERZURÛMÎ

Zâhirî ilimlerdeki öğrenimini tamamladıktan sonra İsmail Fakîrullah'tan (ö.1147/1734) tasavvuf ilmini öğrenmeye yönelen, astronomi, tıp, anatomi, fizyoloji, aritmetik, geometri, trigonometri, felsefe, psikoloji gibi alanlarda geniş bir bilgi birikimine sahip olan ve Mârifetname isimli eseriyle meşhur olan İbrâhim Hakkı Erzurûmî'nin;⁷¹⁵

“Hak şerleri hayr eyler,
Zannetme ki gayr eyler
Arif Anı seyreyler
Mevlâ görelim neyler, neylerse güzel eyler.”⁷¹⁶

dörtlüğüne, bu dizelerin müminin sahip olması gereken tevekkül halinin veciz bir ifadesi olduğu belirtilerek hutbede yer verilmiştir.

2.2.1.17. KUDDÛSÎ AHMED EFENDÎ

Anadolu'da yetişen şair mutasavvıfların en önemlilerinden olan, 1807 ve 1810 Osmanlı-Rus Savaşına katılan Kuddûsî Ahmed Efendi tasavvuf yolundaki serüvenine Nakşibendiyye tarikatıyla başlayıp daha sonra duygularını ve coşkunluğunu daha rahat ifade ettiğini belirttiği Kâdiriyye tarikatına geçmiş ve müridlerinin eğitimini bu yol üzere sağlamış bir sufidir.⁷¹⁷ “Beraate Ereilmek” hutbesinde namaz kılarken rekat sayısını değil ihlâs ve huşuyu artırma gayreti içinde olunması gerektiği ifade edilerek kendisine ait olan;

“Amel çokluğuna itibar olmaz [yok itibar hiç]
Kulundan Hâlık'ı hoşlanmayınca.”

dizelerine yer verilmiştir.⁷¹⁸

2.2.1.18. ALVARLI MUHAMMED LUTFİ EFENDÎ

Nakşibendî şeyhi Muhammed Pîr-i Küfrevî'ye (1775-1898) intisap ederek riyazetini tamamlayan ve doğduğu yer olan Erzurum'da halkı irşad ile meşgul olan yakın dönem mutasavvıflarından Alvarlı Muhammed Lutfi Efendi (1868-1956)⁷¹⁹

⁷¹⁵ Mustafa Çağrııcı, “İbrâhim Hakkı Erzurûmî”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, XXI, İstanbul 2000, s.305,306.

⁷¹⁶ “Tevekkül”, Ocak 2012.

⁷¹⁷ Süleyman Uludağ-Mustafa Asım Köksal, “Kuddûsî Ahmed Efendi”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, XXVI, Ankara 2002, s.315-316.

⁷¹⁸ “Beraate Ereilmek”, Temmuz 2011.

⁷¹⁹ Selahattin Kıyıcı, “Alvarlı Muhammed Lutfi Efendi”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, II, İstanbul 1989, s.552.

“Sakın incitme bir canı, yıkarsın arş-ı Rahman’ı” anlayışıyla⁷²⁰ hakiki bayramın ne olduğunu izah eden;

“Can bula cananını, bayram o bayram ola
Kul bula sultanını, bayram o bayram ola,
Hüzn-ü keder def ola, dilde hicap ref ola
Cümle günah af ola, bayram o bayram ola”⁷²¹

dizeleriyle, Kerbela hüznünü anlatan;

“Bugün mâh-ı Muharremdir, muhibb-i hânedân ağlar
Bu gün eyyâm-ı matemdir, bugün âb-ı revân ağlar
Hüseyn-i Kerbelâ’yı elvân eden gündür
Bu gün Arş-ı muazzamda olan âli divân ağlar.”⁷²²

dörtlüğüyle, gönlün önemini ve onu incitmemeyi ifade eden;

“Hazer kıl! Kırma kalbin, kimsenin cânını incitme
Esîr-i gurbet-i nâlân olan insanı incitme
Tarîk-i ışkda bîcâre-i hicrânı incitme
Felekde hâsılı insan isen bir cânı incitme
Günahkâr olma, Fahr-i âlem-i Zî-Şânı incitme”⁷²³

dizeleriyle hutbelerde yer bulmuştur.

Diyanet İşleri Başkanlığı hutbelerinde yalnızca sufilerin söz ve şiirlerinden bahsedilmekle kalınmayıp aynı zamanda tasavvufa dair eserlerden de istifade edildiği görülmektedir.

2.2.2. Tasavvufî Eserler

Gazzâlî’nin dînî ilimleri yeniden canlandırmak amacıyla kaleme aldığı, başta tasavvuf ve ahlak olmak üzere fıkıh, kelam gibi ilimlere bilhassa amaçları bakımından yeni yaklaşımlar getiren önemli bir kaynak olan *İhyâu Ulûmi’-d-Dîn*⁷²⁴ adlı eserinden üç tanesi bu eserden alıntılanan hadisler,⁷²⁵ bir tanesi Ebû Süleyman ed-Dârânî’nin “Allah korkusundan mahrum bir kalp harap olmuştur.” sözü⁷²⁶ ve diğer bir tanesi de “Allah, insanı yeryüzünde kendisinin şahidi kılmıştır.”⁷²⁷ cümlesi olmak üzere beş hutbede istifade edilmiş ve bu alıntılar hutbenin dipnot kısmında esere atıfla belirtilmiştir.

⁷²⁰ “Nasıl Bir Kardeşlik”, Ocak 2014, “Kardeşliğe Saplanan Hançer Gıybet”, Aralık 2017

⁷²¹ “Ramazan Bayramı”, Temmuz 2016; “Kurban Bayramı”, Eylül 2017.

⁷²² “Muharrem Ayı ve Kerbela”, Kasım 2013.

⁷²³ “Gelin Gönüller Yapalım”, Haziran 2016.

⁷²⁴ Mustafa Çağrı, “İhyâu Ulûmi’-d-Dîn”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, XXII, İstanbul 2000, s.10.

⁷²⁵ “Dinimizde Yalan Haramdır, Doğruluk Esastır”, Eylül 1999; “Çalışmanın Önemi”, Temmuz 2001; “Ramazan Ayı Mağfiret Ayıdır”, trs.

⁷²⁶ “Allah Korkusunun İnsan Hayatındaki Rolü”, Şubat 1983.

⁷²⁷ “Gençliğin Önemi”, trs.

Bir mutasavvıf tarafından yazılan en kapsamlı ve en meşhur mektup külliyesi olan ve İmâm-ı Rabbânî'nin (ö.1034/1624) manevî tekâmül sürecini göstermesi bakımından önem arz eden eseri *Mektûbat*'dan,⁷²⁸ gece ibadetiyle meşgul olduğu için uyuyakalarak sabah namazı cemaatine yetişemeyen bir kişi için Hz. Ömer 'in “Gece uyusa da sabah namazı cemaatinden mahrum kalmasa onun için daha hayırlı olurdu.” rivayeti alıntılanarak faydalanılmıştır.⁷²⁹

DİB hutbelerinden birinde de, sattığı bir malda sahtekarlık yapan tüccara Hz. Peygamber'in “Bizi kandıran bizden değildir.” ifadelerine⁷³⁰ İsmâil Hakkı Bursevî'nin (ö.1137/1725) *Rûhu'l-Beyân* isimli tasavvufî tefsiri⁷³¹ referans gösterilmiştir.

Hutbelerde geçen tasavvufî isim ve eserler kendilerine yer verilen metinler içinde değerlendirildiğinde, tasavvufî kültürün ilk temsilcilerinden olan Hasan-ı Basrî'den, yakın zaman sufilerinden Alvarlı Muhammed Lutfi Efendi'ye kadar birçok tasavvufî şahsiyet ve onların eserlerine yer verilen hutbelerin aslında bu isimlerin ve onlarla birlikte anılan eserlerinin sahip olduğu anlam derinliğini aktarmak gibi bir gaye ile değil öncesinde ve sonrasında açıklama yapılmaksızın; tarihî bir şahsiyet, edebi yönü olan herhangi bir metin ya da alıntı yapılan hadis gibi dînî içerikli metinlerin referans kaynağı olarak aktarıldığı görülmüştür.

2.3.Hutbelerde Tasavvuf ve Tarikatlara Eleştirel Bakış

Diyanet İşleri Başkanlığı'nın, her ne kadar “yasaklı” bir alan olsa da, insanların geçmişten beri alışılmış bir dînî yaşam biçimi olan tarikatlara ve onların içinden geldiği tasavvuf kültürüne bakışının, mevcut din algısında tasavvufun nasıl bir yere sahip olduğunun tespit edilmeye gayret gösterildiği çalışmada referans alınan 1980-2017 yılları arasındaki hutbelerde birkaç istisna hariç doğrudan tasavvuf ve tarikatları itham eden, bütünüyle yok sayan veya eleştiren bir yaklaşıma rastlanmamakla birlikte ülkenin zaman zaman yaşadığı siyasi olaylarla da bağlantılı olarak tarikatlara karşı mesafeli bir yaklaşım sergilendiği görülmüştür.

Çalışmada her ne kadar sufilerin söz ya da şiirlerinden faydalanılarak oluşturulmuş hutbeler hatırı sayılır düzeyde görülse de; bu hutbelerde tasavvufî

⁷²⁸ Hamid Algar, “Mektûbat”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, XXIX, Ankara 2004, s.11,12.

⁷²⁹ “Cemaatle Namaz Kılmanın Önemi”, trs.

⁷³⁰ “Ticaret Ahlakı”, Temmuz 1999.

⁷³¹ Ali Namli, “Rûhu'l-Beyân”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, XXXV, İstanbul 2008, s.211.

şahsiyetler bir sufi olmaktan çok, tarihte ve insanların hafızasında yer edinmiş, edebi metinler ortaya koymuş kişiler olarak aktarılmıştır. Bu da Diyanet'in, eserlerinden istifade etse de o eserin ortaya çıkışını sağlayan tasavvuf düşüncesini göz ardı ettiği ve bu yaklaşıma mesafeli olduğunu göstermektedir.

Bu temkinli yaklaşımın yanı sıra, özellikle; sufilerin dünyaya tamah etmemek, ona kul köle olmamak, dünya nimetlerine karşı aşırı hırslı olmamak anlamında kullandığı “bir lokma bir hırka” anlayışının, yer verildiği bütün hutbelerde⁷³² sufilerin kastını yansıtmayacak bir içerikle; bu ifadenin miskinliğin ve tembelliğin bahanesi olduğu, böyle bir anlayışın İslam'da yerinin olmadığı ifade edilerek tasavvufî gelenekte yeri olan bir tabirin bağlamından uzak bir şekilde takdim edildiği tespit edilmiştir.

Türkiye'nin darbeler tarihinde postmodern darbe olarak kayda geçen 28 Şubat sürecinde, şeyh kisvesiyle ortaya çıkan “Müslüm Gündüz” adlı bir şahsın etrafında gelişen olaylar; Türkiye’de, halkın gönlünde belli bir yere sahip olan tasavvuf büyüklerine, kültürüne ve tarikat kavramlarına karşı mesafeli olunmasına zemin hazırlamıştır. Olayların hemen akabinde Diyanet tarafından “Tarikatların Dinimizdeki Yeri”⁷³³ ismiyle yayımlanan hutbede; müslümanın kendisiyle Allah arasına girmeye çalışan her türlü aracından kurtularak doğrudan Allah’a yönelmesi gerektiği, bir insanın dindeki bilgi, anlayış ve kabiliyeti ne kadar üstün olursa olsun diğer insanlar üzerinde nasihat ve irşattan başka hiçbir yetkisi ve dînî saltanat kurma hakkının söz konusu olmadığı, hiç kimsenin gaybden haber veremeyeceği, insanların sırtından maddi manevi itibar kazanmak isteyenlerin cazibeli sözlerine itibar edilmemesi gerektiği, vicdan huzurunun güzel ahlak, dürüstlük ve iman şuuru ile kılınan namazlarda, tutulan oruçlarda, yapılan hayır hasenatta bulunabileceği, tarikat-şariat ve hakikatın hep bunların içinde olduğu, hakikatı başka yerlerde aramaya çalışanların hem dinlerini, hem insani değerlerini, hem de dünya ve ahiretlerini kaybetme tehlikesiyle karşılaşacakları ifade edilmiştir.

Dini kullanarak insanları aldatanlar düşünüldüğünde hutbede dile getirilen hususlar doğru olmakla birlikte bir “kurgu” üzerine yaşanan olaylardan sonra yayımlanmış olan bu hutbede asıl vurgunun dinin istismarı hususu olması ve bu gibi

⁷³² “Sabır ve Sebat”, Ocak 1988; “İslam Dünya ve Ahiret Dinidir”, Temmuz 1995; “Sabır”, Nisan 1998; “Zekat İbadeti”, Kasım 2001.

⁷³³ Tarikatların Dinimizdeki Yeri”, Mart 1997.

şahsiyetlerin yüzyıllardır bu topraklarda insanların gönül dünyasını aydınlatan şahsiyetler yetiştirmiş olan tasavvuf geleneğini temsil edemeyeceklerinin ifade edildiği bir ayırım yapılması beklenebilecekken hutbede açıkça da ifade edildiği üzere tarikat ve tasavvufi çevrelere yönelimin insanın ahiretini kaybettirebilecek bir şey olarak gösterildiği dikkat çekmektedir.

Bu olaylardan 19 yıl sonra, bu sefer dînî bir kisveye bürünerek insanları aldatan, devlete ve insanların canına kasteden darbe girişimine yönelik eleştirilerin bir kısmından da tasavvuf kültürü nasibini almış ve “insanı yaşat ki devlet yaşasın”⁷³⁴ hedefindeki tasavvuf düşüncesi insana ve devlete kasteden oluşumlarla bir anılır hale gelmiştir.

Darbe girişiminden bir ay sonra yayımlanan hutbede, peygamberler dışında hiç kimsenin özel, seçilmiş ve yanılmaz olduğunun düşünölemeyeceği, herhangi bir kimsenin sözleri, eserleri ve davranışlarına mahza hikmetli olduğu kabulü ile kutsiyet atfedilemeyeceği belirtilmiş⁷³⁵ ve yine aynı yıl yayımlanan bir diğer hutbede İslam’ın; sır, gizem, rüya, keşif, keramet ve gelecek tasavvurları üzerine bina edilemeyeceği ifade edilmiştir.⁷³⁶ Dînî birtakım ritüelleri yerine getirip, tasavvufi birkaç kavramı kendi örgüt yapıları içinde kullanan darbe teşebbüsçüleri; tasavvufi geleneğin içinden gelen, bu kültürle yoğrulan kişiler olmayıp, aksine bu kavramları, kendi amaçlarını kamufle etmek için kullandıkları halde, onlara karşı oluşan tavır hutbelerde; tasavvufî gelenek içinde belirli ölçülerle kendisine yer bulan sır, keşif, keramet gibi kavramlar üzerinden dile getirilmiştir. Bu noktada asıl vurgulanması gereken husus, söz konusu kavramların kendi geleneğinden koparılarak istismar edildiği olmalıdır. Nitekim, keşfi bilgileri şariat ölçeğinde tartmadan kabul etmeyen, bu bilgilerde; yaşanan mertebeye göre yanılma ihtimalinin bulunduğunu ifade eden, kerameti ise sufînin özel bir hâli olduğu ve gizlemesi gerektiği ilkesiyle kabul eden, insanlara gösterdiği olağanüstü halleri ile övünenleri sert bir dille eleştiren tasavvufi gelenek⁷³⁷ örgütün istismar ettiği değil de beslendiği bir kaynak durumuna düşmüştür. Aynı şekilde burada da istismar ve insanların dînî duygularını kullanan bir örgütsel yapı üzerinde durularak bu örneğin yüzyılları aşan köklü bir gelenek ile

⁷³⁴ Şeyh Edebâli’nin Osman Gazi’ye Nasihati, <http://osmanldevleti.blogspot.com>, (06.06.2019).

⁷³⁵ “Sırat-ı Müstakim”, Ağustos 2016.

⁷³⁶ “Din-i Mübin-i İslam”, Ekim 2016.

⁷³⁷ Reşat Öngören, “Bir Bilgi Kaynağı Olarak Tasavvufta Keşfin Değeri”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.5, İstanbul 2002, s.87; Süleyman Uludağ, “Tasavvuf Kültüründe Keramet Anlayışı”, *Bursa’da Dünden Bugüne Tasavvuf Kültürü*, Hasan Basri Öcalan (haz.), Bursa Kültür Sanat ve Turizm Vakfı Yayınları, Bursa 2004, s.24-36.

hiçbir irtibatı bulunmadığı, söz konusu örgütün bu topraklardan beslenmediği vurgusunun öne çıkması daha doğru bir yaklaşım olurdu.

Çalışma kapsamında 37 yıl ile sınırlanan hutbelerde doğrudan tasavvuf ve tarikatları muhatap alan eleştiriler tespit edilebildiği kadarıyla bunlarla sınırlı kalmıştır. Tezin bundan sonraki başlığında, incelenen hutbeler özelinde, Diyanet'in nasıl bir tasavvuf anlayışına sahip olduğu ve bunu irşad faaliyetlerinin en önemli unsuru olan hutbelerde halka nasıl yansıttığı ifade edilmeye çalışılacaktır.

2.4. Hutbelerde Ortaya Konulan Tasavvuf Algısı

İslam düşüncesinin bir parçası olan tasavvuf, takipçisiyle de karşı çıkanyla da günümüzde üzerinde en çok konuşulan, tartışılan alanların başında gelmektedir. Gerek köklerini saldığı geçmişle, gerek Anadolu topraklarında yaşamış birçok sufînin öğretilerinin hâlâ dilden dile dolaşmasıyla, gerekse cami dindarlığının yetmediği insanların, kalplerini sükûna erdirecek başka yerler aramasıyla tasavvuf ve onun sistemleşmiş hali olan tarikatlar insanların her dönemde ilgi odağı olmaya devam etmiştir.

Halkın dînî konulardaki ihtiyaçlarını karşılamak ve onları din konusunda eğitmek üzere görevli olan Diyanet İşleri Başkanlığı'nın daha önce de ifade edildiği üzere en önemli irşad aracı hutbelerdir. Halkın büyük çoğunluğuna ulaşma imkanı bulunan hutbelerde insanlara sunulan her bilgi toplumsal bilinç oluşması açısından çok önemlidir. İmam-hatibin söylediği bir sözle Milli Mücadele saflarına akın akın katılan insanların yine dînî konularda ehil gördüğü bir din görevlisinin sözüyle herhangi bir şeye tavır alması ya da sempati duyması oldukça normaldir.

Diyanet hutbelerinde tasavvufa dair şöyle bir algı var denilebilecek bir bütünlük bulunmadığı, siyasi ve toplumsal olaylar olağan sürecinde seyrettiği zamanlarda temkinli bir şekilde de olsa tasavvuf kültüründen de faydalanılan hutbeler yayımlandığı, yaşanan toplumsal hadiselerin etkisiyle tasavvufî çevrelere tavır alınan zamanlarda devletin bir kurumu olarak tasavvuf kültürünün eleştirildiği hutbeler irad edildiği görülmektedir.

Dînî müktesebâtı tasavvufî kültürle yoğrulan, Anadolu'nun İslamlaşmasından Osmanlı'nın Kuruluşu'na, İstanbul'un Fethi'nden Milli Mücadele yıllarına kadar gerek sosyal hayatta gerekse edebi eserlerinde sufi düşüncenin etkisi ile manevi dünyasını aydınlatan insanlara; hutbelerde de geçmişte etkisi olan bu insanların

örnek gösterildiği, şiir ve sözlerinin etkisinden faydalanılarak bir anlayış inşa edilmeye çalışıldığı görülmektedir. Geçmişinden kopan, maddenin esiri olan insanlığa içinde bulunulan manevi bunalımdan kurtulmanın yolu olarak maddeye kul olmamak gerektiği; ilim, irfan ve hikmetle yetişen gençliğin geleceğin teminatı olacağı yönünde tavsiyelerde bulunmaktadır.

İbadetlerin görünenin ötesinde manalar içerdiği, insanın her daim Rabb'inin gözetiminde olduğu, yapılan işlerde görüntü değil ihlâsın önemli olduğu, Allah'ın sadece akılla değil aşkla bilinebileceği, kalbin dînî yaşamda ne kadar önemli olduğu gibi daha birçok konuda tasavvufî söylemden beslendiği anlaşılan hutbelerde gözlenmiştir ki Diyanet, tasavvufun insanlar üzerindeki etki ve faydasının farkında olmakla birlikte devletin bir kurumu olarak, geçmişte ve günümüzde birçok eleştirinin odak noktası olan tasavvuf kültürüne karşı mesafeli olmayı tercih etmiştir. Başka bir ifadeyle tarihsel ve sosyolojik etkisi nisbetinde Diyanet hutbelerinde bu gelenek kendisine yer bulabilmiş değildir.

Muhtemeldir ki bu düşüncenin bir sonucu olarak Sezâî-yi Gülşeni,⁷³⁸ Yûnus Emre,⁷³⁹ Fuzûlî,⁷⁴⁰ Şemseddin Sivâsî,⁷⁴¹ Aziz Mahmud Hüdâyî,⁷⁴² Alvarlı Muhammed Lutfi Efendi⁷⁴³ gibi tasavvufun ve Tasavvuf Edebiyatı'nın önemli isimleri, adları zikredilmeden İslam büyüğü, şair, hak dostu gibi ifadelerle hutbelerde kendilerine yer bulabilmiş, daha çok tasavvufî bir yapılanma olan fütüvvet teşkilatının etkisiyle ortaya çıkan Âhilik, “ecdad”ın kurduğu, ticaretle meşgul olanlara doğruluk, güvenilirlik ve cömertlik telkin eden bir kurum olarak anılmıştır. Ayrıca Yûnus Emre'ye ait olan “Yaratılanı yaratandan ötürü hoş görmek” anlayışına, geçtiği çoğu hutbede geleneğimizde var olan bir söz olarak yer verilmiş, Yûnus'un kuru bir söylemin çok ötesindeki o hoşgörü ve sevgiyi nasıl bir yürek eğitimiyle kazandığı konusuna değinilmemiştir. Tüm bunların yanı sıra 37 yılın hutbeleri içinde zaman zaman kendilerinden ve öğretilerinden bahsedilen Yûnus Emre ve Mevlânâ'nın UNESCO'nun kendileri adına ilan ettiği 1991 Yûnus Emre Sevgi Yılı ve 2007 Dünya Mevlânâ Yılı dolayısıyla bahsi geçen yıllarda herhangi bir hutbe

⁷³⁸ “Kurban Kesmenin Dinimizdeki Yeri ve Önemi”, Temmuz 1989.

⁷³⁹ “Kainat ve İnsan”, Aralık 1999; “Kurban Bayramı”, Kasım 2011; “Dün Eylediğimiz Günler”, Aralık 2012; “Kurbanlarımızla Pekişsin Kardeşliğimiz”, Ekim 2013.

⁷⁴⁰ “Kurban Bayramı”, Kasım 2011.

⁷⁴¹ “Ahiret Azığı Kalb-i Selim”, Ocak 2012; “Dıştan İçte Temizlik”, Ocak 2013.

⁷⁴² “İslami Bir Değerimiz: Edeb”, Haziran 2013.

⁷⁴³ “Nasıl Bir Kardeşlik”, Ocak 2014; “Gelin Gönüller Yapalım”, Haziran 2016; “Ramazan Bayramı”, Temmuz 2016; “Kurban Bayramı”, Eylül 2017.

içeriğinde anılmadığı, Anadolu topraklarında yaşayıp dünyaya mâl olmuş sufileri görmezden geldiği tespit edilmiştir. Hutbelerde yer verilen Tasavvuf Edebiyatı metnlerinin, anlam derinliğine inilmeksizin söz güzelliği oluşturmak adına zikredilmesi de göze çarpan bir başka durumdur.

Hutbelerde faydalandığı dipnotlarda belirtilen tasavvufî eserlerin çoğunun tasavvufî alakalı herhangi bir metin için değil alıntılanan hadislere kaynak göstermek için kullanıldığı, metin içinde yer verilen bazı sufi adlarının ufak bir araştırmayla doğrusu öğrenilebilecekken yanlış yazıldığı, hutbe metnlerinde tasavvufî bir eserden alıntı yapıldığı açıkça belli olan bazı içeriklerin eser ya da sufi referans gösterilmeksizin kullanıldığı görülmüştür.

Diyanet İşleri Başkanlığı'nın hutbelerinde gözlenen bu durum aslında tasavvufun ve öğretilerinin dînî yaşantı üzerinde etkisinin farkında olan Başkanlık'ın tasavvuf kültürünü halka sunma noktasında çekinceleri bulunduğu izlenimini oluşturmakla birlikte, Diyanet'in tasavvufu kendisinden faydalanılacak bir ilim olarak değil zamanında yaşanmış ve bitmiş bir kültür olarak görme eğilimi de olduğu şeklinde değerlendirilebilir. İrfan ve hikmetle yetişen kişilerin geleceği imar edeceğinin söylendiği hutbelerde irfan ve hikmetin kitap okumakla elde edilecek bir şeymiş gibi nereden elde edilebileceğinin belirtilmemesi ya da daha önce bu ilimlere sahip olup topluma örnek olan şahsiyetlerin referans gösterilmemesi bu düşüncayı destekler niteliktedir.

Tasavvufî bakış açısından uzak bir şekilde ele alınan hatta konu içinde tasavvuf kültürünün “bir lokma bir hırka” anlayışı üzerinden yerildiği dünya ve ahiret dengesinin ele alındığı birçok hutbede; dünyayı tamamen terk ederek ahirete yönelmenin yanlış olduğu insanın her ikisini de dengede tutarak hayatını sürdürmesi gerektiği ifade edilirken; imar edilmesi gereken taraf olarak daha çok dünya ile ilgili açıklamalara yer verilmesi, ne Hz. Peygamber'in ne de dünya ahiret dengesini kurmayı başarmış insanların hayatlarından örnekler verilmemesi bahsi geçen hutbelerin hiçbir yaraya merhem olmayan ezber cümleler olarak kalmasına neden olmuştur.

Tüm bunların yanı sıra İslami ve tasavvufî geleneğin bazı temel kavramlarının da hutbelerde işlevsel olarak kullanılmadığı söylenebilir. Örneğin fitratın gerektirdiği bir özellik olarak örtünme ile açıklanan hayâ, işini güzel yapmak olarak açıklanan

ihşan kavramı, bir tüccar edasıyla gün sonunda yapılması gerektiği belirtilip derinliklerine inilemeyen nefis muhasebesi ve nefis terbiyesi, camide nasıl davranılması gerektiğini belirten edeb içerikli ifadeler, kavramların asıl muhtevasından uzak şekilci bir söylem olmaktan öteye geçememiştir.

Tasavvuf kültürünün kendi sistemi içerisinde anlamlandırdığı tevbe, zikir, nefis, murâkabe ve marifet gibi kavramların, alanın zengin muhtevasından faydalanılmaksızın ele alınması; “İnsanın hata edebileceği ama affedici olan Allah’ın merhametine sığınarak tevbe edilmesi gerektiği” cümlelerinde olduğu gibi aynı içeriklerin tekrarına ve anlam derinliğine inilememiş salt kavramların hutbe metinlerine konu edilmesine sebep olmuştur.

Genel çerçevede değerlendirildiğinde tasavvufu bir kenara koysa da ahlak algısı üzerinden birtakım doğruların insanlara telkin edilmeye çalışıldığı hutbelerde aslında söz israfına gerek olmadan insanların rahat anlayıp içselleştirebileceği sufi geleneğin öğretileri halka tıpkı zâhir-bâtın içerikli hutbelerde olduğu gibi uygun bir dille aktarılacakken, birçok hutbede; insanların gönül dünyasını aydınlatacak, manevi hastalıklarına şifa olacak bir reçete sunulamadığı görülmüş, 37 yıl içinde zaman zaman tasavvufî geleneğin bazı uygulamalarına, sahip olduğu kavramlara, bu kültürün edebi metinlerine değinilen hutbelerde halkın faydalanabileceği nitelikte bir muhteva ve derinlik gözlenememiştir.

SONUÇ

Diyanet İşleri Başkanlığı, Osmanlı Devleti'ndeki; din, hukuk ve eğitim işlerinden sorumlu olan Şeyhülislamlık makamı ve Cumhuriyet'in ilanı sürecinde yine aynı görevleri yürüten Şer'îye ve Evkaf Vekâleti'nin halefi olan bir kurumdur. Kendisinden önceki kurumların görev alanının oldukça altında bir sorumluluk alanı olan ve sadece halkın ihtiyaç duyduğu din hizmetlerini sağlamakla görevli olan DİB; yeni kurulan sistemin uygulamalarına destek olacak, halkı gereken durumlarda bilinçlendirecek, yönetime karşı aşırı dînî grupların oluşmasının önüne geçecek ve halkın, devletin tanıdığı çerçevede dînî hayatını idame ettirecek bir kurum olması amacıyla kurulmuştur.

Uzun yıllar devletin sıkı denetimine tabi tutulan ve faaliyet alanları kısıtlanan Diyanet İşleri Başkanlığı ülkede dini temsil eden tek resmi kurum olması dolayısıyla her dönemde dikkat çekmiş ve önemini korumuştur.

Kurulduğu günden beri “devlet kurumu” olma vasfının gerekleriyle birlikte varlığını sürdüren Diyanet, bu sınırlar içinde kendisine verilen görevleri yerine getirmiş, devlet yetkililerinin yürüttüğü politikalar ile çekişmeyecek şekilde hizmet ve söylemlerini belirlemiştir.

Sistemin topumdaki yerini sağlamlaştırması, alınan tedbirlerle dinin tehlike alanı dışına çıkması sonucunda Diyanet İşleri Başkanlığı eskisine oranla daha çeşitli ve fazla faaliyet alanına sahip olmuş, insanlara din hizmeti sunma noktasında yurtiçi ve yurtdışında birçok çalışmaya imza atmıştır. Bu faaliyetlerin her biri kendi içinde çok önemli olmakla birlikte çalışma konumuzu ilgilendiren hutbeler, Diyanet'in aynı anda kitlelere ulaşma ve bu vesile ile toplumsal bilinç oluşturabilmesi açısından ayrı bir öneme sahiptir.

Diyanet İşleri Başkanlığı'nın hutbe kriterlerini açıkladığı genelgede de görüldüğü üzere halka sunulan hutbelerde temel amaç; birlik ve bütünlüğü sağlayıcı, kin ve nefret söylemlerinden uzak, apolitik, hurafelerden arınmış bir din bilgisini insanlara sunmaktır. Bunu sağlayabilmek için hutbe faaliyetlerini kendi kontrolünde tutan ve genelgeler ile bireysel olarak hazırlanan hutbelerin okunmasının önüne geçen Diyanet; merkez teşkilatının yetkili birimlerince kaleme alınan hutbeleri, irad edilmek üzere personeline ulaştırmaktadır.

Cemaatle kılınması dînî bir vecibe olan Cuma namazına, başka hiçbir faaliyette olmadığı kadar büyük oranda katılım sağlayan halka, hutbeler vasıtası ile istenilen bilgi sunulup, dînî ve sosyal bir bilinç oluşturulabilmekte, sahip olunan din algısı aktarılabilmektedir. Bu sebeple, hakkında birçok çalışma yapılan Diyanet İşleri Başkanlığı'nın, geçmişte ve günümüzde toplum üzerinde büyük bir etki gücü bulunan tasavvuf kültürü hakkındaki algısının ve bu algıyı halka nasıl sunduğunun tespit edilmeye gayret gösterildiği çalışma neticesinde Diyanet İşleri Başkanlığı'nın hutbelerde bu kültürden zaman zaman istifade ettiği çalışmamız esnasında gözlemlenmiştir. Bu söylemlerin nitelik ve mahiyetinin değerlendirildiği çalışma; hutbelerle her ne kadar topluma tasavvuf bilgisi sunuluyor olmasa da, kurumun tasavvuf algısını ve bu algıyı topluma nasıl sunduğunu yansıtmaktadır.

Diyanet İşleri Başkanlığı'nın onayı ile halka sunulan ve Başkanlık'ın tasavvuf algısını göstermesi bakımından önemli bir kaynak olan hutbeler, Kurumun halka dönük yüzünü göstermektedir. Diyanet'in halka dönük yüzünde tasavvufun ne ölçüde ve nasıl bir konumda var olduğunun incelendiği çalışmada 1980-2017 yılları arasında yayımlanan hutbeler değerlendirilerek bir sonuca varmaya gayret gösterilmiştir.

Her şeyden önce ifade edilmelidir ki cami cemaatine etraflı ve derinlikli bir tasavvuf malumatı verilemeyeceği herkesçe malumdur. Ancak tasavvufî miras her halükarda rafine edilip halkın faydalanabileceği bir kıvama getirilerek istifade edilebilecek zenginliğe sahiptir. Nitekim bazı hutbelerde bunun yapıldığı, anlatılan konuyla tasavvufun sahip olduğu anlayış harmanlanarak diğer hutbelerin içinde farkını hemen belli eden, şekilci söylemden uzak, amellerin özünü ihtiva eden metinlerin hazırlandığı görülmüştür.

Bununla birlikte ele alınan birçok hutbede zaman zaman tasavvuf kültüründen ve kaynaklarından faydalandığı, fakat bu aktarımların referanslarının belirtilmediği görülmüştür. Tevbe konusunda hazırlanan hutbede doğrudan Gazzâlî'nin ifadeleri kullanılmakla birlikte bu konuda herhangi bir referans gösterilmemiş olması bu durumun en bariz örneklerindendir.

Hutbelerde kullanılan tasavvufî kavramlar İslâmî kültürün içerisinde ortaya çıktığı için hutbelerde, tasavvufla aynı yönde seyreden muhtevalar görülmekle birlikte birçok kavramda tasavvufun derin muhtevasından uzak, aynı cümleler

etrafında tekrara düşülen, hayâ kavramında olduğu gibi kavramların dar sınırlara hapsedildiği kullanımlar tespit edilmiştir.

Zaman zaman şiir ve sözlerine yer verilen sufilerin azımsanmayacak sayıdaki hutbede isimlerinin geçmediği, bu sözlerin kaynağı bilinmeyen bir malumatmış gibi sunulduğu, şiirlerin ise içeriği hutbe metninde çoğu zaman söz güzelliği oluşturmak maksadıyla kullanıldığı, bazen hutbe sonlarında yer verilen tasavvuf edebiyatının nadide eserleriyle etkili bir bitiş cümlesi kurulduğu görülmüştür. Bunun yanı sıra UNESCO’nun “Yûnus Emre Sevgi Yılı” ve “Dünya Mevlânâ Yılı” ilan ettiği 1991 ve 2007 yıllarında Diyanet hutbelerinde dünyanın da kıymetinin farkında olduğu sufiler adına herhangi bir içeriğin bulunmaması gibi dikkat çekici bir durumla karşılaşmıştır.

Hutbelerdeki tasavvufî kültür eksikliği bunlarla sınırlı kalmamış, sözgelimi “bir lokma bir hırka” anlayışı sufilerin muradından çok uzakta, tembellik ve miskinliğin bahanesi olarak halka sunulmuş, dahası, kuruluşunda tasavvufî bir oluşum olan fütüvvet teşkilatının büyük rol oynadığı Âhilik teşkilatı ecdad tarafından kurulmuş; ticaretle meşgul olanlara doğruluk ve adaleti tavsiye eden herhangi bir kurum gibi yansıtılmıştır.

Hutbelerin dipnot kısmında kendilerinden aktarım yapıldığı tespit edilen üç adet tasavvufî eserden ise tasavvufî herhangi bir muhteva için değil çoğunlukla hadis metinlerine referans göstermek amacıyla istifade edildiği tespit edilmiştir.

1997 ve 2016 yıllarındaki sosyolojinin bir sonucu olarak ilgili aylarda yayımlanan hutbelerde bu hadiselerin tasavvuf kültürü ve tecrübesi ile ilgisinin olmadığı ve tasavvufun bir istismar aracı olarak kullanıldığını vurgulamak yerine bir tasavvuf eleştirisi yapmak yeğlenmiştir.

Hutbelerdeki tasavvufa yakın söylemlere bakıldığında, Diyanet İşleri Başkanlığı’nın; düşüncesiyle, İslam’ı anlayış biçimiyle halkın gönül dünyasında yer edinen tasavvuf kültürünün insanlar üzerindeki etkisinin farkında olmakla birlikte tam olarak bu kültürün derinliklerine dalmadan ve devlet tarafından yasaklanmış bir alana karşı “tedbir”i elden bırakmayan bir tavır gösterdiği çıkarımına varılabilmektedir.

Tüm bunlardan yola çıkıldığında varılan sonuç; Diyanet’in, tasavvuf kültürünü büyük oranda, insanları dînî yönden eğitecek, fikir ve yaşayışlarında değişiklik

sağlayacak bir ilim değil, tarihimizde var olan bir kültür olarak gördüğü, tasavvuf edebiyatı metinlerine hutbelerde söz güzelliği oluşturan cümleler olarak yer verdiği, bununla birlikte tasavvufa karşı doğrudan bir tavır almadığı ve tasavvufu gerektiğinde etkisinden faydalanılmak üzere ulaşılabilecek bir uzaklıkta tuttuğu ve bir devlet kurumu olarak toplumsal hafızamıza etkisi ile ölçülemeyecek oranda tasavvuf kültürünü bakış açısına dahil ettiğidir.

Dînî doyum noktasında ciddi eksikleri olduğu âşikâr olan toplumun bu kültürünü oluşturan temel taşlardan biri olan tasavvuf düşüncesinden bu denli uzak, kimi zaman eleştiri kimi zamansa onu görmezden gelen bir yaklaşım ile halkı din konusunda bilinçlendirme amacıyla olan DİB'in sıkı sıkıya tutunduğu şekilci bir izlenim veren zemini dinin bâtınî yönüne vurgu yapmak suretiyle genişletmesinin ve sadece “bilme”nin faaliyete geçiremediği insanlara tasavvufî düşüncenin gücünden de faydalanarak kalplere tesir edecek bir muhteva ile hitap etmesinin daha doğru bir bakış açısı olduğu söylenebilir. Bu yaklaşımın tasavvuf geleneği üzerinden yaşanabilecek muhtemel istismarların da önünü kapatacağı unutulmamalıdır.

KAYNAKÇA

- Adıgüzel, Bayram, *Tasavvufu Ortaya Çıkaran Sosyo-Ekonomik, Siyasal ve Tarihsel Parametreler Bağlamında Zühhd Dönemi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya 2018.
- Ahmed b. Hanbel, *Kitabü'z-Zühhd*, Mehmed Emin İhsanoğlu (çev.), İz Yayıncılık, İstanbul 2006.
- Akın, Ahmet, “Cami İçi Din Hizmetleri”, *I. Din Hizmetleri Sempozyumu (3-4 Kasım 2007)*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2 Cilt, Ankara 2008, s.245-257.
- Aksoy, Hasan, “Şemseddin Sivâsi”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, XXXVIII, İstanbul 2010, s.523-526.
- Akyüz, Niyazi-Çapcıoğlu, İhsan-Gürsoy, Şahin, “Din İşlerinde Özgün Türk Deneyimi: Diyanet’in Kurumsal Kimliği ve Güncel Değerlendirmeler”, *Dini Araştırmalar*, 9/25, 2006, s.31-42.
- Algar, Hamid, “Mektûbât”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, XXIX, Ankara 2004, s.11-12.
- Ankaravî, İsmail, *Minhâcu'l-Fukara*, Saadettin Ekici (haz.), İnsan Yayınları, İstanbul 1996.
- Arslan, Halil, *Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Din Algısı: 1972 ve 2011 Yılları Cuma Hutbeleri Örneği*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa 2015.
- Ateş, Süleyman, “İhlâs”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, XXI, İstanbul 2000, s.535-537.
- Azamat, Nihat, “Hacı Bayrâm-ı Velî”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, XIV, İstanbul 1996, s.442-447.
- _____, “Melamiyye”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, XXIX, Ankara 2004, s.29-35.
- Baktır, Mustafa, “Hutbe”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, XVIII, İstanbul 1998, s.425-428.
- Bardakçı, Mehmet Necmettin, “Sufilerin Zikir Yöntemlerinin Âdâb-Erkân Bağlamında Tasavvuf Kültürüne Katkıları”, *Araştırmalar*, 9/17, 2007, s.15-38.
- _____, “İsmail Hakkı Bursevî'nin Musa-Hızır Kısası Yorumunun İlim-Marifet Uygunluğu Açısından Değerlendirilmesi”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.5, 1998, s.81-103.
- Başer, Hacı Bayram, *Sünni Tasavvufun Teşekkül Sürecinde Şeriat-Hakikat İlişkisi Sorunu (Hicri III ve IV. Yüzyıllar)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2015.
- Başgil, Ali Fuat, *Din ve Laiklik*, Yağmur Yayınları, İstanbul 2007.
- Bektaş, Mahmut, *Türk Halkının Dini ve Sosyal Meseleler Çerçevesinde Diyanet'e Bakışı (Erzurum Örneği)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2008.
- Bolat, Ali, “Muhâsibî'ye Göre Marifetin Unsurları”, *Tasavvuf İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi*, 2/4, 2000, s.127-154.
- _____, “Tasavvufun Doğuşu”, *Tasavvuf El kitabı*, Kadir Özköse (ed.), Grafiker Yayınları, Ankara 2012, s.109-134.
- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâil b. İbrâhim, *Sahih*, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiye, Lübnan 2013.
- Bulut, Mehmet, *Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Yaygın Din Eğitimindeki Yeri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1997.

- Can, Mustafa, “Hakîm es-Semerkandî”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, XV, İstanbul 1997, s.193-194.
- Cebecioğlu, Ethem, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, OTTO Yayınları, Ankara 2014.
- Ceyhan, Semih, “Zühd”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, XLIV, İstanbul 2013, s.533-535.
- Cirit, Hasan, “Dini Hitabetin Kavramsal Çerçevesi ve Günümüze Yansımaları”, *I. Din Hizmetleri Sempozyumu (3-4 Kasım 2007)*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2 Cilt, Ankara 2008, s.441-467.
- Cürcânî, Ali b. Muhammed eş-Şerif, *Kitabu't-Ta'rifat*, Said Efendi Matbaası, İstanbul 1883.
- Çağrı, Mustafa, “Edep”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, X, İstanbul 1994, s.414-415.
- _____, “Hayâ”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, XVI, İstanbul 1997, s.554-555.
- _____, “İbrâhim Hakkı Erzurûmî”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, XXI, İstanbul 2000, s.305-311.
- _____, “İhyâu Ulûmi'd-Dîn”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, XXII, İstanbul 2000, s.10-13.
- _____, “Tevekkül”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, XLI, İstanbul 2012, s.3-4.
- Çakmaklıoğlu, Mustafa, *İbn Arabî'de Ma'rifetin İfadesi*, İnsan Yayınları, İstanbul 2007.
- _____, *İbn Arabî'ye Göre İbadetlerin Manevî Yorumları*, İnsan Yayınları, İstanbul 2015.
- Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş Ve Tarihi Gelişimi, <https://www.diyanet.gov.tr/tr-TR/Kurumsal/Detay/1>, (07.05.2019).
- Diyanet İşleri Başkanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı, 2018 Yılı Faaliyet Raporu.
- Dönmez, İbrahim Kâfi, “Zâhir”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, XLIV, İstanbul 2013, s.85-87.
- Ebû Dâvud, Süleyman b. Eş'as b. İshâk el-Ezdî es-Sicistânî, *es-Sünen*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiye, Lübnan 2013.
- Ebû Tâlib el-Mekkî, Muhammed b. Ali b. Atıyye el-Hârisî, *Kütü'l-Kulûb fi Muâmeleti'l-Mahbûb ve Vasfî Tarîki'l-Mürîd ilâ Makâmi't-Tevhid*, Dâru Sâdır, 2 Cilt, Beyrut 2007.
- Er, İzzet, “Din Devlet İlişkisi ve Diyanet İşleri Başkanlığı”, *Diyanet İlmi Dergi*, 45/3, 2009, s.15-22.
- Eraslan, Kemal, “Ahmed Yesevî”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, II, İstanbul 1989, s.159-161.
- Erdin, Halil İbrahim, *John Locke'un Perspektifinden Türkiye'de Devlet-Din İlişkisi ve Diyanet İşleri Başkanlığı*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kocaeli 2015.
- Erkaya, Mahmud Esad, *Kur'an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, Otto Yayınları, Ankara 2017.
- Ersoy, Mehmet Âkif, *Safahat*, M. Ertuğrul Düzdağ (haz.), Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1987.
- Eşrefoğlu Rûmî, *Eşrefoğlu Rûmî Divanı*, Çağaloğlu Yayınevi, İstanbul 1967.
- Fîrûzâbâdî, Ebû't-Tâhir Mücdüddin Muhammed b. Yakub b. Muhammed, *Kâmûsu'l-Muhît*, Mütercim Âsım Efendi (çev.), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 6 Cilt, İstanbul 2013.

- Gazzâlî, Hücetü'l-İslâm Muhammed b. Ahmed, İhyâü Ulûmî'd-Dîn, Ahmed Serdaroğlu (çev.), Bedir Yayınevi, 4 Cilt, İstanbul 1975.
- Gökcan, Mansur, "Havf ve Recâ (Korku ve Ümit) Dengesi", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6/2, 2016, s.171-192.
- Gölpınarlı, Abdülbâki, *Tasavvuf'tan Dilimize Geçen Deyimler ve Atasözleri, İnkılap ve Aka Kitabevleri*, İstanbul 1977.
- Hakîm Tirmizî, *Nefs Terbiyesi*, Mehmet Zahit Tiryaki (çev.), İlk Harf Yayınevi, İstanbul 2014, s.27.
- el-Herevî, Hâce Abdullah el-Ensârî, *Menâzilü's-Sâirîn*, Abdurrezzak Tek (çev.), Emin Yayınları, Bursa 2008.
- [https://hukukmusavirligi.diyaret.gov.tr/Documents/2007,\(30.05.19\)](https://hukukmusavirligi.diyaret.gov.tr/Documents/2007,(30.05.19))
- <https://mevzuat.gov.tr/mevzuatmetin/1.5.633.pdf> , (22.05.2019).
- <https://www.diyaret.gov.tr/tr-TR/Kurumsal/TeskilatSemasi/4> , (23.05.2019).
- <https://www2.diyaret.gov.tr/DinHizmetleriGenelMudurlugu/Documents/Hutbenin%20%C3%96nemi%20ve%20Mahiyeti.pdf> (30.05.2019).
- el-Hucvîrî, Ebu'l-Hasan Ali b. Osman, *Keşfu'l-Mahcub*, Daru't-Turasi'l-Arabi, Kahire 1974.
- İşitan, İbrahim, "Dergâhlarda Zâhir-Bâtın Bilgi Dengesinin Sûfî Şahsiyet Gelişimine Katkısı ve Şeyh Şâbân-ı Velî (ö.976/1569) Örneği", *Kastamonu Üniversitesi III. Uluslararası Şeyh Şa'bân-ı Velî Sempozyumu*, Kastamonu 2016, s.367-376.
- İbn Arabî, Ebû Abdullah Muhyiddin Muhammed b. Ali, *Fütûhât-ı Mekkiyye- Nefs Terbiyesinin Esasları*, Ekrem Demirli (çev.), Litera Yayıncılık, İstanbul 2015.
- İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezid er-Rebeî el-Kazvinî, *es-Sünen*, Dâru'l Kütübi'l-İlmiye, Lübnan 2013.
- İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, Dâru Lisân'il-Arab, 3 Cilt, y.y, trs.
- İdiz, Ferzende, "Tasavvufta İlm-i Zahir-İlm-i Batın Anlayışı", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.25, Erzurum 2006, s.233-256.
- İlhan, Azize, *Tasavvuf Dönemi Kaynak Eserlerinde Fakr Kavramı*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2004.
- el-İsfahânî, Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb, *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'an*, Kahraman Yayınları, İstanbul 1986.
- Kara, İsmail, "Cumhuriyet Türkiye'sinde Bir Mesele Olarak İslam" Dergah Yayınları, İstanbul 2010.
- _____, "Din ile Devlet Arasında Sıkışmış Bir Kurum: Diyanet İşleri Başkanlığı", *MÜİFD*, S.18, İstanbul 2000, 29-55.
- Kara, Mustafa, "Ebû Süleyman Dârânî", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, VIII, İstanbul 1993, s.485.
- _____, "Havf", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, XVI, İstanbul 1997, s.528-531.
- _____, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1990.
- Karahan, Abdülkadir, "Fuzûlî", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, XIII, İstanbul 1996, s.240-246.
- Karaman, Hayreddin, "Diyanet, Dini Hürriyet, Baskı ve Hoşgörü Üzerine", *H. Muhammed ve Gençlik (Kutlu Doğum Haftası:1992)*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1995, s.5-10.
- Kasapoğlu, Abdurrahman, "Kur'an'da Hayâ/Utanma Olgusu" *İ.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2/2, 2011, s.1-47.

- Kaya, Kamil, *Sosyolojik Açıdan Türkiye’de Din Devlet ilişkileri ve Diyanet İşleri Başkanlığı*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1994.
- el-Kelâbâzî, Muhammed b. İbrahim, *et-Taarruf li Mezhebi Ehli’t-Tasavvuf*, Mektebetü Külliyyati’l-Ezheriyye, Kahire 1980.
- Keyifli, Şükrü, “Cami İçi Din Eğitimi ve İletişimi Süreci Olarak Hutbeler”, *EKEV Akademi Dergisi*, 17/55, 2015, s.71-88.
- Kıyıcı, Selahattin, “Alvarlı Muhammed Lutfi Efendi”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, II, İstanbul 1989, s.552.
- Kiel, Machiel, “Sarı Saltuk”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, XXXVI, İstanbul 2009, s.147-150.
- Konur, Himmet, “Hac”, *Tasavvuf El Kitabı*, Kadir Özköse (ed.), Grafiker Yayınları, Ankara 2012, s.408-413.
- , “Kurban”, *Tasavvuf El Kitabı*, Kadir Özköse (ed.), Grafiker Yayınları, Ankara 2012, s.413-416.
- , “Namaz”, *Tasavvuf El Kitabı*, Kadir Özköse (ed.), Grafiker Yayınları, Ankara 2012, s.403-405.
- , “Sezâî-yi Gülşenî”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, XXXVII, İstanbul 2009, s.79-81.
- Köprülü, Orhan-Uzun, Mustafa, “Akşemseddin”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, II, İstanbul 1989, s.299-302.
- Kurnaz, Cemal, “Gönül”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, XIV, İstanbul 1996, s.150-152.
- el-Kuşeyrî, Abdulkerîm b. Hevâzin, *er-Risaletü’l-Kuşeyriyye*, Daru’l-Kütübî’l-Hadîse, 2 Cilt, Kahire 1972.
- Kutlu, Sönmez, “Diyanet İşleri Başkanlığı ve İslamiçi Gruplarla (Mezhep ve Tarikatlar) İlişkileri”, *Dini Araştırmalar*, 12/33, 2009, s.107-128.
- Küçük, Osman Nuri, “Bilgi Kaynağı ve Vasıtası Olarak “Kalp””, *Tasavvuf El Kitabı*, Kadir Özköse (ed.), Grafiker Yayınları, Ankara 2012.
- Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, *Mesnevî*, Veled İzbudak (çev.), Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 6 Cilt, İstanbul 1991.
- el-Muhâsibî, Hâris b. Esed, *Riâye*, Şahin Filiz-Hülya Küçük (çev.) İnsan Yayınları, İstanbul 2011.
- Muslu, Ramazan, “Nefsin Mertebeleri”, *Tasavvuf El Kitabı*, Kadir Özköse (ed.), Grafiker Yayınları, Ankara 2012, s.343-361.
- , “Edep”, *Tasavvuf El Kitabı*, Kadir Özköse (ed.), Grafiker Yayınları, Ankara 2012, s.380-381.
- Müslim, Ebû’l-Hüseyn Müslim b. Haccâc en-Nisâbûrî, *es-Sahîh*, 4 Cilt, Dâru’l-Hadîs, Kahire 2010.
- Namlı, Ali, “Rûhu’l-Beyân”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, XXXV, İstanbul 2008, s.211-213.
- en-Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Ali b. Şuayb, *es-Sünen*, Dâru’l-Kütübî’l-İlmiye, Lübnan 2013.
- Ocak, Ahmet Yaşar, “Hacı Bektâş-ı Velî”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, XIV, İstanbul 1996, s.445-458.
- Okumuş, Ejder, “Dindarlık ve Diyanet”, *Eskiye Dergisi*, S.10, 2008, s.39-44.
- Öngören, Reşat, “Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, XXIX, Ankara 2004, s.441-448.
- , “Bir Bilgi Kaynağı Olarak Tasavvufta Keşfin Değeri”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.5, İstanbul 2002, s.85-96.

- _____, “Zikir”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, XLIV, İstanbul 2013, s.412-413.
- Özgen, Mehmet Kasım, “Tasavvuf Felsefesinde Zikir Kavramı”, *Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1/2, Aralık 2013, s.215-227.
- Özköse, Kadir, “Tarikatların Ortak Unsurları”, *Tasavvuf El Kitabı*, Kadir Özköse (ed.), Grafiker Yayınları, Ankara 2012.
- _____, “Zühd ve Sufilerin Zühde Yükledikleri Anlam”, *CÜİFD*, 6/1, Sivas 2002, s.175-194.
- Pekolcay A.Necla-Uçman Abdullah, “Eşrefoğlu Rûmî”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, XI, İstanbul 1995, s.480-482.
- Polat, Fazlı, “Din-Devlet İlişkisi ve Diyanet”, *EKEV Akademi Dergisi-Sosyal Bilimler*, 6/10, 2002, s.119-128.
- _____, *Diyanet İşleri Başkanlığı Çerçevesinde Din Toplum İlişkisine Bir Bakış*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1996.
- Reis, Bedriye, “Gazâlî’ye Göre Bir Bilgi Kaynağı Olarak Marifet”, *AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5/9, 2017, s.1-40.
- Seccadî, Seyyid Cafer, *Tasavvuf ve İrfan Terimleri Sözlüğü*, Hakkı Uygur (çev.), Ensar Neşriyat, İstanbul 2007, s.335.
- es-Serrâc, Ebu Nasr Abdullah b. Ali et-Tûsî, *el-Luma’*, Dâru’l-Kütübü’l-İlmiyye, Beyrut 2007.
- Soysaldı, İhsan, “Tasavvufta Aşk ve Marifet”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.3, 1998, s.187-216.
- Suad el-Hakim, *Yirmi Birinci Yüzyılda İhya-u Ulumi’d-Din*, Yonis İnanc (çev.), Nefes Yayınları, İstanbul 2015.
- es-Sühreverdi, Ebû Hafs Şihâbüddîn Ömer b. Muhammed, *Avârifü’l-Maârif*, Daru’l-Kitabi’l-Arabî, Beyrut 1966.
- es-Sülemî, Ebû Abdurrahman Muhammed b. Hüseyin, *Tasavvufun Ana İlkeleri Sülemi’nin Risaleleri*, Süleyman Ateş (çev.), Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1981.
- Sürgeç, Celal, *Diyanet İşleri Başkanlığı ve Eğitim Faaliyetleri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 2010.
- Şahin, Kâmil, “Edebâlî”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, X, İstanbul 1994, s.393-394.
- Şeyh Edebâlî’nin Osman Gazi’ye Nasihatı, <http://osmanldevleti.blogspot.com>, (06.06.2019).
- Tatçı, Mustafa, “Yûnus Emre”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, XLIII, İstanbul 2013, s.600-606.
- Tek, Abdurrezzak, *Tasavvufi Mertebeler*, Emin Yayınları, Bursa 2008.
- et-Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre es-Sülemî, *es-Sünen*, Dâru’l-Kütübü’l-İlmiye, Lübnan 2014.
- Topaloğlu, Bekir, “Bâtın”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, V, İstanbul 1992, s.187.
- _____, “Tövbe”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, XLI, İstanbul 2012, s.285-288.
- Tunç, Cihad, “İslam Dininde Zikir ve Duâ”, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, S.5, Kayseri 1988, s.31-42.

- Uludağ, Süleyman, “Bâtın İlmi”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, V, İstanbul 1992, s.188-189.
- _____, “Fakr”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, XII, İstanbul 1995, s.132-134.
- _____, “Hasan-ı Basrî”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, XVI, İstanbul 1997, s.305-307.
- _____, “Mârifet”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, XXVIII, Ankara 2003, s.54-56.
- _____, “Murâkabe”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, XXXI, İstanbul 2006, s.204.
- _____, “Nefis”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, XXXII, İstanbul 2006, s.529-531.
- _____, “Tasavvuf Kültüründe Keramet Anlayışı”, *Bursa’da Düünden Bugüne Tasavvuf Kültürü*, Hasan Basri Öcalan (haz.), Bursa Kültür Sanat ve Turizm Vakfı Yayınları, Bursa 2004.
- _____, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2001.
- _____-Köksal, Mustafa Asım, “Kuddûsî Ahmed Efendi”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, XXVI, Ankara 2002, s.315-316.
- Usta, Niyazi, “Yaygın Din Eğitimi Hizmetlerinin Zihniyet Değişimindeki Rolü”, *I. Din Hizmetleri Sempozyumu (3-4 Kasım 2007)*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2 Cilt, Ankara 2008, s.468-473.
- Uyar, Mehmet, *Sufi Benliğin İnşasında Nefs*, Litera Yayıncılık, İstanbul 2017.
- Yanardağ, Ayşe, *Atatürk Devrimleri ve Diyanet İşleri Başkanlığı (1924-1938)*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara 2012.
- Yıldırım, Ahmet, *Din, Dünyevileşme ve Zühd*, Araştırma Yayınları, Ankara 2005.
- Yıldırım, Mustafa, *İlk Dönem Zahidleri ve Zühd Anlayışları*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2017.
- Yılmaz, Hasan Kamil, “Aziz Mahmud Hüdâyî”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, IV, İstanbul 1991, s.338-340.
- Yılmaz, Hasan Kamil, “Edep”, *Altınoluk Dergisi*, S.264, Şubat 2008, s.38.
- _____, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, Ensar Yayınları, İstanbul 2017.
- Yılmaz, Orhan, *Avrupa Birliği Sürecinde Diyanet İşleri Başkanlığı ve Dinlerarası Diyalog*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2007.
- Zümrüt, Kübra, *Tasavvuf Klasik Eserlerinde ve Nakşibendiyye Tarikatı Örneğinde Muhasebe ve Murâkabe*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2010.

ÖZGEÇMİŞ

Şule ÇAKIR 19.06.1989 yılında Samsun’da doğdu. Lise eğitimini Bafra Anadolu İmam-Hatip Lisesi’nde, Lisans eğitimini Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi’nde tamamladı. 2011 yılından beri Diyanet İşleri Başkanlığı’nda Kur’an Kursu Öğreticisi olarak görev yapmaktadır.

Bildiriler/Yayınlar

Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi Kitap Tanıtımı (Aralık 2017)

“Hayata Sufi Gözüyle Bakmak”

